

**T. C.
İZMİR KÂTİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**KUR'AN-I KERİM'DE İSTİFHAM
EDATLARININ İRABI**

Yüksek Lisans Tezi

MAHMOUD AHMED MOHAMED GHONIM

İZMİR – 2022

**T. C.
İZMİR KÂTİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**KUR'AN-I KERİM'DE İSTİFHAM
EDATLARININ İRABI**

Yüksek Lisans Tezi

MAHMOUD AHMED MOHAMED GHONIM

DANIŞMAN: DOÇ. DR. NECLA YASDIMAN DEMİRDÖVEN

İZMİR – 2022

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Kur’an-ı Kerim’de İstifham Edatlarının İrâbı” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden olduğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

24/12/2021

Mahmoud AHMED MOHAMED GHONIM

ÖZET

Tezli Yüksek Lisans Tezi

KUR'AN-I KERİM'DE İSTİFHAM EDATLARININ İRABI

Mahmoud AHMED MOHAMED GHONIM

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

İnsanın iki özelliği vardır, birisi düşünce diğeri ise beyandır. Bu beyanın anahtarı kelimedir; kelimeye mana veren faktör de cümledir. Cümleye ise düzen veren ilim dalı irâb ilmidir. İrabın tarihi, zaten dilin olgunluk tarihiyle başlamıştır. Bu sistemi kuran da dil âlimleri olmuştur. Başta el-Halîl, Sîbeveyhi, el-Kisâî, el-Ferrâ, ez-Zeccâc gibi büyük dil âlimleridir. Gaye Cenabı Allah'ın kitabına hizmette bulunmaktır. Ayrıca Kur'an tefsiri eserlerindeki bu irâb metodu günümüze kadar devam etmektedir. Görevimiz ise bu irâb metodunu geniş bir şekilde bir bütün olarak sunmaktır.

Bu tez çalışması bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Girişte, birinci başlığın altında irâb kavramı, ikinci başlığın altında irâb ve mana alakası, üçüncü başlığın altında irâbın tefsir, hadis, fıkıh gibi İslami ilimlerle ilişkisi, dördüncü ve son başlığı altında irâbın tarihteki örnekleri (mütekaddim, müte'ahhir ve muasır) ve öne çıkan metotları gözden geçirilmiştir. Birinci bölümde, İstifham ve edatlarının kavramı, hakiki ve mecâzi farklı manaları çeşitli örneklerle detaylı bir biçimde üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde, İstifhamın Kur'an-ı Kerimdeki en bariz örneklerinin irâbı, dil âlimlerinin farklı görüşlerini de sunarak geniş bir şekilde kaleme alınmıştır. Sonuçta da istifham edatlarının dil ve İslami ilimlerdeki özellikle tefsir dalındaki önemine ve ehemmiyetine vurgu özet olarak yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İrab, İstifham, Kur'an-ı Kerim, Edatlar, el-Ferrâ'nın Metodu, ez-Zeccâc, İbn Hişâm, ed-Dervîş.

SUMMARY

Master Thesis with Thesis

The Revelation of Prepositions of Resignation in the Qur'an

Mahmoud AHMED MOHAMED GHONIM

Izmir Kâtip Celebi University

Social Sciences Institute

Department of Basic Islamic Sciences

Man has two characteristics, one is thought and the other is statement. The key word in this statement is; The factor that gives meaning to the word is the sentence. The branch of science that gives order to the sentence is the science of Irab. The history of Irab has already started with the very first date of the language. It was the language scholars who established this system. First of all, they are great language scholars such as al-Khalîl, Sîbeveyhi, el-Kisâi, al-Ferrâ and ez-Zeccâc. The purpose is to serve the book of Allah Almighty. In addition, this method of Irab in the works of Quran's commentary continues until today. Our task is to present this Irab method as a whole in a broad way.

This thesis consists of an introduction and two parts. In the introduction, under the first title, the concept of irab, under the second title, its relation to irab and meaning, under the third title, the relationship of irab with Islamic sciences such as tafsir, hadith, and fiqh, and under the fourth and final title, examples of irab in history (mutekaddim, mut'ahhir and contemporary) and prominent methods were also reviewed. In the first part, the concept of istifham and its prepositions are discussed in detail with different real and figurative meanings with various examples. In the second part, the irab of the most obvious examples of istifham in the Qur'an has been extensively written by presenting the different views of language scholars. In conclusion, the importance of the prepositions of istifham in language and Islamic sciences, especially in the branch of tafsir, has been briefly emphasized.

Keywords: İrab, İstifham, Kur'an-ı Kerim, Edatlar, el-Ferrâ'nınMetodu, ez-Zeccâc, İbn Hişâm, ed-Dervîş.

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ.....	II
ÖZET	iii
SUMMARY	iv
İÇİNDEKİLER.....	v
KISALTMALAR	viii
ÖNSÖZ.....	ix
GİRİŞ	1
I. ARAŞTIRMANIN AMACI, ÖNEMİ, YÖNTEMİ, KAPSAM VE SINIRLIKLARI	1
II. İRÂB KAVRAMI	3
III. İRÂB ve MANA İLİŞKİSİ.....	7
IV. İRÂB ve İSLAMİ İLİMLERLE ALAKASI	15
V. KUR'AN-I KERİM İRÂBININ TARİHİ	26
BİRİNCİ BÖLÜM.....	60
İSTİFHAM EDATLARI.....	60
I. İSTİFHAM EDATLARININ KAVRAMI	60
II. İSTİFHAM EDATLARININ MANALARI.....	65
III. İSTİFHAM EDATLARININ YAPI ŞEKLİ	96
IV. İSTİFHAM EDATLARININ ÖZELLİKLERİ	98
V. İSTİFHAM EDATLARININ İRABI.....	104
İKİNCİ BÖLÜM.....	107
KUR'AN-I KERİM'DEN ÖRNEKLER	107
I. BAKARA SURESİ.....	108
II. ÂLİ İMRÂN SURESİ	114
III. NİSÂ SURESİ.....	119
IV. MÂİDE SURESİ.....	123
V. EN'ÂM SURESİ.....	127
VI. ARÂF SURESİ	132
VII. ENFÂL SURESİ	138
VIII. TEVBİ SURESİ	139
IX. YUNUS SURESİ.....	142
X. HUD SURESİ.....	145
SONUÇ.....	148

KAYNAKÇA	154
ÖZGEÇMİŞ	160

TRANSKRİPSİYON

Sessizler:

ث: s, ح: ħ, خ: ħ, ذ: z, ص: s, ض: z-d, ط: t, ظ: z, ع: ʿ, غ: ğ, ق: k,

Sesliler:

Kısa Sesliler:

َ: a- e, ُ: u- ü, ِ: ı- i .

Uzun Sesliler:

آ: â- ê, أُ: û-û, إِي: î.

Ayrıca şu hususlara riayet edilmiştir: Harf-i tarif ile gelen kelimelerin başında şemsî ve kamerî harflerin okunuşu belirtilmiştir. Örnek: es-Süyûtî, el-Bağdâdî. Terkip halindeki isimler bitişik yazılmıştır. Örnek: Abdullah, Abdurrahman ve Kemâlüddîn.

KISALTMALAR

a.g.e.	: adı geçen eser
b.	: bin, İbn
Bkz.	: bakınız
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
h.	: hicrî
m.	: Milâdî
haz.	: hazırlayan
Krş.	: karşılaştırınız
Çev.	: çeviren
nşr.	: neşreden
s.	: sayfa
(s.a.v)	: sallallahü aleyhi ve sellem
(a.s)	: aleyhi's-selâm.
Thk.	: tahkik eden
trs.	: tarihsiz
vbş.	: ve başkaları
vd.	: ve devamı
ö.	: ölüm tarihi
Hz.	: hazreti

ÖNSÖZ

Kur'an-ı Kerim'in manalarını idrak etmek için, buna yardımcı olacak araçlara ihtiyaç duyulur. Nitekim *el-Burhân* adlı eserin sahibi olan, imam ez-Zerkeşi'nin (ö.794/1392) de belirttiği gibi Allah'ın kitabını te'vîl etmeye ve tefsirine teşebbüs eden kimsenin; mekki ve medeni, nasih ile mensuh, nüzul sebepleri, ayetler arasındaki tenasüp (anlam ilişkisi) bilgisi, fasıllar ve ayetlerin son kelimeleri, muhkem ve müteşabih gibi ilimler ile Kur'an-ı Kerim'de geçen ve herkes tarafından bilinmeyen "garibü'l-Kur'ân" olarak bilinen kelimeleri bilmesi ve Arapçaya vakıf olması gerekir. Bu bağlamda Mücâhid (ö.104/722) şöyle demiştir: "Allah'a ve ahiret gününe inanan bir kimsenin, şayet Arap diline vakıf bir âlim değil ise Allah'ın kitabı hakkında konuşması caiz değildir."

Öte yandan Kur'an-ı Kerim'in irâbına dair bilgi sahibi olmak, mütekaddimun, müte'ahhirun ve muasır âlimlerin kendilerini vakfettikleri ve kütüphane raflarının onlarla dolup taşıdığı eserler kaleme almışlardır. Üstelik bütün âlimler, Allah'ın kitabını tefsir etmeye teşebbüs eden herkesin irâb dâhil olmak üzere bir dizi ilme vakıf olmaları gerektiği fikri üzerine ittifak etmişlerdir. Zira ayetin ne anlatmak istediği irâbının bilinmesine bağlıdır. Hatta irâb bilgisine sahip olanların da bilmesi gereken hususlar vardır. ez-Zerkeşi *el-Burhân* adlı eserindeki "Ma'rifetü'l-ahkâm min ciheti ifradiha ve terkibiha" adlı bâb başlığı altında, Taşkoprizâde (ö.968/1560) ise *Miftâhu's-sa'âde* adlı eserindeki "ilmü ma'rifeti irâbih" bâb başlığı altında bu hususlara değinmiştir.

Son olarak başta tez danışmanım Doç. Dr. Necla YASDIMAN DEMİRDÖVEN olmak üzere Dr. Öğr. Üyesi İzzet MARANGOZOĞLU, Dr. Öğr. Üyesi Eyüp AKŞİT ve üniversitemizin Rektörü Prof. Dr. Saffet KÖSE ve bu tezin olması gerektiği gibi tamamlanmasına katkı sağlayan kişiler olmak üzere bu tezin hazırlık sürecinde yardım eli uzatan herkese minnet ve şükranlarımı sunarım.

Mahmoud AHMED MOHAMED GHONIM

İzmir-2022

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN AMACI, ÖNEMİ, YÖNTEMİ, KAPSAM VE SINIRLIKLARI

Kur'ân-ı Kerim, yeryüzü ve üzerindeki herkes fani olup Allah'ın baki kalacağı o güne kadar bu ümmetin hayatının anlamı ve ebedi anayasası olacaktır. Kur'an- Kerim'i duyduklarında fesahat ve belagat erbapları ve dahi cinlerin onun üzerine detaylı düşünüp onu kavramaktan aciz kalarak Kur'an-ı Kerim'de de zikredildiği üzere ﴿إِنَّا سَمِعْنَا قُرْءَانًا عَجَبًا¹﴾ dedikleri manalar ve üsluplar üzerine enine boyuna düşünmedikçe, Kur'an-ı Kerim'in bizden ne istediğini ve ayetlerde neleri kastettiğini anlamamız mümkün değildir.

Bu ilmin önemli bir yeri vardır. Nitekim Peygamber Efendimiz (s.a.v) bir hadis-i şerifinde “Kur'an-ı irâb ediniz, onun garib lafızlarını araştırınız.”² buyurarak sahabe-i kiramı bu ilmi öğrenmeye yönlendirmiştir. Bu nedenle ilim talep eden araştırmacılar, irâbı kavramaya, irâbın unsurlarını ve irâb ile neyin amaçlandığını idrak etmeye yöneldiler.

Tezin Amacı: Tez için bu konunun seçilmesinin pek çok sebebi vardır:

- Tüm hayatımız cevaplanması gereken bir soru üzerine kurulu gibidir. Buradan hareketle istifham, günlük yaşamda hayati değer taşıyan en önemli konu başlıklarından biridir.

- Kur'an-ı Kerim'de istifham üslubunun çok kez kullanılması bu konuya dikkat çeken hususlardan biridir. Nitekim bu durum, Abdülazîm Mat'anî'yi (ö. 2008) Kur'an-ı Kerim'de (1260) defadan fazla yer almış soru edatlarını (harfler ve isimler) tek tek zikredebilmek adına hacimli bir belagat çalışması kaleme almaya sevk etmiş ve bu çalışmayı Kur'an-ı Kerim'in objektif tefsiri olacak bir formda gerçekleştirmiştir.

¹ Cin suresi, 72/1.

² el-Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/439; el-Heysemî, *Mecmaü'z-zevâid*, 7/163.

- Bahsi geçen edatların gerçek ve mecâzi anlamlarını bilmek elzendir.
- İstifham edatlarının irâblarını, irâbtan mahallerini, nahiv âlimleri arasındaki farklı bakış açıları ve bu farklılığın sebeplerini bilmek elzendir.
- İlim talebelerinin faydalanacakları bir kaynak olması ve bu edatların irâbı onlar için kolay hale gelmesi adına.

- Abdülkerîm Mahmûd Yûsuf tarafından yazılanlar dışında Kur'an'daki istifham edatlarına tahsis edilerek kaleme alınmış bir kitap tarafımızca bulunamamıştır. Öte yandan Abdülkarîm Mahmûd Yûsuf'un eseri de araştırma için bilimsel ve akademik bir metodolojiden yoksundur. Zira kendisi yalnızca edatları zikredip irâbını yapmış ama nahiv imamlarından herhangi birine bu irâbı nispet etmemiştir.

- Bahsi geçen edatlar, mütekaddimun, müteahhirun ve muasır âlimlerin eserleri arasında dağınık bir şekilde mevcuttur. Bu sebeple istifham edatlarının müstakil bilimsel bir tezin konusu olması tarafımızca hedeflenmiştir. Zira Kur'an üzerinde yapılan hizmetlere katkı sağlamak, istifhamların konumlarını belirlemek ve irâbını açıklamak elzendir.

Tezin Önemi: Tezin önemi, Kur'an-ı Kerim ayetlerinde geçtiği şekli ile istifham edatlarını detaylı olarak irâb etmesine dayanmaktadır. Aynı şekilde yüce Allah'ın kitabı ile alakalı olduğu için de önemlidir.

Tezin Yöntemi: Bu tezde, araştırma ile alakalı dilsel olguları betimlemeyi amaçlayan bilimsel analiz yöntemi benimsenmiştir. Bu olgular, istifham edatları ve irâbıdır. İçinde istifham geçen Kur'an ayetleri zikredilip iraplarına ve âlimlerin üzerinde ittifak ettikleri ve fikir ayrılıklarına düştükleri görüşler belirtilmiştir. Bu, her bir ayetin kaynak ve kaynakçaları kayda geçilerek gerçekleştirilmiştir. Öte yandan söz konusu olgunun her koşulda geçerli mi yoksa belli başlı durumlara özgü bir durum mu olduğunu ortaya koymak adına bazı hükümler çıkarmak için araştırma küçük bölümlere ayrılmıştır.

Tezimiz, konusu ve kullanılan yöntemin beyan edildiği, ardından da tezin önemi ile tez yazılırken karşılaşılan zorluklara değinildiği ve bölümleri ile alt başlıklarının zikredildiği bir giriş bölümü ile başlamaktadır.

Bu tez temel olarak iki bölümden oluşmaktadır: Birinci bölümde istifham edatları manaları ve irâbı üzerinde durulmuştur. İkinci bölüm ise Kur'an-ı Kerim'den alınan

uygulamalı örneklerle devam etmiştir. Sonuç kısmında, bu tezin ulaştığı en önemli sonuçlar ile tezi ve sonuçlarını özetleyen bir özeti derlenmiştir. Tüm bunlara ilaveten kaynak ve kaynakça listesi eklenmiştir.

Önceki çalışmalarda, istifham konusunu ele alan pek çok belâgat araştırması vardır. Bunlara değinecek olursak:

-*el-Esâlibü'l-inşâiyyetü fi'n-nahvi'l-Arabî*, Abdüsselâm Hârûn (ö.1408/1988).

-*Dirasât li'üslûbi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, M. Abdulhâlik Uduyme (ö. 1404/1984).

-*Esâlibü'l-istifhâm fi'l-Kur'ân*, Besyûnî Abdülfettâh Feyyûd (1950-...).

Tüm bu araştırmalar, salt olarak retorik unsurları ele almış ve minimum ölçüde irâba yer vermiştir.

Tezin Kapsam ve Sınırlılıkları: Bu çalışma “Kur'an-ı Kerim'de İstifham Edatlarının İrabı” şeklinde genel bir başlık taşısa da incelenen konunun geniş olması sebebiyle İstifham Edatlarının İrabı sadece Bakara'dan Hûd suresine kadar olan on surede incelenmiştir. Zira bu surelerde incelenen istifham edatları Kur'ân'ın geri kalanında yer alan istifham edatlarının irabıyla benzerlik arz etmektedir.

II. İRÂB KAVRAMI

A. Sözlük Anlamı (المعنى اللغوي)

İrâb kelimesi sözlükte açıklamak ve bir şeyin hakikatini ortaya çıkarmak anlamına gelir. Eğer bir kişi kendi ile ilgili bir ifadede bulunur ise أعرب عن نفسه (kendi hakikatini ortaya çıkardı/ kendini ifade etti) denir. Bu bağlamda Peygamber Efendimiz (s.a.v) hadis-i şerifinde şöyle buyurmuştur: "والتَّيِّبُ تُعْرَبُ عَنْ نَفْسِهَا ..." yani bekar olmayan kişi rızası olduğunu açık bir şekilde ifade edebilir. Öte yandan العَرَبُ kelimesi ötre ile harekelendiğinde العجم kelimesinin zıt anlamlısı olur. العجم kelimesinden kasıt şehir halkıdır. الأعراب ise müfredi olmayan ve bazısı bedvilerden oluşan köy halkı anlamına gelen bir kelimedir ve cemisi أعراب dir.³ Nitekim er-Râgıb el-İsfahânî (ö.502/1108) *el-Müfredât* adlı eserinde şöyle zikretmiştir: العرب İsmail (a.s)'ın neslinden gelen demektir. والأعراب ise aslında bu kelimenin cemisidir. Daha sonrasında

³ Bkz. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut 12/459; Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Yakub (ö. 817/1414) *el-Kâmusü'l-muhît*, Beyrut 1987. s. 145-146.

bu, bedevi anlamına gelen bir isim haline gelmiştir. Cenabı Allah (c.c) şöyle buyurur: “...قَالَتِ الْأَعْرَابُ ءَامَنَّا قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَلَكِنْ قُولُوا أَسْلَمْنَا”⁴ (Bedeviler, "İman ettik" dediler. Şunu söyle: "Henüz iman gönüllerinize yerleşmedi, sadece boyun eğdik" deyin..)

Bir başka ayet-i kerimede:

﴿الْأَعْرَابُ أَشَدُّ كُفْرًا وَنِفَاقًا وَأَجْدَرُ أَلَّا يَعْلَمُوا حُدُودَ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ عَلَىٰ رَسُولِهِ ۗ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾⁵ (Bedeviler inkârcılık ve iki yüzlülükte daha ileridedirler; Allah'ın resulüne indirdiklerinin sınırlarını tanımamaya daha yatkındırlar. Allah her şeyi bilmekte ve hikmetle yönetmektedir.)

Bir diğer ayet-i kerimede şöyle geçmektedir:

﴿مِنَ الْأَعْرَابِ مَن يَتَّخِذُ مَا يُنْفِقُ مَغْرَمًا وَيَتَرَبَّصُّ بِكُمُ الدَّوَائِرَ عَلَيْهِمْ دَائِرَةُ السَّوْءِ ۗ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾ (وَمِنَ الْأَعْرَابِ مَن يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَيَتَّخِذُ مَا يُنْفِقُ قُرْبًا عِنْدَ اللَّهِ وَصَلَوَاتِ الرَّسُولِ أَلَّا إِنَّهَا قُرْبَةٌ لَهُمْ سَيَدْخِلُوهُمُ اللَّهُ فِي رَحْمَتِهِ ۖ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ)⁶

(Bedevilerden öyleleri vardır ki, hayır yolunda yaptığı harcamayı angarya sayar ve başınıza kötü hallerin gelmesini bekler durur. O kötü haller kendi başlarına gelsin! Allah her şeyi çok iyi işitir ve bilir.)(Bedeviler arasında öyleleri de vardır ki, Allah'a ve âhiret gününe inanır, hayır yolunda harcadıklarını Allah'a yakın olmak ve peygamberin duasını almak için vesile sayar. Bilesiniz ki bunlar kendileri için bir yakınlık vesilesidir. Allah onları rahmetiyle kuşatacaktır. Şüphesiz Allah bağışlayıcıdır, esirgeyicidir.)

Yaygın kabulde الأعرابي çöl halkı için kullanılan bir isim olmuştur. العربي kelimesi anlaşılır ve net kelimedir. Cenabı Allah (c.c) şöyle buyurmuştur: “إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا”⁷ (Anlayabilesiniz diye biz onu Arapça bir Kur'an olarak indirdik.)

Yine başka bir ayet-i kerimede: ﴿”بِلِسَانٍ عَرَبِيٍّ مُّبِينٍ“﴾⁸ (Apaçık bir Arapça ile), bir diğerinde : ﴿”قُرْآنًا عَرَبِيًّا غَيْرَ ذِي عِوَجٍ لَّعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ“﴾⁹ ((Bunu) insanlar Allah'a karşı

⁴ Hucurât suresi, 49/14.

⁵ Tevbe suresi, 9/97.

⁶ Tevbe suresi, 9/98-99.

⁷ Yusuf suresi, 12/2.

⁸ Şuara, 26/195.

⁹ Zümer suresi, 39/28.

gelmekten korunsunlar diye Arap diliyle indirdiğimiz çelişkisiz Kur'an'da (yaptık.)
Bir başka ayette şöyle buyrulur: ﴿كَتَبَ فُصِّلَتْ آيَاتُهُ فَرَعَانًا عَرَبِيًّا لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ،﴾¹⁰

(Bilmek isteyenler için âyetleri apaçık hale getirilmiş Arapça okunan bir kitaptır.)

Denilir ki: امرأة عَرُوبَةٌ iffetini ve eşine olan sevgisini ifade eden kadın demektir, cemisi ise عُرْبٌ dur. Cenabı Allah (c.c) şöyle buyurmuştur: ﴿“عُرْبًا أْتَرَابًا”﴾.¹¹ “(Onları eşlerine sevgiyle bağlı ve yaşıt kalmışızdır.”

Öte yandan العرب kelimesi eğer nispet ya'sı alır ise عربي halini alır ve mensubun ileyhi olan bir lafız olur. Denilen o ki Süryanice'yi Arapçaya çeviren ilk kişi Ya'rub'dur. Ve kelimenin ismi faili¹² ile isimlendirilmiştir. el-Cevherî (ö.393/1002) es-Sihâh adlı eserinde şöyle der:

“الأعراب kelimesi Arap kelimesinin cemisi değildir, bilakis Arap cins isimdir. Yani cemisi ve müfredi ta (ة) yahut ya (ي) harfleri kullanılarak ayırt edilir. Arap kelimesinin müfredi عربي dir. Tıpkı تركي ve ترك olduğu gibi. “Arab, âribe” (عرب عاربة) ise safkan Arap demektir. تعرب Araplara benzedi yani Araplaştı demektir. العرْبُ ise Arap kelimesinin ismi tasgiridir. تعريب الاسم الأعجمي tabiri Arapların yabancı kelimeleri kendi yöntemleri ile telaffuz etmeleri demektir. يوم العروبة cuma günüdür ve bu güne verilen eski isimlerdendir.”¹³

Üzerine ışık tutulan manalardan da anlaşıldığı üzere irâb kelimesi açıklamak, bir şeyin hakikatini ortaya çıkarmak, kendinde olan bir şeyi açığa çıkarmak ve fikir beyan etmek anlamlarının dışına çıkmaz. İrâb kelimesinin zıt anlamlısı binadır. Bu, hatasız doğru bir dil ile yapılmaz ise kabul edilmez.

B. İstilah Anlamı (المعنى الاصطلاحي)

Nahiv âlimlerinin terimsel kullanımında i'râbın anlamı: Amilin sebep olduğu ve kelime sonunda gerçekleşen zahir yahut mukadder etkidir. Bununla kastedilen üç

¹⁰ Fussilet suresi, 41/3.

¹¹ Vakıa suresi, 56/37.

¹² Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım el-Hüseyin b. Muhammed, el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân, Mısır 1322, s. 328-329.

¹³ Bkz. el-Cevherî, İsmail b. Hammâd, es-Sihâh: Tâcü'l-luga ve shâhu'l-Arabiyye, 1/ 178 – 180.

harekeyi de kabul eden ism-i mütemekkin ve muzari fiildir. Zahir etki; ism-i mütemekkin ve muzari fiilin sonunda zuhur eden irâb alametleridir. Buna örnek olarak أرض kelimesini ve aldığı hareketleri verebiliriz:

هذه أرض خصبة، وزرعت أرضاً خصبةً، ومررت بأرضٍ خصبةٍ.

Mukadder etki ise; الفتى و التوى kelimelerinde olduğu gibi irâbın zahiren gözükmemesi durumudur. Örneğin: جَدَّ الفتى وما أصعب التوى¹⁴

İbn Hişâm'a (ö.761/1360) göre nahiv âlimlerinin terimsel kullanımlarına göre irâb: aldığı amiller sebebi ile son hareketi değişen kelimedir. Örneğin:

جاء زيدٌ، ورأيت زيداً، ومررت بزيدٍ¹⁵

İrâbı tanımlayan eski âlimlerden biri de hicri 392 yılında vefat eden¹⁶ İbn Cinnî (ö.392/1002)'dir. Ve şöyle der: “İrâb, lafızlar aracılığı ile manaların hakikatini ortaya çıkarmaktır.” Hicri 395 yılında vefat eden¹⁷ İbn Fâris (ö.395/1004) ise: “Arapların ilgilendikleri yüce ilimlerden biri de lafzen denk olan manalar arasındaki ayırım çizgisi olan irâbdır.” Nitekim irâb sayesinde söylenen söz ile iletilmek istenen asıl haber anlaşılır. Eğer irâb olmasaydı fâil mef’ulden, muzaf mevsuftan ve taaccüb istifhamdan ayırt edilemezdi.¹⁸

Böylelikle şu ortaya çıkar: Arapçada irâb genel kavram olarak terkip halindeki kelimenin hareketi mebni mi murab mı olduğuna bakılmaksızın kelimenin son hareketini bilmektir. Özel kavram olarak ise; başına gelen amiller sebebi ile son hareketi değişen kelime murab kelimedir. Murab kelimesinin zıt anlamlısı ise mebnidir. Bu konuda mütekaddimun ve müteahhirun arasında bir anlaşmazlık

¹⁴ Bkz. Abdulgâni ed-Dakr, *Mu'cemü'n-nahv*, İstanbul 1987, s. 42.

¹⁵ İbn Hişâm, Abdullâh Cemâlüddin b. Hişâm el-Ensârî, *Şerhu Katri'n-nedâ ve belli's-sadâ* (Thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd) Mısır 1969, s. 33.

¹⁶ Ebü'l-Feth Osmân el-Mevsilî büyük bir nahiv âlimidir. Henüz daha çocukken Ebû Ali el-Fârisî elinde Arapçayı öğrendi. 40 yıl boyunca ona yarenlik etti. Onun nezdinde nahivde büyük bir başarı elde etti. Pek çok eseri vardır, en önemlileri ise: *el-Hasâ'is ve'l-Lüma'*. Bkz. İbn Hallikân, *Vefeyât*, 1/394-395; Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde* 1/ 134-135; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/204.

¹⁷ İbn Fâris, Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvinî, dilbilimci, edebiyatçı ve dil alanında ileri gelen âlimlerdendir. En meşhur eserlerinden bazıları şunlardır: *Mekâyisü'l-lüga ve'l Mücmel ve es-Sâhibi fi fikhî'l-luga*. Bkz. İbn Hallikân, *Vefeyât*, 1/43 – 44; Yakut, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 4/80-98; Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde* 1/109-110.

¹⁸ Bkz. İbn Fâris, *es-Sâhibi fi fikhî'l-luga* (Thk. Ahmed Sakr) Mısır, s.42; İbn Yahyâ el-Alevî, *et-Tirâz*, 195-206; el-Cürçânî, *et-Ta'rifât*, s. 35; et-Tehânevî, *Keşşâfü ıstulâhâti'l-fünuni ve'l-ulûm*, Beyrut 1996, 1/231-233.

yoktur.¹⁹ İbn Manzûr (ö.711/1311) ise irâbın sözlük ve terim anlamını ilişkilendirerek şöyle der: İrâb kelimesinin irâb olarak isimlendirilmesinin sebebi bir şeyin hakikatini ortaya çıkarıp açıklayıcı olmasıdır. Nahiv bağlamındaki irâb kelimesi lafızlar aracılığı ile manaların hakikatini ortaya çıkarmaktır. Bir kişi eğer irâb hatası yapmaz ise أعرّب كلامه denir.²⁰

III. İRÂB ve MANA İLİŞKİSİ

İrâb ve mana ilişkisi deyim yerinde ise olmazsa olmaz bir olgudur. İrâb mananın yarısıdır. Nitekim âlimlerimizin de ifade ettiği gibi irâb meselesinin araştırılması, dilin tedvin döneminden günümüze kadar geçen sürede Arapçayı mercek altına alan araştırmacıların ehemmiyet atfettiği önemli alanlardan biridir. Çünkü irâb; Arapçanın yapılarının birbirlerine sınımsız tutunmasına, cümle terkiplerine ve cümlelerdeki kelimelerin fonksiyonlarına katkı sağlayan yapı taşlarından biridir. Nahiv ortaya çıktığı ilk zamanlardan itibaren manaya önem verir ve her şeyi mana üzerine bina ederek kural koyarken de mana bu sürece etki eder ve cümleyi, konuşma yapılarının ortasında doğruluğunu ve güvenliğini garanti eden temel anlamı ile genişletir. Öte yandan nahiv cümlelerin manasının unsurlarını belirler ve terkiplerini ortaya çıkarır. Zira cümle bütün nahiv sistemlerinin ilk hedefidir.²¹

Modern zamanda yürütülen tez çalışmaları ve araştırmalar, nahvi terkipler ve lafızlar bazında semantik manaların anlaşılması noktasında irâbın rolüne önem vermiştir. Nitekim nahiv kitaplarının sayfalarını doldurup taşıran metinler; irâb alametlerinin manalara işaret eden nişaneler olduğuna delalet etmiştir.

Nahiv âlimleri, ismin irâbından doğan manaları ve şekilleri hakkında konuşurken, konuyu detaylı bir şekilde ele alır ve irâb sayesinde elde edilen mananın aslını (failiyye mi mefuliyye mi izafet mi) belirlerler. İrâb değiştikçe mana da değişir. Biz bu manaları ve fonksiyonları, bilinen irâb etme şekilleri olan (raf²-nasb-cer) semboller ile tanımlarız. ez-Zemahşerî (ö.538/1144) el-Mufassal adlı eserinde irâbın mana ile ilişkisini ele alıyor ve bu konu kapsamında ismin irâb şekilleri (raf²-nasb-cer)

¹⁹ Bkz. İbrâhîm Abdullâh Rûfeyde, *en-Nahv ve kütübü't-tefir*, Libya, 1/92.

²⁰ Bkz. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 2/78.

²¹ Muhammed Hamâse Abdullatîf, *en-Nahvu ve'd-delale medhalu li diraseti'l-ma'na en-nahvi 'd-delâlî*, Kahire 2000, s. 9.

üzerine detaylı bir şekilde konuşuyor zira bunların her biri bir manayı temsil eden sembollerdir. Bu bağlamda ref failiyye sembolüdür. Gelgelelim ref yalnızca fâilin sembolü değildir, bilakis mübteda ve haberi, inne (إِنَّ) ve benzerlerinin haberleri, kane (كَانَ) ve benzerlerinin isimleri, leyyeye (لَيْسَ) benzeyen (ما- لي) isimleri, teşbih ve takrib yolu ile faile mülhak olan isimleri de temsil eden bir semboldür. Öte yandan nasb mefuliyye sembolüdür. Aynı şekilde meful mutlak, meful bih, meful fih, meful meah ve meful leh olmak üzere beş meful çeşidi ile hal, temyiz, mansub müstesna, kane ve benzerlerinin haberleri, inne (إِنَّ) ve benzerlerinin isimleri cinsi nefyeden لا ile nasb olan kelime, leyyeye benzeyen لا وما haberleri ve meful mülhaklarının sembolüdür. Cer ise izafetin sembolüdür. Tevabi' konusuna gelecek olursak; bu kelimeler tabi oldukları kelimenin harekesine göre raf, nasb ve cer alırlar.²² Bu metinden de anlaşılacağı üzere, irâb ve manayı birbirinden ayırmak mümkün değildir. Üstelik irâb ve kelimelerin fonksiyonlarını/işlevlerini gösteren karineleri anlamadıkça metinleri anlayıp analiz etmemiz mümkün değildir.

Cenab-ı Allah (c.c) sırlarını ortaya çıkaran yüce kitabını inceleyen birinin, kelimeyi, onun sigasını, mübteda mı, haber mi, fail mi, meful mü, konuşma ilkeleri mi, onun cevabı vb. irâbdan mahallini incelemesi gerekir.

Aynı aşağıdaki hususlara da riayet etmesi gerekir:

1- Yapması gereken ilk şey, irâbdan önce müfred yahut mürekkebe olsun fark etmeksizin irâb etmek istediği kelimenin manasını anlaması gerekir zira irâb mananın temel parçasıdır (anlam doğru olmazsa irâb da doğru olmaz). Bu sebeple yalnızca Cenabı Allah (c.c) manasını bildiği müteşabih ayetlerden ise fevâtihu's- süveri irâb etmek caiz değildir.

Bu bağlamda es-Süyûtî (ö.911/1505) irâb ve mana ilişkisini ve bunun önemini açıklayarak bizlere uygulamalı örnekler sunmuştur: Cenab-ı Allah (c.c) yüce kitabında şöyle buyurur:

²² ez-Zemaşşerî, Mahmûd b. Ömer b. Muhammed nahiv, belagat, tefsir ve kelam âlimidir. Eserlerinden bazıları şunlardır: *el-Mufasssal fi ilmi 'l-luga, el-Keşşâf, Esâsü 'l-belâga*. Bkz. el-Mufasssal, Kahire, 1902, s.18. Bkz. Yakut, *Mu'cemü 'l-üdebâ'* 19/125-135, İbn Hallikân, *Vefeyât*, 2/107-110; Taşköprizâde, *Miftâhu 's-sa'âde*, 2/97-100.

{وَإِنْ كَانَ رَجُلٌ يُورَثُ كَلَّةً أَوْ امْرَأَةً.} ²³ (Eğer bir erkek veya kadının, (annesi, babası ve çocukları bulunmadığı halde) malı (diğer) mirasçılara kalırsa...) ayeti kerimesinde geçen (كَلَّة) kelimesinin neden mansub geldiğinin gerekçesini açıklamak için önce o kelime ile ne kastedildiğinin anlaşılması gerektiğini söylemiştir. Şayet ölü kimseye ithafen söylenen bir isim ise bu kelime haldir يورث ise kanenin haberi yahut sıfatıdır. Kane tam fiil yahut nakıs fiil olsun fark etmez, her iki durumda da كلاله kane'nin haberidir. Eğer varislere ithafen kullanılan bir isim ise bu ancak bir muzaf takdir edilmesi ile mümkün olur ve كلاله ذا olarak takdir edilir. Bu durumda bahsi geçtiği gibi كلاله hal yahut kane'nin haberi olarak irâb edilir. Akrabalık anlamında kullanılmış ise meful lieclih olarak irâb edilir.

Bir başka ayet-i kerimede Cenabı Allah (c.c) şöyle buyurmuştur:

{وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِّنَ الْمَثَانِي وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمَ} ²⁴ (Kuşkusuz sana tekrar tekrar okunandan (âyetlerden) yedisini ve yüce Kur'an'ı verdik.)

Burada المثاني kelimesi ile ifade edilmek istenen Kur'an-ı Kerim ise من teb'id تبعيض anlamında kullanılmıştır. Şayet Fatıha suresi anlamında kullanıldı ise cinsi beyan için kullanılmıştır.

İbn Hişâm şöyle söylemiştir: “Nice irâb âlimleri gördüm ve bunların çoğu irâb yaparken lafzın zahirine riayet ettiler ve mananın özünde ne ifade ettiğine bakmadılar.”²⁵

es-Süyûtî İbn Hişâm'ın bu sözüne yorum olarak Kur'an-ı Kerim'den örnekler zikreder. Bunlardan biri ise Cenabı Allah (c.c) şu ayet-i kerimesidir:

{قَالُوا يٰشُعَيْبُ اَصْلُوْنَا تَأْمُرُكَ اَنْ نَّتْرِكَ مَا يَعْْبُدُ اٰبَاؤُنَا اَوْ اَنْ نَّفْعَلَ فِيْ اَمْوَالِنَا مَا نَشَاؤُا اِنَّكَ لَآنتَ الْاَحْلِيْمُ} ²⁶ (Kavmi, "Ey Şuayb! Atalarımızın taptığı şeylerden yahut mallarımız hususunda dilediğimizi yapmaktan vazgeçmemizi sana ibadetin (dinin) mi emrediyor? Oysa sen uyumlu ve akıllı birisin!" dediler.)

Bu ayet-i kerime okunduğunda akla ilk gelen mana اَنْ نَّفْعَلَ اَنْ ibaresinin نَّتْرِكَ ye atfedilmiş olmasıdır. Gelgelelim bu doğru bir yaklaşım değildir. Nitekim onlara sahip

²³ Nisa suresi, 4/12.

²⁴ Hicr suresi, 15/87.

²⁵ es-Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi 'l-Kur'ân* (Thk. Fevâz Ahmed İzmirlî) Beyrut 2007, s. 434.

²⁶ Hud suresi, 11/87.

oldukları mallar ile istedikleri her şeyi yapmaları emredilmiyor. Bilakis burada أَنْ تَفْعَلَ ibaresi أَنْ تَتْرَكَ mastarının mamülü olan مَا harfine atfedilmiştir. Böylelikle mana أَنْ تَتْرَكَ أَنْ تَفْعَلَ... ‘yapmayı terk etmek’ olur. İrâb âliminin söz konusu vehme kapılmasının gerekçesi ise أَنْ ve fiili iki kere görmesi ve aralarında da atıf harfi olmasıdır.

2- İrâb ilminin gerektirdiği şeylere tam olarak riayet etmesi gerekir. Zira bazen irâb âlimi konuya doğru bir pencereden baktığını düşünebilir ama onun irâb kaidelerince doğru olup olmadığını gözetmez ve hata eder.

Bu bağlamda bazı âlimlerin ﴿وَتَمُودًا فَمَا أَبْقَى﴾²⁷ (Semûd’u da öyle (helak etti.) Hem de geriye bir şey bırakmadan!) ayet-i kerimesinde تَمُودًا kelimesini takdim edilen meful bih olarak değerlendirmelerini örnek olarak verebiliriz. Burada تَمُودًا kelimesinin meful bih mukaddem olması imkânsızdır. Zira ma-i nafiye cümle başında gelmesi gerekir ve kendinden önce gelen kelimeye amel etmez. عاد ya تَمُودًا kelimesine atıftır ya da وَأَهْلَكَ تَمُودًا şeklinde takdir edilir.

Bazı âlimler ise قَالَ لَا عَاصِمَ الْيَوْمَ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ إِلَّا مَنْ رَحِمَ وَحَالَ بَيْنَهُمَا الْمَوْجُ فَكَانَ مِنَ الْمُغْرَقِينَ²⁸ ((Nûh) dedi ki: "Bugün Allah’ın hükmünden ancak O’nun esirgedikleri kurtulacaktır" derken aralarına dalga giriverdi, böylece o da boğulanlardan oldu.) âyet-i kerimesinde ve ﴿قَالَ لَا تَتْرِبَ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ يَغْفِرُ اللَّهُ لَكُمْ وَهُوَ أَرْحَمُ الرَّحِيمِينَ﴾²⁹ ((Yûsuf şöyle dedi: "Bugün yaptıklarınız yüzünüze vurulmayacak, Allah sizi affetsin! O, merhametlilerin en merhametlisidir) ayetinde zarf olan الْيَوْمَ kelimesinin لَ harfinin ismine müteallık olduğunu ileri sürerler lakin bu doğru değildir. Zira لَ harfinin ismi çok uzun olmuş olur ve mansub olup tenvin alması gerekir. Buradan hareketle الْيَوْمَ hazfedilen bir kelimeye müteallıktır. el-Hûfi (ö.430/1038)³⁰ şöyle demiştir:

﴿وَإِنِّي مُرْسِلَةٌ إِلَيْهِمْ بِهَدِيَّةٍ فَنَظِرَةٌ بِمَ يَرْجِعُ الْأَمْرُسُونَ﴾³¹ (Ben bunlara bir hediye göndereceğim, sonra bakacağım elçiler ne ile dönecekler?) ayeti kerimesinde ب harfi نَظِرَةٌ kelimesine müteallıktır. Bu çıkarım doğru değildir. Çünkü istifham edatlarının

²⁷ Necm suresi, 53/51.

²⁸ Hud suresi, 11/43.

²⁹ Yûsuf suresi, 12/92

³⁰ Ali b. İbrâhîm b. Saîd Ebü’l-Hasen el-Hûfi, Mısırlı bir nahiv âlimidir. Eserlerinden bazıları şunlardır: el-Burhân, Bkz. el-Kıftî, İnbâhü’r-ruvât 1/219; İbn Hallikân, Vefeyât, 1/332; es-Süyûtî, Buğyetü’l-vu’ât 325; Taşkoprizâde, Miftâhu’s-sa’âde 1/438.

³¹ Neml suresi, 27/35.

sadaret vasıfları vardır ve cümle başında gelirler. Aslında ب harfi kendisinden sonra gelen ما harfine müteallıktır.

Öte yandan ﴿مَلْعُونِينَ أَيْنَمَا تَقْتُلُوا أَخْذُوا وَفُتِلُوا تَقْتِيلًا﴾³² (..Allah'ın rahmetinden uzaklaşmış olarak nerede bulunsalar yakalanıp öldürülecekler.) ayet-i kerimesinde مَلْعُونِينَ kelimesinin تَقْتُلُوا yahut أَخْذُوا kelimesine hal olarak geldiğini söyleyen âlimler de vardır. Gelgelelim bu doğru değildir çünkü şartın sadaret sıfatı vardır. Burada مَلْعُونِينَ kelimesi zem üzere mansubdur.

3- Arapçaya bütün açılardan vakıf olması gerekir ki doğruluğu kanıtlanmamış şeyler söyleyerek yaygın kabul çizgisinin dışına çıkmasın. Bu bağlamda Ebû Ubeyde (ö.209/824)³³ ﴿كَمَا أَخْرَجَكَ رَبُّكَ مِنْ بَيْتِكَ بِالْحَقِّ وَإِنَّ فَرِيقًا مِنَ الْمُؤْمِنِينَ لَكُرْهُونَ﴾³⁴ (Nitekim müminlerden bir kısmı isteksiz oldukları halde Rabbin seni, doğru bir kararla evinden (savaşa) çıkarmıştı.) ayet-i kerimesinde ك harfinin kâsem olduğunu söylemiştir. Mekkî b. Ebî Tâlib³⁵ bu sözü aktarır doğru olup olmadığına dair yorum yapmaksızın susmuştur. İbnü's-Şecerî (ö.542/1148)³⁶ Mekkî b. Ebî Tâlib'in bu davranışını şiddetle kınamıştır.³⁷ İbnü's-Şecerî bu iddia edilenlerin doğru olmadığını şu sözleri söyleyerek ifade etmiştir: ك harfi kâsem ifade eden و harfi yerine gelmemiştir. İsmi mevsul olan ما harfinin Cenabı Allah'a (c.c) atfedilmesi ise ismi mevsulün zahir olan ile ilişkilendirilmesidir, zira o da أَخْرَجَ fiilinin failidir. Bu yalnızca şiirlerde görülen istisnai bir durumdur.³⁸

³² Ahzab suresi, 33/61.

³³ Ebû Ubeyde Ma'mer İbnü'l-Müsennâ, edebiyat, belagat ve tefsir âlimidir. Edebiyat, dilbilim, Kur'an, hadis ve tarih alanlarında 200'den fazla eser kaleme almıştır. Araplardan nefret eden ırkçı bir insandı. Nitekim onların noksan taraflarını ele alan bir kitap yazdı. Ebû Nüvâs ona hiciv yazdı. Öldüğünde çağdaşların çokça eleştirdiği için cenazesine gelen olmadı. En meşhur kitabı *Mecazü'l-Kur'an*'dır. Bkz. İbn Hallikân, *Vefeyât*, 1/216-218; Yakut, *Mu'cemü'l-üdebâ'* 11/72-77; Taşkoprizâde *Miftâhu's-sa'ade* 1/ 105-106.

³⁴ Enfâl suresi, 8/5

³⁵ Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib b. Muhammed b. Muhtar el-Kaysî el-Kayravânî, hayatının yarısını Mâlikî olarak yaşadı (ö. 437/1045). En meşhur eserleri: *Müşkilü i'rabi'l-Kur'an* ve *el-İbâne an me'âni'l-kiraât*. Bkz. el-Kıfî, *İnbâhü'r-ruvât*, 3/313; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5/274; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 4/116.

³⁶ İbnü's-Şecerî: Hibetullâh b. Ali b. Muhammed. Nahiv âlimlerinin şeyhi lakabını almıştır. En meşhur eseri *el-Emâli*'dir. Bkz. el-Kıfî, *İnbâhü'r-ruvât*, 3/313; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 6/45; ez-Zehebî, *Siyer*, 3/187.

³⁷ Metinde 'şiddetle kınamak' anlamında teşni kelimesi geçmiştir. Bkz. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* kitabındaki شنع maddesi 8/186.

³⁸ Bu ayet kapsamında gerçeğe en yakın açıklama ise ism-i mecrur ile hafzedilmiş bir haber geldiğidir. Onun takdiri ise كحال إخراجك للحرب في كراهيتهم لها هذه الحال من تنفيلك علي ما رأيت في كراهيتهم لها. شکلindedir.

Arapçanın en seçkin özelliklerinden birisi de aslında icaz çeşitlerinden birisi olan irâb hareketleri vasıtası ile kelimeye dilsel öge olarak ele alındığında sahip olmadığı yeni bir anlam kazandırmasıdır. Öte yandan irâb hareketleri vasıtası ile sarf kalıpları sayesinde kelimenin kazandığı manada da değişiklik olur. Yani failiyye-mefuliyye gibi nahvi manası yahut fonksiyonu değişir. جاء صاحب الدار dediğimiz takdirde صاحب kelimesi zammeli okunduğunda صَجِب fiilinden elde edilen dilsel mana ve bu kelimedenden türeyen ismi fail sîgası olan صاحب sayesinde kazandığı mana dışında bir mana daha elde eder. Bu da gelme eyleminin الصَّاحِب kelimesine isnad edilmesi yani mefuliyye anlamıdır. Zamme sayesinde elde edilen mana budur.

Anlaşıldığı üzere, irâb hareketleri fazlalık yahut ikinci dereceden önemli şeyler değildir ve öylesine de zikredilmemiştir. Aksine dilde temel bir işlevi yerine getirmek için literatüre girmiştir çünkü onun sayesinde mana anlaşılır ve açıklığa kavuşur. Ayrıca irâb hareketleri sayesinde aynı cümle içerisinde bulunan iki kelime arasındaki nahvi ilişkiyi anlamamıza olanak tanır.³⁹

Nahvin işlevi verilmek istenen manaya göre bir cümle içinde bulunan iki kelime arasındaki bağlantıyı belirlemek iken bu işlevin büyük bir kısmını yerine getiren unsur Arapçadaki irâb hareketleri idi. Daha sonra irâb o kadar önemli hale geldi ve bulunduğu kabın dışına taşı ki nahvi simgeler hale geldi. Nitekim nahiv ilmi irâb ilmi olarak isimlendirildi. Gelgelelim Mâzin el-Mübarek'e (1930-...) göre bu doğru bir tanım değildir zira nahiv irâbdan daha geniş ve kapsamlıdır.⁴⁰

İbrâhîm Mustafa (ö.1962), *İhyâü'n-nahv* adlı eserinde irâb alametlerinin konuşmacı nezdinde işaret edilen manaları olduğunu düşündüğünü ifade eder. Sözlerini şunları söyleyerek özetler: “Ref, isnat sembolüdür. Bunun delili ise üzerine konuşulan eylemin özneye isnad edilmesidir. Cer, harf-i cer ile de olsa harf-i cersiz de olsa izafet sembolüdür. Fetha ise irâb sembolü değildir. Fetha, aksini gerektirecek bir durum olmadığı sürece Arapların kelimelerin sonunda kullanmaktan hoşlandığı asıl harekedir. Günümüzde yaygın olan konuşma modelinde ise kelimelerin sonlarının sükûn ile bitmesi geleneği vardır. Bu, irâb hükümlerinin toplamıdır.”⁴¹ İbrahim Mustafa sözlerine şunları ekler: “Nahiv bâblarını tek tek ve detaylı bir şekilde

³⁹ Bkz. Mâzin el-Mübarek, *Nahve va 'yin lugavî*, Şam 1985, s. 62-63.

⁴¹ İbrâhîm Mustafa, *İhyâü'n-nahv*, Hindâvî kurumu, Mısır, kitabın mukaddimesi s.8.

inceledim ve hepsini mukayese ettim. Sonuç olarak bu hüküm hepsinde aynı sonucu verdi ve çıkarım doğru oldu. Nitekim irâb ve alametleri mana ifade eder.”

İhyâü'n-nahv adlı eserin yazarı kitabında eski âlimlere başvurup onların görüşlerini soruyor ve bu görüşleri delil olarak sunuyor. Bu bağlamda Kutrub (ö.210/825)⁴² görüşünü aktarıyor. Özetle şöyle diyor: Araplar, kelimeleri irâb ettiler çünkü isim durulduğu takdirde sükûn alıyordu. Geçiş halinde kelimelerini harekeli yaptılar ki sürekli durarak konuşmanın acıcılığı bozulmasın. Hareke ve sükûnu peş peşe getirdiler ve her birisini kendi yapısına en uygun şekilde yerleştirdiler. Öte yandan tek bir hareke kullanmadılar çünkü çeşitlilik kazandırmak istediler. Zira tek bir hareke kullanarak kendilerini ve konuşan kişiyi tek bir hareke kullanmaya zorlayarak kısıtlamak istemediler.⁴³

Bazı yeni araştırmacılar, irâb olgusunun gerekçelerini sunarken İbrahim Mustafa'nın söylediği şeylerin aksini söyleyip irâbın uydurulmuş bir hikâye olduğunu ve nahiv âlimlerinin bu hikâyeyi büyük bir ustalık ve bilgelik ile ortaya attıklarını iddia ettiler.

Bu bağlamda İbrâhîm Enîs (ö. 1397/1977) *Min Esrari'l-Luğa* isimli kitabında: Ne harika bir hikâye! Öyle bir hikâye ki dilsel olgulardan oluşan olay örgüleri Arap Yarımadası'ndaki kabileler arasında dağılmış ve bu örgüler düğümlenip birinci yüzyılın sonları yahut ikinci yüzyılın başlarında sahravi bir çevrede doğup hayatlarının çoğunu orada geçiren söz sanatkârları tarafındanilmekilmek dokunmuştur. Akabinde ikinci yüzyıl biter bitmez irâb aşılmaz bir kale haline geldi. Öyle ki saf Araplardan olan yazarlar, hatipler ve şairler dahi bu kalenin surlarını aşamadı. Hatta daha sonrasında nahiv kelimesinden türetilerek bir kavim النُّحَا olarak isimlendirildi.⁴⁴ Dilbilimciler, İbrahim Enis'in bu sözlerinin bilimsel metodolojiden uzak olup dil ve fesahat erbablarından oluşan mütekaddimun, müteahhirun ve muasır âlimlerin üzerinde ittifak ettikleri şeyle çeliştiği kanaatindedirler.

⁴² Kutrub, Asıl adı Ebû Ali Muhammed b. el-Müstenîr el-Basrî olan bir nahiv âlimi ve bir dilbilimcidir. Özellikle dil bilim alanında olmak üzere pek çok farklı ilim dalında eserler kaleme almıştır. Bkz. ez-Zübeydî, *Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, s. 99-100; el-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât* 3/219; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 4/312; Taşkoprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, 1/160-161.

⁴³ es-Suyûtî, *el-Eşbâhü ve'n-nazâir* (Thk. Abdulâl Mekram Sâlim) Beyrut, 1/261.

⁴⁴ Bkz. İbrâhîm Enîs, *Min esrâri'l-luğa*, Mısır, s.14.

Sonra İbrâhîm Enis sözü şuraya getirir: Herhangi bir gazeteden kısa bir haberi nahiv ilminden nasibini almamış ve nahiv ile alakalı uzaktan yakından bir fikri olmayan bir adama kısa bir haber okuduğumuzda okuma sırasında merfu ismi nasb mansub ismi ref yahut cer yapmak sureti ile kasten irâb harekelerini karıştırarak yanlış okusak dahi haberi topyekun anladığımızı görürüz. Bu da irâb hareketleri ile mana arasında uzaktan yakından bir ilişki olmadığına delil olarak yeterlidir. Avamdan olan bu kişi için irâbın ve irâb hareketlerinin önemi yoktur, onun nezdinde esamesi dahi okunmaz bu ilmin. Öte yandan nahivcilerin zannettiği gibi bir mana barındıran delaletler de yoktur. Bilakis mebni murab olsun fark etmez bütün kelimelerde asıl olan son harekesinin sükûn olmasıdır. Her iki kelime türünde de sükûn ile durulduğunda sükûna rağmen cümle anlaşılır bir sigaya sahip olur ve manası bozulmaz.⁴⁵

Onun bu sözü âlimler tarafından reddedilmiştir. Herhangi bir gerekçesi yoktur ve ileri sürdüğü sebepler zayıftır. İrâb olmasa manalar iç içe girer ve fail ile mefulü, malum fiil ile meçhul fiili birbirinden ayırt edemeyiz. Bu görüşün Arapça ile bir bağlantısı yoktur ve batılı teorilerden alınmıştır. Öte yandan bu ferdi bir görüştür ve nahiv âlimlerinin, belagat âlimleri ve fesahat ehlinin ileri gelenlerinin görüşlerine taban tabana zıttır. Bir hatip eğer kelimeleri doğru bir şekilde, harekeli ve irâblı okumuyor ise onun belagati hiçbir anlam ifade etmez. Aynı şekilde irâbın uygulanmaması ve irâbın varlığının kabul edilmemesi, irâb lafızların arızlarından biri olduğu için mananın bozulmasına sebep olur.⁴⁶ Nitekim irâb hareketleri, dilsel durumları ve sarf bağlamları değiştirir. Kaçınılmaz bir şekilde değişime elverişli olur zira bu lafızların aslında olan bir değişimdir. Aynı şekilde lafızların arızlarının irâb çeşitlerinde de değişim gerçekleşir. İrâb fasih Arapçanın en önemli özelliklerinden biridir. Hatta eski âlimler nahvi irâb olarak isimlendirmişlerdir irâbı da nahiv olarak isimlendirmişlerdir. Bizlerden herhangi biri bir hatibi dinlerken onun akıcı konuşması, konuşma esnasında kullandığı takdim-tehir, icaz-itnab üslubu ile ilgilendiği kadar, gramer kurallarına ne derece vakıf olduğu ile ilgilendiği kadar ilgilenmez. Dinleyici,

⁴⁵ İbrâhîm Enis, *Min esrâri'l-luğa*, s. 160-161.

⁴⁶ İbn Yahya el-Alevî, *et-Tirâz*, 1/19.

hatibi can kulağı ile dinler, ta ki dili sürçüp mecrur olan bir kelimeyi merfu yapana dek. İşte o vakit öfke ile hatipten yüz çevirir ve hatip gözünden düşer.⁴⁷

Görünen o ki bu propagandanın yani irâbın terk edilmesine yönelik çağrılarının sebebi; öğrencilere zor gelmesidir. Gelgelelim suç irâbın değil öğrencilerindir. Bazıları da irâba tutunmanın ve ona riayet ederek fasih bir şekilde konuşmanın, karşıdaki insan nezdinde gerici ve bedevi izlenimi oluşturduğu, bir şeyi anlamak yahut bir şey anlatmak için elzem bir unsur olmadığı ve irâb hareketlerine riayet etmemenin daha nazik ve medeni bir izlenim verdiği kanaatindedir. Üstelik bazıları, irâbın düşünmelerini engelleyen bir unsur olduğunu düşünmektedir.

Bu fikri savunan herkes; Kâsım Emîn (ö.1908), Selâme Musâ (ö.1958), İbrâhîm Enîs, Enîs Füreyyha (ö.1993) ve saymakla bitiremeyeceğim niceleri gibi batı düşüncesinden etkilenmişlerdir. Onların bu çağrılarını sömürgecilerin ve oryantalistlerin desteğini kazanmıştır. Çünkü irâb, milli değerlerinin, dininin en önemli yapı taşı ve fasih Arapça ile arasındaki bağ olduğu için irâb tedavülden kalkar ise ümmet tam olarak bölünmüş olur.

IV. İRÂB ve İSLAMİ İLİMLERLE ALAKASI

A. Tefsir İlişkisi (علاقته بالتفسير)

İrâb, İslami ilimlerin ayrılmaz bir parçasıdır. Arapça, geçmişte ve günümüzde âlimlerin ihtimamına mazhar olan pek çok ilmi bünyesinde barındırmıştır. Bu ilimlerin başında irâb gelir. Arap toplumu ve İslam ümmeti; isnâd, nispet ve irâb ile ayrıcalıklı kılınmıştır.

Cenabı Allah'ın (c.c) Kur'an-ı Kerim'i koruma anahtarlarından biri de irâb ilmidir. İrâb, Kur'an-ı Kerim'de bir hata yahut lahn olmasının önüne geçilmesini sağlayarak onu muhafaza etmiştir. Nitekim irâb, Kur'an-ı Kerim için muhafız mesabesindedir ve onu tashif ve tahrifden korur. Bu onun yüce ve saygın konumundan kaynaklanmaktadır. İrâb, Kur'an-ı Kerim-i anlama ve üzerine düşünmenin yegâne

⁴⁷ Ahmed Süleymân Yakut, *Zâhiratü'l-irâb fi'n-nahvi'l-Arabiy ve tatbikuha fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, İskenderiye 1994, s. 1 vd.

anahtarıdır. İbn Hazm'ın (ö.456/1064)⁴⁸ da dediği gibi: “Eğer nahiv ilmi ortadan kalkar ise Kur'an-ı Kerim'i ve Rasulüllah'ın hadis-i şeriflerini anlamak imkânsızlaşır.”⁴⁹

ez-Zeccâcî (ö. 340/952) şöyle der: “Nahiv ilmini öğrenmenin faydası nedir? Böyle bir soru ile karşılaştığımızda vereceğiniz cevap; hiçbir değişiklik yapılmaksızın Arapçayı dosdoğru konuşmamızı, dinin ve dünyanın kabul gören özü olan Cenabı Allah'ın (c.c) kitabını dosdoğru anlamamızı ve Peygamber Efendimiz (s.a.v)'in bize iletmek istediklerini idrak edip doğru mana verebilmemizi sağlayan unsur olduğudur. Nitekim bütün bu saydıklarımızı irâbın hakkını vermeden olması gerektiği gibi dosdoğru anlamamız mümkün değildir.”⁵⁰

Müşkilü İ'râbi'l-Kur'ân adlı eserin yazarı Mekkî b. Ebî Tâlib (ö. 438/1046),

﴿أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْفَرِّءَانَ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا﴾⁵¹ (*Kur'an'ı inceleyip düşünmüyorlar mı? Eğer Allah'tan başka birinden gelmiş olsaydı onda birçok tutarsızlık ve çelişki bulurlardı!*) ve ﴿كَتَبَ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ مُبْرَكًا لِيَذَبَّ رَوْأَآئِيَّةً وَلِيَتَذَكَّرَ أُولُو الْأَلْبَابِ﴾⁵² (*Bu bir mübarek kitaptır ki onu sana, insanlar âyetleri üzerinde iyice düşünsünler, akıl iz'an sahipleri ondan dersler, öğütler alsınlar diye indirdik.*) ayetlerinin ve Kur'an-ı Kerim'de pek çok örneği olan bu minvaldeki ayetlerin tefsirinde hepsinin Kur'an-ı Kerim'in manasını anlayıp faydaları, tefsiri, anlatmak istediği gizli bilgileri, Cenabı Allah'ın (c.c) bizden istediği benzeri görülmemiş şeyleri, hükümlerini, nasih ve mensuhları vb., saymak ile bitmeyecek diğer ilimleri üzerine araştırma yapmaya teşvik ettiğini söyler. İrâbı, harekesini ve binalarını bilmedikçe tüm bunların özüne vakıf olmanın hiçbir yolu yoktur.⁵³

el-Kâsımî (ö.1332/1914) Cenabı Allah'ın (c.c) kelamını tefsir etmeye yeltenen kişilerin Arapça ve onun bilinen bütün ilim dallarına vakıf olması gerektiğine dair çok mantıklı bir kavil söylemiştir: “Allah'ın (c.c) kitabı yahut Rasûlullah (s.a.v)'ın sünneti

⁴⁸ İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd Endülslü ve en büyük İslami ilimler âlimlerinden olan İbn Hazm, hafız bir imam ve zahiri bir fakih, edebiyatçı, kelimci, şair, nesep âlimidir. Bkz. Yakut, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 4/1650; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 3/325-330; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/254.

⁴⁹ İbn Hazm, *er-Resâil* (Thk. İhsân Abbâs) Beyrut 1987, 2/162.

⁵⁰ ez-Zeccâcî, *el-İdâh fi ileli'n-nahv* (Thk. Mâzin el-Mübârek) Şam 1979, s.95.

⁵¹ Nisa suresi, 4/82.

⁵² Sad suresi, 38/29.

⁵³ Mekkî b. Ebî Tâlib, *Müşkilü i'râbi'l-Kur'ân* (Thk. Yâsin Muhammed es-Sevvâs) Şam, 1/199-200.

hakkında konuşan mütekellimin, Arapçada kelimenin sahip olduğu anlam dairesinin dışına çıkması uygun değildir. Önem verdiği hususlar bizzat Arapların önem verdiği hususlara paralel olmalıdır. Cenabı Allah'ın (c.c) söz konusu ettiği şeylerin dışına çıkma ihtimali olduğu an durmalıdır." Buna binaen Mâlik (ö.179/795): "Arapça konusunda danışman olmayan kimse Cenabı Allah'ın (c.c) kitabını tefsir etmeye yeltenmesin yoksa onu insanlara ibret olacak şekilde cezalandırırım" demiştir.⁵⁴

Mücâhid şöyle demiştir: "Allah'a ve ahiret gününe inanan bir kimsenin Arap dili konusunda âlim olmadığı sürece Cenabı Allah'ın (c.c) kitabı üzerine konuşması helal değildir."⁵⁵

Arap dili; nahiv, sarf, belagat ve dil bilimi kapsar.

Îrâb; Arapçayı karakterize eden hassasiyet ve güzelliğin bir yansımasıdır. Îrâb sayesinde Kur'an-ı Kerim'in dilsel dokusu kavranır. Öte yandan âlimlerin Kur'an-ı Kerim'den hüküm çıkarırken itimat ettikleri beyan ilmi de irâb olgusuna dayanmaktadır.

Îrâb, nahiv ilminin bir meyvesi ve nahiv kurallarının pratik uygulama sahasıdır. Bu ilim doğal olarak Kur'an-ı Kerim sayesinde ortaya çıkıp gelişmiştir. Îrâb, Kur'an metnini anlamak için gerek duyulan en önemli unsur ve Cenabı Allah'ın (c.c) kullarından istediği şeyleri açıklığa kavuşturan araçtır. Îrâbın önemi, özellikle de yabancı unsurlar Müslüman olmaya ve bu dili öğrenmeye başladığı noktada baş gösterdi. Nitekim eskiler, bu ilimlerin pek çoğuna ihtiyaç duymuyorlardı, zira Kur'an-ı Kerim konuştukları dil ve vakıf oldukları belâgate binaen indirilmişti. O zamanki insanların hepsi Kur'ân-ı Kerim'i anlıyor ve gerek kelime gerek terkip bazında olsun ne anlatmak istediğini idrak ediyorlardı.⁵⁶

Dil bilimi altında kategorize olan bütün ilimler büyük bir öneme sahiptir. Çünkü söz konusu ilimler olmazsa Kur'an-ı Kerim'de Cenabı Allah'ın (c.c) bizden istediği şeyleri anlayamayız. Bu ilimlerin başında irâb gelir, zira bir belâgat âlimi irâb konusunda bilgin ve irâb kurallarına hâkim olmadığı sürece belagat ile

⁵⁴ Muhammed Cemâlüddin b. Muhammed Saîd b. Kâsım el-Hallâk el-Kâsımî, *Mehâsinü't-te'vil* (Thk. Muhammed Bâsil) Beyrut 1994, s.1/65.

⁵⁵ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/293.

⁵⁶ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, (Thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm) Beyrut, 1/25-26.

nitelendirilemez. İşte bu bahsettiğim şey hepimizin hikâyesini bildiği nahvin ortaya konmasının yegâne ve en önemli sebebidir.

Nahiv, en önemli tefsir kaynaklarından biri daha doğrusu bir müfessirin sahip olması gereken koşullardan biridir. Nitekim Allah'a ve ahiret gününe inanan bir kimsenin Arap dili konusunda âlim olmadığı sürece Cenabı Allah'ın (c.c) kitabı üzerine konuşması helal değildir.

Ebû Hayyân (ö.754/1344) şöyle der: “Mütekaddimun ekseriyetle dili açıklamak, dilsel olguların sebeplerini açıklayan gerekçeler sunmak, nesih ve kıssalar üzerine eserler kaleme alıyorlardı. Nitekim onlar saf Arapların yaşadığı zamana yakın bir zaman diliminde yaşamış ve Arap dili ile iç içe yaşamışlardı. Ne var ki Arapçayı konuşan yabancılar artıp farklı diller konuşan milletlerden insanlar Müslüman olmaya başlayınca, bu insanlar dili kavramakta güçlük çektiler ve dilde bozulmalar baş gösterdi. Böylelikle müteahhirun, ana dili Arapça olmayanların hükümleri idrak edip Arap diyarlarında yetişmeyenlerin de bu kazanımı elde etmesi için Kur'an-ı Kerim'de bulunan anlaşılması zor terkiplerin içerdiği hakikatleri, manaları ve beyani nükteleri gün yüzüne çıkarma gereksinimi duydular.”⁵⁷

Hal böyle olunca dil bilim alanındaki çalışmalar yoğunlaştı ve bu ilim olgunlaştı. Ardından da bu alanda art arda eserler kaleme alınmaya başlandı. İbn Haldûn'un (ö.808/1406) dediği gibi; daha sonra dil bilim altında kategorize olan ve dil ile alakalı konuları, irâb hükümlerini, terkiplerdeki belagat unsurlarını konu edinen bütün ilimler birer söz sanatı halini aldı. Bunun sonucunda; yalnızca Arapların ilgilendiği ve birinden nakillerde bulunmak yahut bir konuda belli başlı kitaplara başvurmakla uğraşmaksızın dil selikası sayesinde bütün kuralları yerine getirdikleri bir dönemin ardından dil bilim alanında divanlar tedvin edildi.⁵⁸

İrâb Kur'an-ı Kerim'i anlamanın ve bünyesinde barındırdığı hazinelere mazhar olmanın yegâne yoludur. Çünkü hazfedilen kelimeyi belirleyen ve onu takdir eden yakın ya da uzak bir mana veren irâbın ta kendisidir. Gelgelelim bütün kelimeleri irâb eden kapsamlı bir irâb kitabı bulamadık. Tıpkı Ebu'l-Bakâ el-Ukberî (ö.616/1219) ve Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî'nin irâb modellerinde olduğu gibi âlimler zor kelimelerin

⁵⁷ Ebû Hayyân; Muhammed b. Yusuf, *el-Bahru'l-muhît* (Thk. Sıdkî Muhammed Cemil) Beyrut, 1/25-26

⁵⁸ İbn Haldûn, *el-Mukaddime*, s. 446.

irâbını yapmak, bazı kompleks cümleleri tahlil etmek yahut üzerinde ihtilaf olunan müşkilleri irâb etmek ile yetindiler.⁵⁹

Takdim-tehir konusunda irâbın geniş bir babı vardır. Öte yandan kelime, cümledeki konumuna göre irâb alameti alır. Cümle, genel anlamı aynı kalacak şekilde çeşitli şekillerde formüle edilebilir.

Arapçada irâb; bir ifade aracı ve dilsel özelliktir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'in irâb hareketlerine dayanan farklı kıraatleri Kur'an dilinin irâb kaidelerine göre olduğunun bir göstergesidir. Aynı şekilde hadis-i şerifler irâb kaidelerine uygun olarak zikredilmiştir. Öte yandan bedevilerden olan ve fasih Arapça konuşan kişilerden nakledilenler; kimi zaman bazı kelimelerin irâbında farklılıklar olduğuna işaret etmektedir. Nahiv kapsamında elde edilen manaların anahtarı ise irâbdır.

İrâb, Arapçada en güçlü etkiye sahip unsur, bu dilin en önemli özelliği ve güzelliğinin sırrıdır. Lafzın taşıdığı mana vecihleri çerçevesinde karar mercii olan unsur irâbdır. İrâb sayesinde kelimenin fail mi meful mü, taaccüp üslubu mu istifham mı, illet mi bildirdiği yoksa zaman yahut mekâna mı işaret ettiği anlaşılır. Manayı belirleme araçlarından biridir. Açıklamak ve bir şeyin hakikatini ortaya çıkarmak noktasında kıymeti ve etkisi olan irâb olmasa, kelime failiyye mi ifade eder, mefuliyye mi anlayamayız. Bazı ilim ehli, Kur'an-ı Kerim'in huruf-i seba üzere inmesini mana değiştikçe irâb da değişir şeklinde yorumlar.⁶⁰

Belagat ilminin zirve noktası Kur'an-ı Kerim'dir. Abdülkâhir el-Cürcânî (ö.471/1087) tarafından savunulan nazım teorisi bahsi geçen belagat ilminin cevheridir. Onun bu teorisini dayandırdığı şey ise irâbdır. Nitekim irâb, Kur'an-ı Kerim'deki zarif detaylara vakıf olmamızı sağlayan beyan ilmine çıkan yoldaki basamaktır.

el-Cürcânî, *İ'câzü'l-Kur'ân* adlı eserini, nahiv bağlamında elde edilen manaları anlamak üzerine kurduğu sisteme binaen inşa etmiştir. Nahiv bağlamında elde edilmesi amaçlanan manalar ise irâb vecihleri sayesinde anlaşılır.

İrâbın pek çok ilim ile güçlü bir bağı vardır. Bazıları tefsir, hadis ve fıkıh gibi şer'î ilimlerden fer'î, amelî ve itikâdî hükümler çıkarmayı amaçlar. Çünkü irâb bu tarz

⁵⁹ ed-Dürre, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Kerîm ve irâbuhu ve beyânuh*, Şam, 2009.

⁶⁰ Yahya b. Hamza el-Alevî, *et-Tirâz*, Beyrut, s. 85.

hükümleri çıkarabilmek için gereksinim duyulan en önemli unsurdur. Bazısı ise Kur'an kıraatlerinin gerekçelerini elde etmeyi amaçlar. Ayetleri okurken nerede durup nereden başlayacağımız mananın gereğine göre belirlenir, zira irâbın bu bağlamda somut bir etkisi vardır. Bazısı ise retorik bir güzellik elde etmeyi amaçlar, zira metnin retorik yönü irâbın en güçlü bağlarından biridir. Bazısı ise metnin delalet yönünden ele alınmasına yöneliktir. Fonetik ve irâb bu alanda öncüdür.

Öte yandan irâbın tefsir ve kıraat ilmi ile güçlü bir bağı vardır. Irâb sayesinde müfessir ayet ile muhataba verilmek istenen mesajı açıklayabilir. ez-Zerkeşî *el-Burhân* adlı eserinde İbn Abbâs (r.a)'dan (ö. 69/687) şu rivayette bulunmuştur:

“Tefsir dört kısma ayrılır, irâb ise bunlardan birinin temelidir: Birinci kısım; Arapların konuşma dilinde bilip hâkim olduğu tefsir. İkinci kısım: Herkesin bilmesi gereken tefsir. Üçüncü kısım: Özellikle âlimlerin bildiği tefsir. Dördüncü kısım: Allah'tan başka kimsenin bilmediği tefsir.”⁶¹

Sonra şöyle demiştir:

“Arapların bildiklerine gelince, bu onların dillerine hitap edendir. Bu da dil ve irâb meselesidir. Irâb farklı olduğunda manayı değiştiriyor ise; doğru bir hükme varabilmesi ve okuyucunun hataya düşmemesi için müfessirin o irâbı öğrenmesi gerekir. Yok eğer irâbın farklılaşması manayı değiştirmiyor ise de okuyucunun hata yapmamak için irâbı öğrenmesi gerekir.”⁶²

Nahiv ilmine başvurmadan kelamdaki retorik unsurları inceleyemeyiz. Nitekim nahiv nazıma hükmeden ilişkilerin kanunudur. Onun sayesinde doğru söz ile fasid söz birbirinden ayırt edilir.

el-Cürcâni yazı ve şiir dilinde nahiv ve irâbın önemine dikkat çekmek adına şöyle demiştir:

“Lafızlar ilk etapta manaları kilitli olan kapılardır; o kapıyı açacak anahtar ise irâbdır. İçerisinde barındırdığı sebepler ise gizlidir ta ki biri gelip bir çıkarımda bulunana dek. Irâb, kaidelere uygunluğu teyit

⁶¹ Abdullâh b. Abbâs Peygamber efendimiz (s.a.v) amcasıdır. Ümmetin âlimi ve Kur'an-ı Kerim tercümanıdır. Bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe*, 1/132; Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, 2/13-14.

⁶² ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/164.

*edilmediği sürece sözün olması gerektiği gibi mi yoksa noksan mı olduğunun anlaşılamayacağı bir kıstas, doğrunun yanlıştan ayırt edilemeyeceği bir ölçüttür.*⁶³

Bu durumda bir müfessirin nahiv ilmine vakıf olması daha doğrusu nahvin meyvesi olan irâba hâkim olması tefsir alanında duyulan önemli bir gereksinimdir. İrâb; bir sözün nahiv bağlamında analiz edilmesidir. Cenabı Allah'ın (c.c) kelimasını tefsir etmekle ilgilenen bazı âlimler nezdinde irâb bu manaya gelir. Bu da birden fazla vechi olan kelimelerin yahut o kelimelerin bir kısmının ya da metnin tamamının irâb edilmesi sureti ile nahvî mananın ortaya çıkarılması ile mümkün olur. Bu âlimlerden biri de Ferrâ'dır. el-Ferrâ (ö.207/822) *Müşkilü i'râbi'l-Kur'ân ve beyânih* adlı eserinde ve en-Nehhâs (ö.338/950) *İrâbü'l-Kur'ân* adlı eserinde bu yöntemi benimsemiştir.

Mütekaddimûn tahlil sırasında nahiv ve sarfi birleştirirken müteahhirun takdim-tehir ve irâb-bina gibi nahvî manaları vermekle yetindiler.

İrâb ile kastettiğimiz şey ise sonuncusu yani nahvî manaları vermektir. Bu nahiv ilminin hülasası ve sayesinde Arapçanın doğru şekilde anlaşılıp eksiksiz şekilde irâb edilmesini sağlayan meyvesidir. Yani irâb; hedef ve nahiv ilminin pratik yönüdür. Bu yüzdendir ki müfessirlerin kitapları, Cenabı Allah'ın (c.c) kitabının vermek istediği mesajları açıklamasına yardımcı olan nahvî meselelerle doludur.

İbn Hişâm, irâb ilmini dört baba ayırdığı *Muğni'l-lebîb* adlı eseri yazmasındaki hedefi açıklamak adına şöyle diyor:

*“Akla ilk gelen en evla şey ve ruhun o cihette kanat çırpıtığı en yüce olgu Cenabı Allah'ın (c.c) bizlere indirdiği kitabının anlaşılmasını kolaylaştırma fikridir. Bu sayede bizlere gönderilen peygamberinin hadis-i şerifleri de anlaşılır. Nitekim Kur'an ve sünnet ebedi saadetin, dünyevi ve uhrevi maslahatlar elde etmenin sebebidir. Bunun özü doğru yolda ilerlememizi sağlayan irâb ilmidir.”*⁶⁴

Tefsir ve kıraat ilmi ile ilgilenen kişilerin, her bir kıraatin manasını açıklayabilmesi ve bütün ayetleri tefsir edebilmesi için irâb ilmine hâkim olması

⁶³ el-Cürcânî, *Delâilü'l-i'câz* (Thk. Mahmûd Muhammed Şâkir) Kahire 1982, s. 82.

⁶⁴ İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebîb* (Thk. Abdüllatif Muhammed el-Hatîb) Kuveyt,2002, s. 53.

gerekir. Nitekim pek çok kıraatin gerekçesini belirleme ve anlamlarını açıklayabilme noktasında irâbın çok önemli bir rolü vardır. Aynı şekilde kıraat kitapları -özellikle de nahvi yön ile ilgilenenler- irâb hareketlerine dayanan kıraatlere yönelik anlam bakımından sunulan gerekçeler ile doludur.

Bu bağlamda verilebilecek pek çok örnek vardır. Bunlardan biri de Yüce Allah'ın (c.c) şu ayet-i kerimesidir:

﴿وَهُوَ الْغَفُورُ الْوَدُودُ ذُو الْعَرْشِ الْمَجِيدُ﴾⁶⁵ (Çok bağışlayan, sevgisi geniş, arşın sahibi, şanı yüce ve dilediğini yapan yalnız O'dur.) Ayette geçen (المجيد) lafzı için iki kıraat vardır; ref ve cer ile okunur. Müfessiri ref halinde lafzı Allah'a (c.c) sıfat yahut ikinci bir haber, cer halinde de عرش kelimesine sıfat olarak değerlendirmeye iten şey irâbdır.

﴿وَأَمْرَأَتُهُ حَمَّالَةَ الْحَطَبِ﴾⁶⁶ ((Dedikodu yapıp söz veya) odun taşıyan karısı da..) ayet-i kerimesinde (حَمَّالَةَ) lafzı ref ve nasb ile okunur. (حَمَّالَةٌ لِلْحَطَبِ) diye bir kıraat da vardır. Ref ile okunmasının tefsiri; Cenabı Allah'ın (c.c) odun taşıma sıfatı ile Ebû Leheb'in karısı hakkında haber verdiği şeklidir. (الحطب) حمل ibaresi gerçek manası ile Peygamber efendimiz (s.a.v)'in yoluna döktüğü diken ve odun destelerini taşıdığı şeklinde tefsir edilir. Mecazi manada ise dedikodu yaymaya çalışıp insanların arasına nifak tohumları ekmesi şeklinde tefsir edilir.

Bahsi geçen mecâzi manayı şairin şu sözü güçlendirir:

﴿إِنَّ بَنِي الْأَدْرَمِ حَمَّالُو الْحَطَبِ هُمُ الْوُشَاةُ فِي الرِّضَا وَالْغَضَبِ﴾⁶⁷

“Beni Erdem, dedikoducu kimselerdir.

Savaşta da barışta da dedikodu yaparlar.”

Nasb ile lakin tenvinsiz okunması, kadının meşhur olduğu bu kötü sıfat ile nitelenmesi şeklinde tefsir edilir. Gelgelelim bu kelime onun sıfatını bizlere bildirmek için değil onu kötüleyip yermek için zikredilmiştir. el-Kurtubî (ö.671/1273) şöyle

⁶⁵ Buruc suresi, 85/15-16.

⁶⁶ Tebbet suresi, 111/4.

⁶⁷ es-Semîn el-Halebî, *ed-Dürri'l-masûn* (Thk. Ahmed Muhammed el-Harrat), 6/586.

demiştir: “Sanki o kadın, bu sıfat ile nam salmıştır. Bu sebeple de söz konusu sıfat tahsis için değil zem için gelmiştir.”⁶⁸

Tenvin ile okunur ise hal olur. Manası ise istikbaldir zira tefsirde onun kıyamet günü gerçekten de odun taşıyacağı zikredilmiştir.⁶⁹

B. Hadis İlişkisi (علاقته بالحديث)

İrâbın, fesahat ve belagat gücü yönünden Kur’an-ı Kerim’den sonra ikinci sırada gelen hadis-i şerifi anlama noktasında da büyük bir rolü vardır. Öte yandan hadis-i şerifler yoğun kelime kullanımı ve geniş lafız yelpazesi ile öne çıkar. Aynı şekilde dil terkiblerini ve üsluplarını zenginleştirme noktasında büyük bir etkisi vardır.

Rasulullah (s.a.v) başkalarına verilmeyen boyutta belagat ve fesahat nimetine mazhar olmuştur. Sahabe-i kirama da lafızları seçerken son derece dikkatli olmaları ve dil hatası yapmamaları konusunda nasihat ediyordu.

Hadis-i şerifte nahvin önemi son derece barizdir. Ebû Derdâ (r.a) (ö. 32/652) şu rivayette bulunulmuştur: “Peygamber efendimiz (s.a.v) bir adamın Kur’an okurken lahn yaptığını duydu ve şöyle buyurdu: “Kardeşinize rehberlik ediniz.”⁷⁰

Görüldüğü üzere Peygamber efendimiz (s.a.v) bu lahni kabul etmedi ve adama doğru kıraatin öğretilmesini buyurdu. Ayrıca sahabesinden de arkadaşlarına hatasını açıklamalarını istedi. Bu da nahvin öğrenilmesi gereken bir ilim olduğunun göstergesidir.

İrâb öğrenilmesi için teşvikte bulunulmasının yanı sıra konuşma hatası anlamına gelen “lahn”dan bir o kadar uzak durulması ve bu eylemin ağır bir şekilde kınanması istenmiştir. Ebû Hüreyre’den (r.a) (ö.57/678) rivayetle Peygamber efendimiz (s.a.v) şöyle buyurmuştur: “Kur’an-ı irâb ediniz ve onun garip lafızlarını araştırınız”⁷¹

⁶⁸ el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî. Kurtuba’da doğdu ve orada Kur’an-ı Kerim ve nahiv öğrendi. Nahiv, fıkıh, kıraat, belagat ve Kur’an ilimleri konusunda derinleşti. Pek çok eseri vardır. En önemlileri ise *el-Câmi’ li’ahkâmi’l-Kur’ân* (Thk. Sâlim Mustafa Bedri), 20/240, Beyrut. Bkz. İbnü’l-İmâd, *Şezerât*, 5/335; es-Süyûtî, *Tabakâtü’l-müfessirîn*, s.7; Taşköprizâde, *Miftâhu’s-sa’âde*, 2/85-86; ez-Ziriklî, *el-A’lâm* 6/217.

⁶⁹ es-Semîn el-Halebî, *ed-Dürrü’l-masûn*, 6/586.

⁷⁰ el-Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed en-Neysabûrî (ö.405/...) *el-Müstedrek ale’s-Sahihayn* (Thk. Mustafa Abdülkâdir Ata) Beyrut 1990, 2/477.

⁷¹ *el-Müstedrek ale’s-Sahihayn*, II, 439.

İzahat getirme ve beyan açısından irâb ile hadis arasında güçlü bir ilişki vardır. Buna örnek olarak peygamber efendimizin "إِنَّمَا يَرْحَمُ اللَّهُ مِنْ عِبَادِهِ الرَّحْمَاءَ" (*Allah sadece merhametli kullarına rahmet eder*) sözü verilebilir. el-Ukberî, Peygamber efendimiz (s.a.v) oğlu Hz. İbrahim vefat ettiğinde zikredilen bu hadisi Sahihayn'dan irat etmiştir. el-Ukberî, (الرَّحْمَاءَ) kelimesinin ref ve nasb vecihlerinin olduğunu düşünür. Bu bağlamda "إِنَّمَا" daki ما ma-i kâffe olarak düşünülür ise (الرَّحْمَاءَ) kelimesi يَرْحَمُ fiilinin mefulü olur ve nasb alır. "إِنَّمَا" daki ما ism-i mevsul olarak değerlendirilir ise (الرَّحْمَاءَ) innenin haberi olur ve ref alır. Yani إِنَّ الَّذِي يَرْحَمُهُ اللَّهُ مِنْ عِبَادِهِ الرَّحْمَاءَ şeklinde takdir edilir. İsm-i mevsulün müfred sigasında gelme sebebi ise cins ismi ifade etmesidir.⁷²

C. Fıkıh İlişkisi (علاقته بالفقه)

Diğer ilimlerde olduğu gibi fıkıh hükümlerini anlama ve irâb bilgisi arasında güçlü bir bağ vardır. Buradan çıkarılan sonuç şudur ki nahiv müstakil bir ilim olduğu zamandan beri İslami ilimler ile gözle görülür şekilde iç içe girmiş ve özellikle fıkıh ve fıkıh usulü olmak üzere İslami ilimlere büyük etkisi olmuştur.⁷³

Nahiv âlimleri çok sonraları nahiv usullerini belirlerken fıkıh usulünü taklit ettiklerini itiraf ettiler. Nitekim icthad konusunu tıpkı fıkıh âlimleri gibi ele aldılar. Fıkıh âlimleri hüküm verirken sema, kıyas ve icmaya dayanıyorlardı. Nahiv âlimleri de tıpkı fıkıh âlimleri gibi nahiv kurallarını belirlerken sema, kıyas ve icmaya dayanıyorlardı. Bu, dini ilimlerin dil bilim ilimleri üzerindeki bariz etkisine bir örnektir.⁷⁴

İrâb; fıkıh âlimlerinin fikhi hükümler çıkarırken dayandıkları en belirgin temeldir. Bu çabalarının, hükümlerini dayandıracak ve ona göre hükümlerini anlayacakları bir temeli vardı. İrâb ise bu temellerin en belirginidir. Şer'i hükümler, özellikle de yemin ve ispat hukuku ile alakalı olanlar, insanların söyledikleri ile ilgilidir. Fıkıh âlimleri, bu meselelerin büyük bir kısmını irâb ışığında açıklığa kavuşturmuşlardır. İrâbın fikhi hükümleri anlama noktasındaki rolünü göstermek için bazı örnekler zikredeceğim.

⁷² el-Ukberî, Ebü'l-Bekâ' Abdullâh b. el-Hüseyin, *İ'râbü'l-hadisi'n-nebevî* (Thk. Abdülilâh Nebhân) Beyrut 1989, s. 62-63.

⁷³ Saîd Câsim ez-Zübeydî, *el-Kıyâs fi'n-nahv*, Ürdün 1997, s.11.

⁷⁴ Saîd el-Afgânî, *fi usûli'n-nahv*, Şam 1951, s.83.

Cenabı Allah (c.c) şöyle buyurmuştur:

(يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ)⁷⁵

(Ey iman edenler! Namaz kılmaya kalkacağınız zaman yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi yıkayın; başlarınızı meshedin, ayaklarınızı da topuk kemiklerine kadar (yıkayın).)

Abdest sırasında ayakların yıkanması konusunda fıkıh âlimleri arasında bir ihtilaf oldu ve ikiye ayrıldılar:

Birinci grup: Ayakların mesh edilmesinin vacip olduğunu savundu.⁷⁶

İkinci grup: Ayakların yıkanmasının vacip olduğunu savundu.⁷⁷

Hiç kuşkusuz bu ihtilafa düşülmesinin sebebi iki kıraatte varid olan (وَأَرْجُلِكُمْ) kelimesinin farklı irâb durumlarıdır. Nitekim bir kıraatte lam harfî mecrur olarak okunurken diğer kıraatte mansub olarak okunmaktadır.⁷⁸

Birinci grup (أَرْجُلِكُمْ) kelimesinin mecrur olmasının sebebinin, ب harfi ile mecrur olan (رُءُوسِكُمْ) kelimesine matuf olduğunu ileri sürdü. Böylelikle tıpkı başın mesh edildiği gibi ayakların da mesh edilmesinin vacip olduğu hükmü çıkar.

İkinci grup ise (أَرْجُلِكُمْ) kelimesinin mansub olmasının sebebinin, (اغْسِلُوا) fiiline meful olarak gelip mansub olan (وَجُوهَكُمْ) kelimesine matuf olduğunu ileri sürdüler.⁷⁹

Ukberî birinci gruba yorum olarak şunları söyledi: “ (الوجه) kelimesine atıf daha güçlü bir opsiyondur. Zira zahir lafza atıf yapmak vücudun bir bölgesine atıf yapmaktan daha güçlüdür.”⁸⁰

İkinci grup için ise “ (الأرجل) kelimesinin الرؤوس kelimesine atfedilmesi sâlim olur ise mesh etmek ile kastedilen şey yıkamak da olabilir. Nitekim Arapçada böyle

⁷⁵ Maide suresi, 5/6.

⁷⁶ İbn Kudâme, Muvaffakuddîn Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed el-Makdisî (ö.620/1223) *el-Muğni* (Thk. Abdullâh Abdulmuhsin et-Türkî ve Abdulfettâh el-Hulv), Kahire 2010, 1/98-99.

⁷⁷ İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed e-Kurtubî (ö. 595/1198), *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*, Kahire 1952, 1/14.

⁷⁸ el-Ukberî, *et-Tibyân*, 1/422.

⁷⁹ el-Cessâs, Ahmed b. Ali er-Râzî (ö. 370/980) *Ahkâmü'l-Kur'ân*, Mısır 1335, 2/433.

⁸⁰ el-Ukberî, *et-Tibyân*, 1/422.

bir kullanım vardır. مسحت يدي بالماء dediğimde ellerimi mesh ettim değil yıkadım demek isterim. وتمسّحت بالماء dediğimde ise su ile yıkadım anlamı çıkar.”⁸¹

İki farklı kıraatin gerekçesini Peygamber Efendimiz (s.a.v)’in fiilini göz önünde bulundurarak bir çatı altında toplamak mümkündür. Nitekim peygamber efendimiz eğer ayakları açık ise onları yıkardı yok eğer ayağına abdest aldıktan sonra mest yahut çorap giymiş ise bir sonraki abdest alışında üzerine mesh ederdi. Peygamber efendimiz Arapçadaki atıf vecihlerini idrak eden saf Araplardan idi.⁸²

Bu durum İbn Kuteybe’den (ö.276/889) nakledilen el-Feyyûmi’nin (ö.770/1368) sözü ile daha net anlaşılmaktadır: “Rasûlullah (s.a.v) avucuna su alarak abdest alırdı ve daha önceden yıkanmış olan ellerini ve ayaklarını mesh ederdi”⁸³

Yukarıda bahsi geçenlerden de anlaşılacağı üzere irâbın, şer’i ilimler, tefsir, kıraat, hadis-i şerif, vakıf ve ibtidâ ilmi, Kur’an-ı Kerim’den, sünnetten ve Arapların söylemlerinden çıkarılan hükümlerin anlaşılması, belagat ve delalet ilmi gibi pek çok ilim ile güçlü bir bağı vardır.

V. KUR’AN-I KERİM İRÂBININ TARİHİ

Nahiv âlimleri Allah’ın (c.c) kitabına yöneldiler ve Kur’an-ı Kerim’den nahiv hükümlerini çıkartıp nahiv prensiplerini Kur’an’a binaen çıkartarak ayetlerini irâb ettiler ve manalarını tefsir ettiler. Bilindiği üzere bütün ilimler sınırlı vecihler ve az sayıda konu başlığı ile günden güne gelişen bir girişim şeklinde yola çıkar. Olgunluk aşamasına gelene kadar da bu böyle devam eder. Sonrasında ise ayrıcalıklı manaları ve sınırları olan bir ilim haline dönüşebilir.⁸⁴

Hiç şüphesiz Kur’ân-ı Kerim, nahvin ilk ve temel kaynağı addedilir. Müslümanlar, yüreklerde gizli olanlara yol gösterici ve şifa olarak gönderilen bu yüce kitap sayesinde saadet ile tanıştılar. Nitekim zamanla Kur’ân-ı Kerim’in şerefli bir yaşama çıkan yegâne yol olduğuna ve ayetleri dışında kendilerinin hayrına olan bir şey olmadığına kanaat getirdiler. Buradan hareketle gerekli dersleri ve ibretleri

⁸¹ İbrâhîm Mustafa ve bşk., *el-Mu’cemü’l-vasît*, مسح maddesi, Kahire, 2/867.

⁸² Abdulkâdir es-Sa’dî, *Esâru’d-delâle’n-nahviyye ve’l-luğaviyye*, s.168.

⁸³ el-Feyyûmî, Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Mukrî, *el-Mısbâhu’l-munir fi garibi’s-şerhi’l-Kebîr*, (Thk. Abdulazîm eş- Şennâvî) Mısır.

⁸⁴ İbrâhîm Abdullâh Rûfeyde (ö. 1999), *en-Nahv ve kütübü’t-tefsîr*, s.101.

alabilmek adına Kur'an'ın ayetlerinin manalarını araştırmaya başladılar. Öte yandan dünya ve ahiret saadetine nail olmak adına ayetlerin içeriklerinden çıkarımlarda bulunabilmek için ayetler üzerine enine boyuna düşünmeye koyuldular.

Yüce Kur'an'a verilen ihtimam çerçevesinde âlimler, ayetlerin içerdiği manaları gün yüzüne çıkarmak adına Kur'an ilimlerini incelemek için omuz omuza verip güçlerini birleştirdiler. En büyük ihtimamı ise Kur'an-ı Kerim'i irâb etme hususuna verdiler. Bu bağlamda gerek klasik dönem gerek ise modern dönemde olsun bütün dönemlerde önem arz eden ve Kur'an irâbını konu edinen hacimli kitaplar tahsis ettiler.

Böylece nahvin önemi daha da anlaşılmiş oluyor. Nitekim dil yetisi akıl, ahlak ve din olguları üzerinde gözle görülür güçlü bir etkiye sahiptir. Öte yandan asr-ı saadet ve tabiine benzeme noktasında da büyük bir etkisi vardır. Bu zatlara benzemek ve onların çizgisinde yaşamaya çalışmak insanın akıl ve takva yönünden sahip olduğu melekelerin artmasını sağlar. Arapça bilmek dindedir ve bu dili öğrenmek zaruridir. Zira Allah'ın kitabını ve sünnetini anlamanın yolu ise Arapçayı anlayıp onunla ilgili derin bir bilgiye sahip olmaktan geçer.

Bu sebeple Hz. Ömer (r.a) (ö. 23/644) şöyle demiştir: “Sünneti ve farzları öğrendiğiniz gibi nahvi de öğrenin”⁸⁵ Aynı şekilde Hz. Ömer Ebû Musâ el-Eş'arî (ö. 42/663)'ye şöyle bir risale yazmıştır: “Sünnet ve Arapça konusunda derin bir bilgiye sahip olun ve Kur'an-ı irâb edin. Zira Kur'an Arapçadır.”⁸⁶

İbn Ömer (r.a) (ö. 73/693) ve İbn Abbâs (r.a) (ö. 68/687) eğer çocukları lahn yaparsa tıpkı Hasen (r.a) (ö. 51/670) ve Hüseyin (r.a) (ö.61/680) hazretleri lahn yaptıklarında Ali'nin (r.a) (ö. 40/661) yaptığı gibi onların hatalarını düzeltiyorlardı.⁸⁷

Aynı şekilde şer'i ilimlerin hiçbiri nahivden feragat edemez. İlim talebesinin Arapçanın kurallarını öğrenmesi ve konuşurken lahn (اللحن) yapmaktan kaçınması

⁸⁵ el-Câhız, Amr b. Bahr b. Osman (ö.255/868), Arap edebiyatının sembollerinden biridir. Arapçanın sırlarına vakıf bir âlim ve mutezile mezhebine mensuptur. Pek çok eser kaleme almıştır. Bkz. Yakut, 16/74-114; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 3/470-475, İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, 2/121-122; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 11/526, *el-Beyan ve't-tebyîn* (Thk. Abdüsselâm Hârûn) Beyrut 2008, 2/151.

⁸⁶ İbn Abdilberr, Ebû Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr Asım en-Nemrî el-Kurtubî (ö.463/1071), *Câmiu beyâni'l-ilmî ve fadlih* (Thk. Ebû'l-Eşbâl ez-Zühayrî) Suudi Arabistan 1994. 2/1332.

⁸⁷ el-Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Mehdî el-Hatîb el-Bağdâdî (ö.463/1071) *el-Câmi' li ahlâki'r-râvi ve âdabi's-sâmi'* (Thk. Mahmud et-Tahhân) Riyad, 2/26-29.

gerekir. Bu sebeple bazı âlimler şöyle demiştir: “Bilindiği üzere Arapça öğrenmek ve onu öğretmek farz-ı kifayedir. Selef, çocuklarını lahn yapmamaları üzerine eğitirdi. Biz de bu dilin kurallarını himaye etmek ve dilimizi başka dillere kaymaktan korumak ile yükümlüyüz. Nitekim nahiv, kitap ve sünneti anlamamızı ve hitabette Arapları örnek almamızı sağlar. Eğer insanlar hiç uyarılmaksızın yahut eğitilmeksizin yaptıkları lahn ile baş başa bırakılırlarsa bu bizim için büyük bir kusur ve ayıp olur.”⁸⁸

Kur’an-ı Kerim’i irâb etme meyli çok erken zamanda oldu. Özellikle de İslami fetihlerden sonra halkın konuşmasında lahn baş gösterdikten sonra irâb çalışmaları başladı. Çünkü Kur’an’ı okurken lahn olması Allah (c.c) kelamını tahrif etmek anlamına gelir. Bu yüzden âlimler, Arapçanın ilk kaynağı olduğu için onu korumak adına Kur’an-ı Kerim irâbı üzerine eserler yazdılar. Bu fikir çok eski zamanlarda ortaya atıldı. Bu kitaplara örnek şunlardır:

Ahfeş el-Evsat’ın (ö. 215/830) *İ’râbü’l-Kur’ân* adlı eseri, İbn Kuteybe’nin (ö. 276/889) *İ’râbü’l-Kur’ân* adlı eseri, ez-Zeccâc’ın (ö. 311/923) *Me’âni’l-Kur’ân* adlı eseri, İbn Fâris’in *Garibü i’râbi’l-Kur’ân* adlı eseri, en-Nehhâs’ın *İ’râbü’l-Kur’ân* adlı eseri, el-Ukberî’nin *et-Tibyân fi i’râbi’l-Kur’ân* adlı eseri, es-Semîn el-Halebî’nin (ö.765/1355) *ed-Dürrü’l-masûn* adlı eseri ve Celâlüddîn es-Süyûtî’nin *İ’râbü’l-Kur’ân* adlı eseri gibi daha birçok eserler de vardır.

Modern dönemde yazılan eserlere örnek verecek olursak: Mahmûd Sâfi’nin (ö.1399/1979) *el-Cedvel fi i’râbi’l-Kur’âni ve sarfihî ve beyânih* adlı eseri, Behcet Abdülvâhid Sâlih’in (ö. 2016) *el-İrâbü’l-mufasssal li-kitâbillâhi’l-mürettel* adlı eseri, Muhyiddin ed-Derviş’in *İ’râbü’l-Kur’âni’l-Kerîm ve beyânüh* adlı eseri, Taha ed-Dürra’nın (ö.1428/2007) *Tefsiru’l-Kur’ân ve i’râbuhu ve beyânüh* adlı eseri, Mahmûd Süleyman Yakut’un (1951-...) *İ’râbü’l-Kur’ân* adlı eseri ve sayın Necla Yasdıman’ın *İ’râbü’l-Kur’âni’l-Kerîm* adlı eseridir.

Bazı mütekaddimun, müte’ahhirun ve muasır âlimlerden İ’râbü’l-Kur’ân için örnekler seçeceğim. Her bir yazarın hayatını kısaca anlatıp kitabını yazarken benimsediği metoda değinerek her bir dönemden üçer kitabı ele alacağım.

⁸⁸ İbn Teymiyye, Takıyyüddîn Ebû Abbâs Ahmed b. Abdülhâlim, (ö.728), *Mecmüü’l-fetavâ* (Thk. Abdurrahmân b. Muhammed b. Kâsım), Suudi Arabistan 1995, 32/252.

A. Müttekaddim Âlimler (العلماء المتقدمون)

1. el-Ferrâ ve *Me'âni'l-Kur'ân* Adlı Eseri (الفرءاء- كتابه معاني القرآن)

a. Hayatı (حياته)

Ebû Zekeriyâ b. Ziyâd b. Abdillâh b. Mervân ed-Deylemî el-Ferrâ (ö.207/822). Kisâi'den (ö. 189/805) sonra en usta Kûfe ekolünü benimseyen nahiv âlimi idi. Kisâi'nin rahle-i tedrisatından geçti. Yunus bin Habib'den de tahsil gördü. Kûfe ehli Ferrâ'nın Yunus'tan çok uzun süre ilim tahsil ettiğini iddia etseler de Basra ehli bu iddiayı yalanlar.⁸⁹ Kelam ilmini çok severdi ve mutezili eğilimleri yoktu. Zühd ehli ve muttaki idi. Sîbeveyhi'yi fanatiklik derecesinde severdi. Öyle ki kitabını başının altına koyarak uyurdu. Ferrâ'nın entelektüel yaşam ve yaşadığı çevre üzerinde büyük bir etkisi vardı. Pek çok âlim onun ilminden istifade etti. Nitekim bu da âlimler ve imamlar nezdinde seçkin ve yüce bir konuma sahip olmasının zeminini hazırladı. Âlimlerin pek çoğu ona senalarda bulunmuşlardır. Denilen o ki Sa'leb (ö. 311/904) şöyle bir söz zikretmiştir: “Ferrâ olmasa Arapça diye bir şey kalmazdı. Çünkü Ferrâ Arapçayı tasfiye etti ve kurallarını koydu.”⁹⁰

Ferrâ, âlimler arasındaki yüce konumu sayesinde “Emirü'l-mü'minin fi'n-nahv” lakabını aldı.⁹¹ Ebû Bekr İbnü'l-Enbârî (ö. 577/940) “Bağdat ve Kûfe'de el-Kisâi (ö. 189/805) ve Ferrâ'dan başka yetişen âlim olmasaydı dahi bütün insanlar nezdinde bu iki âlim iftihar olarak yeterdi.”

Ferrâ'nın pek çok eseri vardır. Bunlardan en önemlisi ise *el-Hudûd* adlı eseridir. Bu eseri, Abbâsi halifesi el-Me'mûn'un (المأمون) (ö.218/833) emri ile kaleme almıştır. Pek çok tarihçinin kitaplarında zikrettiği üzere bu eserin tamamlanması yıllar aldı. Zira

⁸⁹ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 2/301-304; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 98-100; es-Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 411-412, Taşkoprizâde, *Miftâhu's-sa'âde* 1/178-179; Hacı Halife, *Kesf*, 2/ 1730; DIA, 12/405-408. (mlf. Zülfikar Tüccar).

⁹⁰ Sa'leb, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahya b. Zeyd b. Seyyâri'l-Bağdâdî, Kûfelilerin nahiv, dil ve edebiyat alanlarında ileri gelen âlimlerdendir. Eserlerinden bazıları şunlardır: *Me'âni'l-Kur'ân*, *İ'râbü'l-Kur'ân* ve *Mecâlisü Sa'leb*. Bkz. İbn Hallikân, *Vefeyât*, 1/36-37, Taşkoprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, 1/180; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/217.

⁹¹ İbnü'l-Enbârî, Ebû Bekir Muhammed b. el-Kâsım b. Beşşâr, nahiv ve dilbilim âlimidir. Edebiyat ve nahiv alanında eserleri vardır. Bkz. Yakut, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 16/316-319; el-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât*, 3/ 201-208; es-Süyûtî, *el-İtkân*, s. 38; Taşkoprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, 1/182.

Ferrâ okuyordu kâtipler ise yazıyordu dolayısıyla uzun zaman alıyordu. Me'mun bu eserin devlet hazinesinde saklanmasını emretti.⁹²

İbnü'n-Nedîm (ö.384/990) bu hudûdları (45) bâb olarak saydı ve şöyle dedi: *Me'âni'l-Kur'ân* adlı eserin konusu, mübhem olan yahut delalet veya irâb bakımından birden fazla vechi olan ve tefsirine ihtiyaç duyulan Kur'an kelimelerine dayanmaktadır. Bu amacı gerçekleştirebilmek adına sözlük, fonem, sarf, nahiv yahut belagat gibi konuları ele alan dilbilimsel çalışmalardan yardım aldı. Aynı şekilde Arapların kelimelerine, şiir, nesir, söz, atasözü ve lehçelerine itimat edip tercih edilen yahut şaz olan Kur'an kıraatleri, sema ve kıyastan faydalandı.

Bu kitap şimdiye kadar yazılmış en ünlü ve önemli kitaplardan biridir. İbn Hallikân (ö.681/1282), Ferrâ'nın diğer eserleri arasında bu eserin özel bir yere sahip olduğuna vurgu yaparak şunları zikretti: "Bu eser yaklaşık bin yapraktır. Eşi benzeri görülmemiş bir eserdir. Hiç kimse ona ilavelerde bulunup daha iyisini yazamaz."⁹³ Abdüh er-Râcihî (ö. 2010), bu kitabın Ferrâ'nın en önemli eseri olmasını sağlayan şeyin sahip olduğu önem olduğuna işaret ederek şunları söyledi:

*"Bu eserin önemi, Ferrâ'nın bizim tefsir kelimesinden anladığımız şekilde bir Kur'an tefsiri yapmayı amaçlamamasında gizlidir. Bununla beraber Ferrâ, Kur'an nassından üzerine dilbilimsel analizini inşa edeceği Arapçaya dair örnekler almayı hedefliyordu. Bu bağlam yüce kitabı sure sure tarayıp ardından her bir sureden tefsire ihtiyacı olduğunu düşündüğü ayetleri seçiyordu. Bu sırada da Kûfe ekolüne dayalı nahiv kurallarını okuyucuya sunuyordu."*⁹⁴

Ferrâ'nın *Me'âni'l-Kur'ân* adlı eseri, nahiv ilmi üzerine yazılmış en muazzam eserlerden kabul edilir. Nitekim bu, topyekun bir mezhebi temsil eder. Bazısı ise bu eserin Kûfi ekolünün temel eserlerinden olduğunu ve dahi Basri ekolündeki Sibeveyhi'nin Kitabına denk olduğunu ileri sürer.

⁹² İbnü'l-Cevzî (ö.597/1201) *el-Muntazam fi târihi'l-mulûki ve'l-ümem* (Thk. Muhammed Abdulkâdir Ata- Mustafa Abdulkâdir Ata) 9/180.

⁹³ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 6/78.

⁹⁴ Abdüh er-Râcihî, *Dürüsün fi'l-mezahibi'n-nahviyye*, Mısır, s. 93.

Kûfeliler, Ferrâ onlara mensub olduğu için iftihar ederler.⁹⁵ Ferrâ'nın rahle-i tedrisatından pek çok kişi geçmiştir. Öyle ki *el-Me'âni* adlı eserini yazanlar o kadar çokmuş ki sayıları kaydedilmemiş. Kitabı tedvin edenlerin içinde yaklaşık 80 kadı varmış.⁹⁶ Bu da onun ulvi konumunun delilidir. Nasıl ulvi bir konuma sahip olmasın ki zira Kur'an'daki kelimelerin manası ve irâbı bağlamında yazılan ve günümüze ulaşan tafsilatlı ve açık bir şekilde yazılmış ilk eserdir.⁹⁷

b. Me'âni'l-Kur'ân Adlı Eseri (كتابہ معانی القرآن)

Ferrâ'nın bu eserde kullandığı metodoloji, Kûfi ekolündeki nahiv teorileri uyarınca nahvî meseleleri tahlil etmeye dayanmaktadır. Bu tahlili yaparken de bazı metotlar benimser:

1- İcazı sağlayıp eğer bağlam detaylı açıklama gerektirmiyor ise küçük nüanslar ile gerekli açıklamayı yapıyordu. Buna örnek olarak aşağıdaki iki ayet-i kerime için yaptığı tefsiri verebiliriz:

﴿وَإِنَّا عَلَىٰ آثَرِهِمْ مُّهْتَدُونَ، وَإِنَّا عَلَىٰ آثَرِهِمْ مُّقْتَدُونَ﴾⁹⁸

("Biz babalarımızı bir inanç üzerinde bulduk, elbette biz onların izlerinden giderek doğru yolu buluruz.")

Ferrâ şöyle diyor: İki kelime de (مُهْتَدُونَ، مُّقْتَدُونَ) kelimelerini kastediyor) refedilmiştir.⁹⁹ Eğer her ikisi de nasb edilmek istenir ise bu da caizdir. Çünkü bu kelimelerden önce durmak uygundur. Nitekim bir adama: ونحن بالآثر منبغين yahut وممنبغون demek de caizdir.

2- Bazı kıraatlerin akla uygun hale gelmesi adına gerekçeler sunmak için nahiv molaları veriyordu. Bunu yaparken de neden kıraatler ile ilgili bilgi verdiği dair açıklama yapma gereği duymuyordu.

⁹⁵ el-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, (Thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm) Mısır, Halk Yazarları Komisyonu, Mısır, 4/11.

⁹⁶ el-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 4/16; Yakut, *Mu'cemü'l-üdebâ'* 20/12.

⁹⁷ Ahmed Mekki el-Ensârî, *Ebû Zekeriyâ el-Ferrâ ve Mezhebuhi fi'n-nahvi ve'l-lüga*, Sanat, Edebiyat ve Sosyal Bilimler Sponsorluğu Yüksek Kurulu, s. 19- 22.

⁹⁸ Zuhurf suresi, 43/22-23

⁹⁹ Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân* 3/30.

{ 100 } «فَوَرَبِّ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ إِنَّهُ لَحَقٌّ مِّثْلَ مَا أَنَّكُمْ تَنْطِفُونَ»

(Göğün ve yerin Rabbine andolsun ki bu, tıpkı sizin konuşmanız kadar gerçek!)

Bu ayet-i kerime bağlamında Ferrâ şöyle diyor:

“(مثل) kelimesini Asım (ö.127/745) ve A’meş (ö.148/765) merfu, Hicaz ehli ve el-Hasen (ö.110/728) mansub olarak okurlar. Merfu olarak okuyan kişi bu kelimeyi حق kelimesine sıfat olarak yorumlar. Mansub olarak okuyan kişi ise (مثل) kelimesini mastar olarak değerlendirir, إِنَّهُ لَحَقٌّ gibi. Nitekim Araplar eğer isim onunla merfu olmuş ise kelimeyi mansub yaparlar ve عَبْدُ اللَّهِ مِثْلُكَ، وَأَنْتَ عَبْدُ اللَّهِ مِثْلُهُ derler. Buna cevaben de عَبْدُ اللَّهِ مِثْلُكَ، وَأَنْتَ عَبْدُ اللَّهِ مِثْلُهُ derler.”¹⁰¹

3- Bazı nahvi meseleleri, tahlil edip râcih görüşü sunabilmek adına bütün vecihlerini detaylı bir şekilde ele alır. Me’âni’l-Kur’ân’da dağınık şekilde bahsedilen bu meselelerden bir tanesini alıp konuyu nasıl uzun uzun ele alıp bütün vecihleri sunduğunu gösterelim. Örneğin “Aded-Madud İlişkisi” konusu:

Bildiğimiz üzere “aded-madud” konusu Arapçada nahvin en önemli konularından biridir. Ferrâ, eğer Araplar gece ve gündüzden bahsederken sayıyı zikretmezler ise geceyi tağlib ederler. Eğer temyizi zikrederler ise bilinen kaideyi uygularlar; 3-10 arası aded-madud ters cinsiyet olur. Şayet “aded ve madud” arasına bir fasıl girer ise yahut gece ve gündüz kelimeleri karışık olarak verilir ise aynı şekilde gece tağlib edilir. Bu bağlamda aşağıdaki ayet-i kerimenin tefsirine bakılması gerekir.

(وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذُرُونَ أَزْوَاجًا يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا فَإِذَا بَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ (وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذُرُونَ أَزْوَاجًا يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا فَإِذَا بَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ) ¹⁰² «فِيمَا فَعَلْنَ فِي أَنْفُسِهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ» (İçinizden ölenlerin geride bıraktıkları eşleri kendi başlarına (evlenmeksizin) dört ay on gün beklerler. Bekleme sürelerinin sonuna geldiklerinde kendileri hakkında, normal ölçülerde yapıp ettiklerinden size bir sorumluluk yoktur. Allah yaptığınız her şeyden haberdardır.)

Ferrâ ayetteki sayılar konusunu şöyle ele alır: Bu ayet-i kerimede (عشرة) yerine (عشر) kelimesi kullanılmıştır. Çünkü Araplar adedi açık şekilde zikretmezler ise geceyi gündüz kelimesine tağlib ederler. Bu bağlamda gece kelimesini gündüze tağlib etme

¹⁰⁰ Zariyât suresi, 51/23.

¹⁰¹ el-Ferrâ, Me’âni’l-Kur’ân, 3/85.

¹⁰² Bakara suresi, 2/234.

alışkanlıklarından ötürü من شهر رمضان عشرًا derler. Eğer açık şekilde sayıyı zikretselerdi ayetin tefsiri müennes için ta-i merbuta olmaksızın müzekker için de ta-i merbuta ile kullanılırdı. Nitekim ayet-i kerimede Allah (c.c) şöyle buyurur:

﴿سَخَّرَهَا عَلَيْهِمْ سَبْعَ لَيَالٍ وَثَمَنِيَةَ أَيَّامٍ حُسُومًا﴾¹⁰³ (Allah o kasırgayı ardarda yedi gece, sekiz gün onların üzerine gönderdi..)

Bu ayette sayı açık bir şekilde zikredildiği için ثَمَنِيَةَ kelimesinde ta-i merbuta yazılmış سَبْعَ kelimesinde ise yazılmamıştır. Şayet gün kelimesinin sayısı zikredilmemiş olsaydı da geceye tağlib edilirdi. Yok eğer aynı cümlede peş peşe gece ve gün kelimeleri zikredilirse de gece kelimesine tağlib edilir ve sayı müzekker olur.

Şair şöyle demiştir:

أَقَامَتْ ثَلَاثًا بَيْنَ يَوْمٍ وَلَيْلَةٍ وَكَانَ النَّكِيرُ أَنْ تَضِيفَ وَتَجَارًا

Burada gün kelimesi olmasına rağmen ثَلَاثًا demiştir.¹⁰⁵

Öte yandan Ferrâ'nın sözünden anlaşıldığı üzere Bakara suresindeki عشرًا madud olması rağmen tezkir edilmiştir. Bunun sebebi de لِيَالِي kelimesine tağlib edilmiş olmasıdır. Aynı zamanda bunun sebebinin عشرًا kelimesinin daha kolay bir lafız olması olduğu da söylenmiştir. Aynı şekilde eğer mevzu bahis olan tarih hesabı ise yine gece kelimesi gün kelimesine tağlib edilir. Zira ay hesabı gece görülen hilale göre yapılır. Ayın başlangıcı gece olduğu için gece üzerine tağlib edilir. Bu bağlamda صَمْنَا خَمْسًا من الشهر deriz. Her ne kadar oruç gündüz tutulsa da geceye tağlib edilmiştir.¹⁰⁶

Me'âni'l-Kur'ân aslında bir tefsir kitabı olsa da Ferrâ, bu eserde dilbilimsel bir metot benimsemiştir. Aynı şekilde Kur'ân-ı Kerim'i Kur'an'ın kendisi ile tefsir ediyordu. Kıraatlere önem veriyor ve kıraatlerin gerekçelerini sunuyordu. Buna örnek olarak (الْحَمْدُ لِلَّهِ) verilebilir. Ferrâ şöyle der: “Bütün kurrallar الحمد kelimesinin merfu olacağı üzerine ittifak etmişlerdir. Gelgelelim bedeviler arasında ihtilaf vardır. Bazısı (الْحَمْدُ لِلَّهِ) bazısı (الْحَمْدُ لِلَّهِ) bazısı da dal ve lam harflerini merfu yaparak (الْحَمْدُ لِلَّهِ) şeklinde

¹⁰³ Hakka suresi, 69/7.

¹⁰⁴ en-Nâbîga el-Ca'dî, Ebû Leylâ Hassân b. Kays b. Abdillâh b. Ca'de, hem Câhiliyye hem de İslamiyet devrinde yaşamış muhadram bir şairdir. Kavminin önde gelenlerinde iken Müslüman oldu. Bu beyitte oğlunun ölümü ile perişan olan bir inekten bahsediyor. Bkz. İbn Sellâm, *Tabakâtü fuhulu's Şu'arâ*, İbn Kuteybe, *eş-Şi'ru ve's-Şu'arâ*, 208; Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eğânî*, 5/1-34; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 3/177.

¹⁰⁵ Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/151.

¹⁰⁶ el-Kurtubî, *el-Câmiu' li'ahkâmi'l-Kur'ân*, 3/101.

okuyorlardı.”¹⁰⁷ Daha sonra dönüp bu sözleri detaylandırıp bahsettiği her şey için deliller getiriyordu. Bu da onun açık görüşlü ve keskin zekâlı olduğunun delilidir. Üstelik sadece bununla da yetinmeyip her bir kıraatin ve bedevi lehçesinin gerekçelerini sunuyordu. Bu gerekçeler için Allah’ın kitabından, Arap şiirinden, atasözlerinden ve nesirlerinden deliller sunuyordu. Eğer gerekir ise retorik bir nükte ile konuşmasını sonlandırıyor yahut her bir kelimeyi teker teker yorumlayıp o kelimenin kullanıldığı kıraat ya da lehçeyi zikrediyordu. Arapçada her bir lehçe ve kıraatin sebebi ve mezhebi vardır. Her bir mezhebin de neyi neden o şekilde kullandığına dair gerekçelerini sunar. Akabinde ayet-i kerimedeki caiz olan irâb vecihlerini zikrederek ayetin irâbını yapıyordu. Kimi zaman da nahiv âlimlerinin konu ile alakalı görüşlerini zikrediyor bu görüşü destekleyip desteklemediğini belirterek doğru bilgiyi veriyordu. Bu bağlamda (وَلَا الضَّالِّينَ) ayeti için şunları söyler: “Bu ayette غير kelimesi لا anlamındadır. Arapçada bihaber olan bazı kimseler Fatıha suresindeki غير kelimesinin سوى anlamında, لا harfinin ise sıla anlamında olduğunu iddia etmişlerdir. Buna delil olarak da Accâc’ın¹⁰⁸ şu sözünü sunarlar:

فِي بئرٍ لَا حورٍ سوى وما شعر أَي فِي بئرٍ هلاكٍ

Bu caiz değildir zira mana ameli belli olmayan bir şey üzerine yani “cahd-i mahda” konumlandırılmış olur. Gelgelelim لا harfinin sıla olabilmesi için kendisinden önce cahd gelmiş olması lazım.¹⁰⁹

Ferrâ’nın metodlarından biri de farklı irâb vecihlerini gösterip akabinde uygun bulduğu vechi belirtmektir. Şaz kıraatler olsa dahi kıraat vecihlerinden deliller sunar. Buna örnek olarak şu ayeti verebiliriz:

(زَيْنَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَيَسْخَرُونَ مِنَ الَّذِينَ ءَامَنُوا وَالَّذِينَ اتَّقَوْا فَوْقَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَاللَّهُ يَرْزُقُ
 110 (Inananlarla alay ederek inkâra sapanlar dünya hayatının
 مِنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ)

¹⁰⁷ el-Ferrâ, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/3.

¹⁰⁸ Accâc, Abdullâh b. Ru’be b. Lübeyd es-Sa’dî et-Temimî Ebü’s-Şa’nâ’, cahiliye devri ve İslamiyete yetişen şairlerden idi. Velîd b. Abdilmelik zamanına kadar yaşadı. Hiciv sevmez idi. Hayatının son zamanlarında felç geçirdi ve kötürüm oldu. Onun matbu bir şiir divanı vardır. Bkz. İbn Kütaybe, *eş-Şi’ru ve’s-Şu’arâ*, 495; Yakut, *Mu’cemü’l-üdebâ*, 11/149-151; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 2/303; ez-Zehbî, *Şiyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 6/162.

¹⁰⁹ el-Ferrâ, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/51.

¹¹⁰ Bakara suresi, 2/212.

çekiciliğine kapıldular. Ama Allah'tan korkanlar kıyamet gününde onlardan üstün olacaklardır. Allah dilediğine hesapsız rızık verir.)

Ferrâ'nın bildirdiğine göre; زَيْتٌ denmemiştir, zira bu da caizdir. İsim müennes olmasına rağmen fiil müzekker olarak gelmiştir. Bunun sebebi ise bu ismin fiilden türemiş bir mastar olmasıdır. Müennes olarak okuyan lafza riayet etmiştir. Müzekker olarak okuyan ise mastar müzekkerdir kaidesine binaen tezkiri tercih etmiştir.

Bazen de dilbilimsel bir mesele ile alakalı olduğunda Kur'an-ı Kerim'i sünneti mutahhara ile tefsir ederdi, tıpkı Rasulullah (s.a.v) "أَوْصِيْ امْرَأًا بِأَمِّهِ" ¹¹¹ sözünü delil (Kişiye annesine iyilik yapmasını emrediyorum) olarak kullanması gibi. Sahabe ve tabiinin sözlerini nadiren delil olarak kullanırdı. İtikad ile alakalı ayetlerin tefsirinde selefın yöntemini benimsiyordu. Kendisi fıkıh âlimi olarak bilinmediği, bilakis büyük bir dilbilimci ve nahiv âlimi olduğu için, fıkhi hükümler ile ilgili meselelerde fazla konuşmazdı.¹¹²

2. ez-Zeccâc ve Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh (الزَّجَّاج- كتابه معاني القرآن وإعرابه)

a. Hayatı (حَيَاتُهُ)

İbrahim b. Muhammed es-Serî b. Sehl b. İshâk en-Nahvî ez-Zeccâc (ö. 311/923). Gençlik yıllarında cam tornacılığı ile ilgilendiği için "ez-Zeccâc" ismi ile meşhur oldu zira artık bu isim onun lakabı olmuştu.¹¹³

Bağdat'ın batısında bulunan ve Düveyra (دُوَيْرَة) olarak bilinen bölgede doğdu. Başlarda mütevâzi bir hayatı vardı. Cam tornacılığı ile meşguldü ve günde bir dirhem yahut bir buçuk dirhem kazanıyordu. Sonrasında nahiv ilmi öğrenmeyi arzuladı ve ilk olarak Sa'leb'in (ö. 291/904)¹¹⁴ rahle-i tedrisatından geçti. Akabinde Ebü'l-Abbâs el-

¹¹¹ İbn Mâce (ö.273), *Sünen-i İbn Mâce*, Beyrut, 2/1206.

¹¹² İbrâhîm Abdullâh el-Hadrân ez-Zehrânî, *Tevcihü'l-kıraât inde'l-Ferrâ min hilâli kitâbihi Me'âni'l-Kur'ân*, s. 29-30.

¹¹³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s.84; Yakut, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 1/130-151; es-Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, s. 170-180, Taşkoprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, 1/163; Hacı Halife, *Keşf*, 2/1730; Brokelmann, *GAL*, 2/171-173.

¹¹⁴ Ebu'l-Abbâs, Ahmed b. Yahya en-Nahvî b. Yezîd, Molla Beni Şeybân. Sa'leb adı ile bilinir. Kûfe ekolünün nahiv imamlarındandır. Klasik şiir erbabıdır. Özellikle nahiv ve dil alanında derin bir bilgiye sahiptir. Bkz. ez-Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, s. 101; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 1/36-37; Taşkoprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, 1/180; DİA, 44/173- 174. (mlf. Emrullah İŞER).

Müberra (ö. 285/898)¹¹⁵ ile eğitim görmeye başladı. Müberra ücretsiz eğitim vermiyor hatırı sayılır bir ücret karşılığında bilgi aktarımında bulunuyordu. ez-Zeccâc, Müberra'nın mümkün merteye sahip olduğu birikimden en hacimli bilgileri onunla paylaşması kaydı ile her gün Müberra'ya bir dirhem vereceğine dair kendisine bir söz verdi. Nitekim öyle de oldu ve Müberra vefat edip ölüm onları ayırana dek bu böyle devam etti.

Emirlerin ve ileri gelen yöneticilerin çocuklarına hocalık yaptı. Bunlardan biri de el-Kasım b. el-Mu'tazî'dir. ez-Zeccâc ve Mu'tazî arasındaki bağ güçlendi ve sıkı dost oldular. Bu dostluk onun zengin olmasını sağladı.

ez-Zeccâc'ın pek çok talebesi vardır. Bunların en meşhurları: 1. Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk ez-Zeccâcî (ö.337/952). Kendisi zamanının Arapça üstadıdır. 2. Ali b. Abdillâh b. el-Abbâs b. el-Muğira el-Cevherî (ö. 365/976). 3. Ebû Ali el-Hasen b. Ahmed b. Abdülgaffâr el-Fârisî en-Nahvî (ö. 377/987).

ez-Zeccâc itikadından şüphe duyulan bir âlim değildi. Bu bağlamda Ebu'l-Berekât el-Enbârî¹¹⁶ şöyle demiştir: "İtikadı düzgün birisiydi." el-Hatîb el-Bağdâdî (ö.463/1071) ise: "Fazilet ve din ehli, düzgün itikatlı ve güzel bir mezhebi benimseyen bir insandı." İmam Ahmed'in mezhebine mensup idi. Bağlı olduğu mezhebi o kadar çok seviyormuş ki onun şu sözleri söylediği işitilmiş: "Ya Rab! Beni Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) mezhebi üzere haşır et." Belki de bu söz onun Ehl-i Sünnete olan sevgisi ve bağlılığının açık bir delilidir.

ez-Zeccâc; dil, nahiv ve tefsir ilimlerinin sancaklarından kabul edilir. Nitekim onun ilminden asırlar boyu nice âlimler istifade etmiştir. Müttekaddimun ve müteahhirundan tefsir âlimleri tefsirlerinde, dilbilimciler sözlüklerinde ve dilbilimsel ve nahvi eserlerinde ondan feyiz almışlardır.

el-Hatîb el-Bağdâdî ez-Zeccâc hakkında şunları söylemiştir: "Fazilet ve din ehli, düzgün itikatlı ve güzel bir mezhebe mensub olan bir insan idi." Onun edebiyat alanında da güzel eserleri vardır. Ebû'l-Berekât el-Enbârî onun hakkında şu sözleri

¹¹⁵ Muhammed b. Yezîd b. Abdüleker el-Ezdî el-Basrî Ebû'l-Abbâs. Zamanında Basra'da önde gelen Arapça âlimlerinden idi. el-Kisâfî, Ezdî ve Ebû Hâtîm es-Sicistânî. Arapça ile alakalı pek çok eser kaleme almıştır. Bkz. ez-Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyin ve'l-lügaviyyîn*, s. 101; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 1/626-629; Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, 1/175.

¹¹⁶ Abdurrahmân b. Ebi'l-Vefâ Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Saîd Muhammed b. el-Hasen b. Süleymân el-Enbârî. Dil, edebiyat ve teracim ilimleri ile meşgul olmuştur. Bkz. el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, s.183.

sarf etmiştir: “Arapçanın ekâbirlerinden idi. Düzgün bir itikadı vardı ve güzel bir metodu vardı. Pek çok eser kaleme almıştır.”

ez-Zehebî onu *Siyer* kitabında şu şekilde nitelendirmiştir: “Zamanının nahiv âlimi idi. Müberrid, ilimde ulaştığı mertebenin idrakinde olduğu için onu diğer talebelerinden üstün tutardı.” **Eserlerine gelince**, ez-Zeccâc pek çok eser telif etmiştir. Bunların matbu olanları da vardır. Örnek verecek olursak: *Me’âni’l-Kur’ân ve i’râbüh*, *Halku’l-insân*, *Mâ yetesarrafu ve mâ lâ yetesarraf*, *el-Müsellesü fi’l-luga*, *Tefsiru-esmaillâhi’l-hüsna*, *Halku’l-feres*, *el-Fark*, *el-Arûz*, *el-Kavâfi*, *el-İştikâk*, *en-Nevâdir*, *Şerhu Ebyâti Sîbeveyhi* ve *Muhtasaru’n-nahv*.¹¹⁷

b. *Me’âni’l-Kur’ân ve i’râbüh* Adlı Eseri (كتابه معاني القرآن وإعرابه)

Zeccâc, büyük ölçüde bilgi ve kültürel birikime sahip olan ilim imamlarından kabul edilir. Bu eseri ise tefsir, irâb ve me’âni olmak üzere pek çok ilmi bünyesinde barındıran bir ansiklopedi olarak addedilir. Bu eser, âlimlerin nezdinde büyük bir yer edinmiştir. Nitekim âlimler onu tefsir ve tevillerinde dönüp başvurabilecekleri ve içindeki sözlerden alıntı yapıp delil olarak kullanabilecekleri ve onun seçimlerine riayet edebilecekleri bir kaynak olarak görürler.

Bu eserde Zeccâc’ın izlediği metot: Zeccâc’ın tefsirdeki metodu; ayeti zikredip ardından içinden kendi metodu olan dilbilimsel iştikak metodu ile tahlil etmek üzere lafızlar seçerek tefsirini vermektir. Bu bağlamda kelimenin aslını ve onu açıklayan sözlük anlamını verip ardından aynı kökten olduklarını ifade etmek adına harflerinin hepsi yahut bir kısmı ortak olan başka kelimeleri de irat ediyordu. Sonrasında ise Arapların söylediklerinden şiir yahut nesir olsun fark etmeksizin sözünü destekleyecek olanları delil olarak sunuyordu. Bazen konuyu fazla detaylı ele alıp delil olarak sunduğu örnekleri açıklıyor ardından da ayet-i kerime irâba ihtiyaç duyuyor ise irâbını yapıyordu. Ayrıca nahiv âlimlerinin görüşlerini masaya yatırıp onlarla tartışıyor ve bazen o görüşleri kabul ediyor bazen de muhalefet ediyordu. Kabul etse de etmese de kıraatlerin manalarını açıklamak için meşhur kıraatlerden alıntı yaptığı gibi

¹¹⁷ Taşkoprizâde, *Miftâhu’s-sa’âde*, 1/164.

dilbilimcilerin genelde şaz olan kıraatlerinden de alıntı yapıp bütün nahiv âlimlerinin o konudaki görüşlerini bir araya topluyordu.¹¹⁸

Burada dikkat çeken husus ez-Zeccâc'ın kitabını yalnızca *Me'âni'l-Kur'ân* olarak isimlendirmemesidir. Nitekim kitabını *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh* şeklinde isimlendirmiştir. Bu da eserinde Kur'an irâbının mananın bir parçası olduğunun apaçık bir delilidir. ez-Zeccâc, kitabın giriş kısmında şöyle der: “Bu, Kur'an-ı Kerimdeki kelimelerin irâbını ve manalarını ele alan bir eserdir.” Görüldüğü gibi burada irâbı manadan önce zikretmiştir. Başka bir sözünde de bu önem sıralamasını teyit ettiğini görüyoruz:

“Biz irâb ile birlikte mana ve tefsiri de zikrediyoruz. Nitekim Allah'ın kitabının açıklanması elzemdır. Bilmez misin Cenabı Allah (c.c) şöyle buyurmuştur: ﴿أَفَلَا يَتَذَبَّرُونَ الْقُرْآنَ﴾”¹¹⁹ (Kur'an'ı inceleyip düşünmüyorlar mı?) Ayetten de anlaşılacağı üzere Kur'an üzerine düşünüp onu incelememiz konusunda Allah (c.c) bizleri teşvik etmiştir. Lakin bir kimsenin dil bilim kurallarının yahut ilim ehlinin naklettikleri ile örtüşmeyen bir çerçevede Kur'an üzerine konuşmaması gerekir.”¹²⁰

Böylece anlaşılıyor ki irâb, onun temel gayesidir. Manalar ise irâb üzerine bina edilir. Irâbını bilmediği kelimeler olursa o konuda müfessirlerin söylediklerini aktarıyordu. Mesela şöyle diyordu: ‘Tefsirde şöyle geçiyor’ yahut ‘müfessirler böyle dediler’. Yaptığı bir çeşit rivayetti. Bu gibi durumlarda sözlerini “Allah-u alem” diyerek bitiriyordu.

Kitabında en büyük ihtimamı irâba veriyordu. Eğer durum açıklama gerektiriyorsa irâbı zikredip ardından bütün nahiv âlimlerinin görüşlerini bir araya toplayarak onların söylediklerini münakaşa ediyor ardından da kendi görüşünü söylüyordu.

Kıraatleri de konu ediniyordu. Arapların bütün söylediklerinin Kur'an'da olmadığına inanıyordu. Nitekim Arapçada bir kelime birden fazla veche sahiptir. Kıraatte şart olan şey ise rivayet yahut telakki usulü olmasıdır. Hiçbir rivayette

¹¹⁸ ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*, 3/363.

¹¹⁹ Nisa suresi, 4/82.

¹²⁰ ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*, 1/185.

geçmeyen kıraat vechinin mushaf ile çelişmesi dahi makbul olmadığını savunur. Zira kıraatler sünnete tabidir. Bu bağlamda pek çok örnek vardır:

﴿وَجَاعِلُ الَّذِينَ اتَّبَعُوكَ فَوْقَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ ثُمَّ إِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ فَأَحْكُمُ بَيْنَكُمْ فِيمَا كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ﴾¹²¹

(Allah buyurmuştu ki: "(Ey İsa!).. Sana tâbi olanları kıyamet gününe kadar inkâr edenlerden üstün kılacağım. Sonra dönüşünüz bana olacak. İşte, ayrılığa düşüp durduğunuz hususlarda aranızda hükmü o zaman ben vereceğim.") ez-Zeccâc bu âyet-i kerime için şöyle demiştir: Tenvinli yahut tenvinsiz okumak dil açısından caizdir. Lakin hiçbir rivayette tenvinli geçmediği için onu kıraatten sayamayız.¹²²

Öte yandan ﴿اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ﴾¹²³ (Allah; O'ndan başka asla ilâh yoktur; hay ve kayyûmdur.) ayetinde الْقَيُّومُ kelimesi Ömer ve İbn Mesud (ö. 32/650) tarafından الْقَيِّمُ şeklinde okunmuştur. الْقَيِّمُ şeklinde okuyan da vardır. Ama asıl olan mushafta yazıldığı gibi okunmasıdır. Yani vav ile الْقَيِّمُ da güzel bir seçenektir ve dilde çokça kullanılır. Lakin mushafa muğayir bir şekilde okumak caiz değildir. Çünkü Mushaf üzerine icmâ edilmiştir. Sihhati tam olarak bilinmeyen bir rivayet için icmaya muhalif bir tutum sergilenemez.¹²⁴

3. en-Nehhâs ve İ'râbü'l-Kur'ân Adlı Eseri (النَّحَّاسُ - كتابه إعراب القرآن)

a. Hayatı (حَيَاتُهُ)

Ahmed b. Muhammed b. İsmail b. Yûnus el-Murâdî (ö.338/950). Ebû Cafer en-Nehhâs künyesini alan Mısırlı bir nahiv âlimidir.¹²⁵ "İbn Nehhâs" denir. Biyografi kitapları ve kaynaklar onun Mısırlı olduğunu zikretse de tam olarak nerede ve ne zaman doğduğunu belirtmemiştir. Buradan anlaşılan şudur ki Mısır'da doğdu, büyüdü, orada eğitim aldı ve hocalık yaptı. Refah içinde yaşamadı, orta halli bir yaşam sürdü.

¹²¹ Al-i İmrân, 3/55.

¹²² ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*, 1/420.

¹²³ Al-i İmrân, 3/2.

¹²⁴ ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*, 1/347.

¹²⁵ ez-Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lügaviyyîn*, s. 220-221; el-Kıftî, a.g.e., 1/101; es-Süyûtî, a.g.e. 1/362; Hacı Halife, *Keşf*, 2/1730. ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/208.

Bunun delili ise onun bakır kap boyama işi ile meşgul olmasıdır. Nitekim bu iş yani bakır kap boyamacılığı vb. işler o zamanlar fakir tabakanın uğraştığı işlerdendi.¹²⁶

Ebû Cafer en-Nehhâs, doğum yeri olan Mısır'da ilim telakki etmeye başladı. Şer'i ve dilbilim başlıkları altında toplanan ilimlere meyli vardı. Ne var ki dilbilim ilimleri ile nam salmıştı. Büyüyüp yolculuk yapabilecek bir genç olduğunda Irak'a gitti. Kûfe ve Enbâr'ı da ziyaret etti.¹²⁷

İlim talep etmek için pek çok beldeyi ziyaret etti. Bu da onun ilim sevgisi ve engin kültür seviyesinin bir işaretidir. Ziyaret ettiği beldelerdeki âlimler ve şeyhlerden ilim telakki etti. Bu sayede dil, edebiyat, nahiv vb. pek çok alanda engin bilgi birikimine sahip oldu. Nitekim yazdığı eserlerin çokluğu, bu eserlerin çokça bilgi barındırması, eşsiz üslubu, doğru gördüğü şeyi gerekçelendirmek için kullandığı kesin delaletler ve apaçık deliller buna işaret etmektedir.

İlim talep etmek için çıktığı bu yolculuklar sonucunda zamanındaki pek çok akranından daha başarılı oldu. Sonra Mısır'a geri döndü. Mısır'da pek çok âlimden ilim telakki etti. Bunlardan bazıları şunlardır: Ahmed b. Muhammed b. Selâme et-Tahhâvî (ö. 321/933), en-Nesâî (ö. 303/915), Bekir b. Sehl ed-Dimyâtî (ö. 949.m).¹²⁸

en-Nehhâs, pek çok ilim ve çeşitli sanatlarda başarılı olmuştur. Biyografi üzerine yazılmış temel eserlerdeki biyografisi ve arkasında bıraktığı eserler bunu gözler önüne sermektedir. Mahir olduğu ve benzersiz bir başarı gösterdiği ilimlerin en önemlileri dil bilim, nahiv ve edebiyattır. Parmakla gösterilen ve kendisinden istifade edilen meşhur nahiv âlimlerindendi. Konumu, Kûfe ve Basra medreseleri arasında bir ihtilaf olduğunda başvuru olan ilk kaynaklardan olan "*el-Muğni' fi ihtilâfi'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*" adlı eseri kaleme alması bunun delilidir.¹²⁹

Yalnızca dil bilim çatısı altında toplanan ilimler hakkında eserler kaleme almadı, bilakis şer'î ilimlerde de eserler yazdı ve bunu büyük bir ustalık ile yaptı. Bu bağlamda Kur'an ilimleri, tefsir, hadis, fıkıh vb. alanlarda kitaplar yazdı ve bu ilimlerin içerikleri

¹²⁶ Ahmed Muhammed Huleyl, *Ebû Cafer en-Nehhâs ve esâruhü fi't-tefsîr*, s.17, el-Mustafa yayınevi, Mısır 1978.

¹²⁷ Yakut, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/557-561.

¹²⁸ Bkz. es-Safedî, *el-Vâfi*, (Thk. Ahmed Arnaût- Türkî Mustafa) İhyâü't-turâs el-Arabî, Beyrut, 2000, 7/237.

¹²⁹ Şevkî Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, Mısır, s.334.

konusunda araştırmalar yaptı. Aynı zamanda beyan ilmi kapsamında eserleri de vardır. Şer'i ilimleri insanların anlayacağı hale getirmeye çalıştı. Kur'an hakkında yazılmış çok faydalı kitapları vardır. *Me'āni'l-Kur'ān* ve *İ'rābü'l-Kur'ān* bu kitaplardandır. Bu kitapta ālimlerin sözlerinden alıntılar yapmış ve vecihlere değinmiştir. Ne var ki bu vecihlerden herhangi birini seçmeye yahut gerekçelerini zikretmeye yeltenmemiştir. Öte yandan fıkıh ālimlerine takıldığı konular hakkında sormaktan çekinmemiş ve kibirli bir davranış sergilememiştir. İbnü'l-Haddād eş-Őāfi'i'nin ilim halkalarına katılmıştı.¹³⁰ Cuma geceleri ise Őāfi'i fikhını öğrettiği bir ilim halkası vardı. Bu ilim halkasında nahiv ışığında fikhî meseleler hakkında konuşuluyordu. Orada verdiği dersleri hiç aksatmazdı.¹³¹

Faziletli, edepli ve yiğit bir insan idi. Yakut yazarı olduğu *Mu'cemü'l-üdebā'* adlı eserinde şunları söylemiştir: “en-Nehhās; liyakat ehli ve herkes tarafından bilinen bilgi birikimine sahipti. Öyle bir nam salmıştı ki sıfatlarını sayarak sözü uzatmamıza gerek bile yok.”¹³²

Bahsi geçenler Nehhās'ın ulvî konumuna işaret eder. Öte yandan ālimlerin ona ve eserlerine ithafen söyledikleri medihler yüksek konumunun kati bir delilidir. Zamanında İbnü'l-Enbārî (ö.328/940) ve Niftaveyhi'ye (ö. 244/935) benzetilirdi.¹³³

Nehhās gerek Mısır'daki gerek de ilim talep etmek adına yolculuk yaptığı beldelerdeki pek çok ālimin rahle-i tedrisatından geçti. Eserlerine göz atan herkes onun engin ilmi ve sahip olduğu çeşitli kültürel doneleri fark ederdi. Nitekim kendisi dilbilim, nahiv ve edebiyat alanında ders veren hocalardan tahsil görmüş ve kurraların ders halkalarına katılarak onlardan ilim telakki etmiştir. Aynı zamanda fıkıh, hadis ve tefsir alanındaki ilim halkalarının da müdavimi idi. Her bir alanda başvurabileceği üstadları vardı. Bu bağlamda dil ve edebiyat alanında ez-Zeccāc (ö. 311/924), İbn

¹³⁰ Ebü Bekir b. el-Haddād el-Mısırî, Őāfi'i mezhebin önde gelenlerindedir. Ebü İřhāk el-Mervezi'den fıkıh ilmi telakki etmiştir. Fıkıh ve Arapça imamlarındandı. Bkz. ez-Zübeydî, *Tabakātü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, s. 221.

¹³¹ ez-Zübeydî, a.g.e., s. 123.

¹³² Yakut, *Mu'cemü'l-üdebā'*, 5/329.

¹³³ ez-Zehabî, *Siyeru a'lami'n-nübelâ*, 15/401.

Keysân (ö.299/912)¹³⁴ ve el-Ahfeş es-Sağîr (ö. 315/927),¹³⁵ Neftaveyhi ¹³⁶ Ebû Bekir b. el-Enbârî (ö.328/940)¹³⁷ ve Ebû Bekir Cafer et-Tahhâvî'den (ö.321/933)¹³⁸ ilim telakki etmiştir.

Biyografi alanında uzman olan kimseler Ebû Cafer en-Nehhâs'ın pek çok eseri olduğu üzerinde ittifak etmişlerdir. Hatta bazıları farklı ilim ve çeşitli sanat dalları üzerine yazılmış elliden fazla eseri olduğunu zikretmiştir.¹³⁹ Ahmed Muhtar Ömer: “Ebû Cafer tek başına bir kütüphane gibiydi. Şer'i ilimler ve dil bilimlerinden ele almadığı başlık kalmamıştır. Bu bağlamda kıraatler, tefsir, hadis, nasih ve mensuh, nahiv, dil bilim, edebiyat ve marifeler ile ilgili kitaplar yazmıştır. Yazdığı her eser başarılı olmuştur.¹⁴⁰

Âlimlerin üzerine tahkik, şerh ve tefsirler getirmeye kendilerini adadıkları azımsanmayacak miktarda devasa bir servet bırakmıştır.

b. İ'râbü'l-Kur'ân Adlı Eseri (كتابة معاني القرآن)

Kuran ayetlerinin anlamlarını açıklayan ve şerh eden *Me'âni'l-Kur'ân*, en önemli eserlerindedir. Bu kitap, Mekke'deki Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi'nde Bilimsel

¹³⁴ Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm b. Keysân Ebü'l Hasen en-Nahvî. Kûfe ve Basra mezheplerinin ikisinin de hamisi olsa da Basra mezhebe meyili vardı. Pek çok kişi onun rahle-i tedrisatından geçti. Pek çok âlim ona senalarda bulundu. Pek çok eseri vardır, bunlardan bazıları şunlardır: *Kitâbü'l Lamât, el-Mezheb, Ğalatü Edebi'l-kâtib, el-Burhân, Garibü'l-hadis, Me'âni'l-Kur'ân, İlelu'n-nhav, Mesabihu'l-kitâb, Ma İhtelâfe fihî Kûfiyyûn ve Basriyyûn*. Bkz. el-Hatib el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, 1/335; Yakut 1/137-141; el-Enbârî, *Nüzheti'l-elibbâ*, 301,302; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, 2/232; Taşkoprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, 1/169-170.

¹³⁵ Ali b. Süleymân b. el-Fazl, Ebü'l-Hasen en-Nahvî, danışment dil bilim âlimlerinden idi. Bkz. Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyin ve'l-lügaviyyin*, s. 115; Yakut, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 4/126-131.

¹³⁶ İbrâhîm Muhammed b. İrfe el-Akkî el-Ezdî, Ebû Abdillûh el-Vâsîtî. Çirkin görünüşü ve siyah teni sebebi ile bu lakabı aldı zira onu petrole benzetiyorlardı. İyi bir kıraat erbabı, zahiri bir fakih, hadis âlimi ve tarihçi idi. Aynı zamanda da edebiyat ve dil bilim alanlarından önde gelen âlimlerden idi. Bkz. Yakut, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 1/159.

¹³⁷ Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed b. Beşşâr, Ebû Bekir el-Enbârî en-Nahvî el-Bârî'. Edebiyat ve garibü'l-elfaz konusunda bilgili idi. Ehl-i Sünnetten faziletli bir kimse idi. Edebiyat ve nahiv alanında zamanının ileri gelen âlimlerinden idi. En çok şiir ezberleyenlerden idi. Bkz. Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyin ve'l-lügaviyyin*; Yakut, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 18/ 306-313; el-Kıftî, *İnbâhü'r -ruvât*, 3/201-208; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 4/341-343.

¹³⁸ Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî, Ebû Cafer et-Tahavî, hanefî fıkıh imamıdır. Çok faydalı eserler kaleme almıştır. Bkz. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 292; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 1/71-72; ez-Zehabî, *Lisânü'l-mizân*; 1/274-282; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, 2/288.

¹³⁹ Bkz. Yakut, *Mu'cemü'l-üdebâ'* s. 62.

¹⁴⁰ Ahmed Muhtar Ömer, *Târihu'l-lugati'l-Arabiyye fi Mısır*, Mısır, s. 63.

Araştırma ve İslami Mirasın Yeniden Canlandırılması Enstitüsü'nün gözetiminde Şeyh Muhammed Ali es-Sâbûnî (ö. 1442/2020) tarafından altı cilt halinde düzenlenmiştir. en-Nehhâs'ın Kur'an-ı Kerim'in irâbına özen gösterdiği, bunun yanında şerh ve izaha muhtaç manaları açıklığa kavuşturmakla da ilgilendiği, yine tefsir ve irâbı bu eserde bir araya getirdiği başlıktan da anlaşılmaktadır. Bu, Züheyr Gazi Zâhid'in tahkikinin basıldığı, doktorasını aldığı ve orta büyüklükte beş cilt halinde basılmış bilimsel bir tezdır. 2004 yılında Muhammed Ahmed Kâsım tarafından ilave baskı olarak, gözden geçirilip düzenlenmiş bir şekilde tekrar incelenmiş ve orta büyüklükte beş cilt haline getirilmiştir.

en-Nâsih ve'l-mensûh fi'l-Kur'ân, et-Tuffâhatü fi'n-nahv, Şerhu ebyâti Sîbeveyhi ve özellikle Kur'an-ı Kerim'deki lam harflerinden bahseden, kullanımını ve anlamlarını açıklayan, 1971 yılında Tâhâ Muhsin'in tahkik ettiği *Kitâbü'l-lamât* adında eserleri vardır.

Özetle diyoruz ki: en-Nehhâs ilim bakımından zengin, kültür bakımından birikimli bir âlimdir. Bu, geride bıraktığı eserlerde açıkça görülmektedir.

B. Müteahhir Âlimler (العلماء المتأخرون)

1. el-Ukberî- *et-Tibyân* Adlı Eseri (العُكْبَرِيّ - كِتَابُهُ التَّبْيَانُ)

a. Hayatı (حَيَاتُهُ)

Tam adı Ebü'l-Bekâ Abdullah bin el-Hüseyn b. Abdillâh el-İmam en-Nahvî ed-Darîr'dir (ö.616/1219). el-Ukberî¹⁴¹ kökenli olup hicri 538 yılında Bağdat'ta doğup büyümüştür.¹⁴²

Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ekolünü takip eden gramer fakihlerindedir. Ebu'l-Hasen el-Batâihî'nin (ö.572/1177)¹⁴³ rivayetlerini okuyup Kadı Ebû Ya'lâ el-

¹⁴¹ Ukbera-Ayn'ın dammesi, Ke'f'in sukunu ve Be'nin fethası: Dicle Nehri üzerinde, Bağdat'ın on fersah yukarısında bir kasaba, bkz: Yâkût, *Mucemü'l-Büldân* 4/142. Bkz. Yakut, *Mucemü'l-üdebâ*. 3/705; el-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât* 2/116-18; İbn Hallikân, *Vefayât*, 3/100-101; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* 22/91-93; Kâtip Çelebi, *Keşf*, 1/341.

¹⁴² Mukaddimeye Bkz. *et-Tibyân*, (Thk. Ali Muhammed el-Becaâvî) Mısır, 1/1-3.

¹⁴³ Ali b. Asâkir el-Mürecceb b. el-Avvâm, Bkz. ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* 22/91-93; es-Süyûtî, *Bugyetü'l-vu'ât*, 281.

Ferrâ'nın (ö.560/1066)¹⁴⁴ ekolünde ustalaşana kadar yanından ayrılmamıştır. Yahya b. Necâh (ö.596/1200)¹⁴⁵ ve İbnü'l-Haşşâb'dan (ö.567/1172)¹⁴⁶ belli bir statüye ulaşana kadar¹⁴⁷ Arapça eğitimi almıştır. Oranın ileri gelen önderlerinden biri olmuş ve birçok ülkeden insan onu ziyaret etmek için gelmiştir. Ebu'l-Feth b. el-Batta (ö.564/1169)¹⁴⁸ ve Ebû Zera' el-Makdisî'den (ö.566/1171) hadis ve hadis usulü dersleri almıştır.¹⁴⁹

Ebu'l-Bekâ insanlar arasında meşhur oldu. Şöhreti ve ünü herkes tarafından duyuldu. İnsanlar dünyanın birçok yerinden eğitim almak için onun yanına gelip ferâiz ilmi, gramer ve dil eğitimi aldı. Onun ilminden çok fazla insan istifade etti.

Gerçek şu ki, eserlerini tercüme eden tarihçiler onun talebelerini açıkça zikretmeseler de bazı tarihçiler talebesi olduğu dolaylı yoldan anlaşılan kişilerden rivayetler zikreder. Kendisinden ders alan öğrenciler arasında şu isimler vardır. Mubtehab olarak tanınan Bağdat'lı gramer ve aruz âlimi Sâlim b. Ahmed b. Sâlim (ö.611/1214),¹⁵⁰ Muvaffakuddîn Harran'lı fıkıh âlimi Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. el-Harrânî (ö.634/1237)¹⁵¹ ve Bağdat'ta zamanının Arap şeyhi ve gramer âlimi el-Hasen b. Me'âlî b. Mesud b. el-Bâkillânî (ö.637/1240).¹⁵²

Ebu'l-Bekâ el-Ukberî nahiv, sarf, irâb, dil, tefsir, fıkıh, aritmetik ve mantık gibi pek çok ilim alanında birden fazla eser kaleme almıştır.

En önemli eserleri: *el-İşâretü fi'n-nahv*, *et-Telhîs fi'n-nahv*, *et-Telkîn fi'n-nahv*, *Şerhu ebyâti Sîbeveyhi*, *el-Lübâb fi'l-Kitâb* ve metodunu ayrıntılı, açıklayıcı ve anlaşılır bir şekilde kaleme aldığı *et-Tibyân fi irâbi'l-Kur'ân* adlı eseri size bahsedeceğim en ünlü eserlerindedir.

¹⁴⁴ Ebû Ya'lâ el-Sağîr olarak bilinen Muhammed b. el-Hasen b. Halef el-Ferrâ. Bkz. ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* 22/91-93; es-Süyûtî, *Bugyetü'l-vu'ât*, s. 281; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 7/251.

¹⁴⁵ Yahya b. Necâh b. Mesud b. Abdillâh el-Yûsufî, Hanbelî, şair ve yazar; Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* 22/91-93; es-Süyûtî, *Bugyetü'l-vu'ât*, s. 281.

¹⁴⁶ Abdullâh b. Ahmed b. el-Haşşâb, Ebû Muhammed, Muasırlarına Arapça öğretti, Bkz. el-Kıfî, *İnbâhü'r-ruvât* 2/116-117; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/91.

¹⁴⁷ قصب السيق: Önemli bir konum ve statüye ulaştı.

¹⁴⁸ Bkz. İbn Hallikân, *Wefayât*, 3/100-101; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* 22/91-93.

¹⁴⁹ Tâhir b. Muhammed b. Tâhir el-Makdisî el-Asl el-Hemedânî, Muhaddis ve fıkıh âlimidir. Bkz. ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* 22/91-93; es-Süyûtî, *Bugyetü'l-vu'ât*, 281.

¹⁵⁰ Yakut, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 11/118.

¹⁵¹ Bkz. Muhammed Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, 2/201 (Thk. Abdurrahmân b. el-Uthaymeen).

¹⁵² es-Süyûtî, *Bugyetü'l-vu'ât*, s.1/230.

b. *et-Tibyân* Adlı Eseri (كتابُ التَّبْيَانِ)

Bu kitap, Kur'an'ın irâb edilmesi açısından en kapsamlı kitaplardan biri olarak kabul edilir. Yazar, eski irâbları bir araya getirmesinin yanı sıra ayetlerin irâbını bir çok yönden ayrıntılı olarak ele almış ve bu görüşler arasında tercih yapmamıştır. Nitekim bu kitap aynı zamanda kıraatler için bir kaynak olarak kabul edilir. Kıraatlere önem veren yazar, dil ve irâb bakımından onu tevcih etmiştir. Bu kitap içerisinde birçok etimolojik konu barındırır. Nitekim yazar kitapta açıklayıp şerh etmediği tek bir tane yabancı kelime bırakmamıştır. Kûfe ve Basra ekolleri arasındaki ihtilafli meselelere çokça yer vermiştir. el-Halîl b. Ahmed (ö.175/792), Sîbeveyhi (ö.180/797), el-Kisâî (ö.189/805) ve el-Ahfeş (ö. 215/830) ilk büyük gramer âlimlerinin başında gelmektedir. el-Ukberî, navih ve irâb ilminin en büyük öncü âlimlerindedir.

Basra ekolünü takip eden Ebu'l-Bekâ bu konuda çok fanatik bir âlimdir. Kur'an'ın zahiri metinlerinin gerektirdiğine boyun eğdiğini görürüz. Alıntı yaptığı birçok Basralı dilbilimcilere reddiyede bulunmuştur. Görüşlerine saygı duyup hatta bazen benimsediği Sîbeveyhi dışında kimseyi eleştirmekten geri durmamıştır.

Sözün özü el-Ukberî olayları ta'lîl etmeye meyilli olup, doğru görüş ve bakış açısını ispatlayan nedenleri ve sebepleri ortaya koyan benzersiz bir zekâyâ sahiptir. Ne var ki bu konuda ileri gittiği olmuştur.

el-Ukberî şaz kıraatler konusunda ılımlı bir duruş sergilemiştir. Kıraatleri, herhangi bir Arap görüşüne veya diline uygun olduğu müddetçe de kabul etmiştir.

Eserindeki metoda gelince, Ebu'l-Bekâ el-Ukberî irâb ilminde özellikle de Kur'an-ı Kerim irâbında büyük bir öneme sahiptir. Zira bize *et-Tibyân fi irâbi'l-Kur'ân* eserini sunmuştur. Belki de bu kadar tanınmasına vesile olan en ünlü eserlerinden birisidir. Kur'an irâbını ilk kaleme alan o değildir fakat kendisinden önceki yazarların kaleme aldığı eserler hakkında oldukça bilgi sahibidir. Kitabının giriş kısmında şöyle söylemektedir:

“İrâb üzerine, özet bilgilerin bulunduğu küçük boyutlu ya da uzun uzadıya irâb yapılmış ve irâbın anlamlarıyla harmanlanmış birçok eser vardır. Ancak niceliği düşük olup nitelik bakımından üstün olanı çok azdır.

Bunun üzerine ben de içerisinde kıraat ve irâb anlatımını sınırlı tuttuğum kısa ama daha kullanışlı bir kitap kaleme almak istedim."¹⁵³

Kitabın metodu kolay olup karmaşıklıktan uzaktır. İrâbın, kelimenin anlamıyla bir ilişkisi olmadığı takdirde kelimelerin anlamlarına değinmemiştir. Bunun yanı sıra uzun uzadıya anlatımlardan da kaçınmıştır. Bu nedenle ondan eğitim almak amacıyla birçok kişi gelmiştir. Bazen de gramer farklılıklarını vurgulayıp her bir tarafın görüşünü delil ve argümanlarıyla desteklemek suretiyle irâb edilen kelime hakkındaki caiz olan irâb çeşitlerini zikretmiştir.

Yalnızca nahiv ve sarf konularına önem verdiği yaklaşımından da anlaşılmaktadır. Ancak meâniden de vazgeçmemiş olup birçok yerde anlamı açıklığa kavuşturmak için kullanmıştır. İrâbın farklılığından kaynaklanan anlam farklılıklarından da bahsetmiştir. Anlamca uygun görmediği irâbın yanlışlığını da ispat etmektedir.

Onun kıraatler üzerine yoğunlaştığını, sadece kendisinden öncekilerin görüşlerini sunmakla kalmayıp, bu kıraatler üzerine tartışmalar yaptığını ve irâbla uyum içinde olan kıraatleri tercih ettiğini görürüz.

Sözcüğün kökenine, nasıl türetileceğine ve kullanımlarına bakarak her bir kıraat için irâb çeşitlerini zikretmiştir. İrâbındaki metodu ayrıntılı değildir. Ayetlerin irâbının tamamına değinmemiş aksine ez-Zeccâc'ın *İrâb*'ında, el-Ferrâ'nın *Me'âni*'sinde, Mekkî b. Ebî Tâlib'in *Müşkil*'inde yaptığı gibi açıklığa kavuşturulması, açıklanması ve irâb yapılmasını gerekli gördüğü bazı kelimeleri seçmiştir. Onlar Kuran'ın irâbını ayrıntılı bir şekilde ele almamış bilakis insanların anlamada zorluk çektikleri ve onlara zor gelen konuları ele almıştır. Yazar da onların yolunu izlemiştir.

et-Tibyân'ı okuyan bir kimse ara sıra Kûfeliler, Basralılar, Ebû Ubeyde, el-Kisâi, el-Ferrâ, Ebû Ali el-Fârisi, ez-Zemahşerî, Mekkî el-Kisâi ve adını zikretmediğim kendisinden önceki diğer dilbilimcilerin görüşlerine karşı çıktığını da görecektir.

Metodu; üslubunun kaliteli, fikirlerinin açıklayıcı oluşu, manasının berraklığı, düzenli, koordinasyonlu ve en iyisini ortaya koymasındır.

¹⁵³ Ebu'l-Berekât Abdurrahmân el-Enbârî, *el-İnsâf fi mesâil'l-hilâf beyne'l-nahveyeyîn el-Kûfeyeyîn ve'l-Basrayeyîn*, Mısır 2/145.

2. Ebû Hayyân- *el-Bahru'l-muhît* Adlı Eseri (أبو حيان- كتابه البحر المحيط)

a. Hayatı (حياته)

Ebû Hayyân Muhammed b. Yusuf b. Alî Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî (ö.754/1344) Berberilerin Geber kabilesine mensup olup döneminin dilbilimcisi, müfessiri, muhaddisi, tarihçisi ve yazarıdır. 654/1256 yılında Gırnata'ya bağlı Matahşareş kasabasında doğdu.¹⁵⁴

Ebû Cafer et-Tabbâ'dan (ö.740/1340) kıraat, Ebu'l-Hasen el-Übbezî (ö.680/1281) ve Ebû Cafer b. Zübeyr'den (ö.708/1309) Arapça dersleri görmüştür. Endülüs, İskenderiye ve Hicaz'da içlerinde Ebû el-Hasen b. er-Râbi' (ö.221/836), İbn Ebî'l-Ahvas (ö.679/1280) ve er-Râzî eş-Şâtîbî'nin (ö.790/1388) bulunduğu yaklaşık 450 şeyhten hadis dersi almıştır. Hadis ilmine yoğunlaştı. Arapça, kıraat, edebiyat, tarih, hadis ve tefsir ilminde ustalaştı. Şöhreti ve ünü dünyaya yayıldı. Çağının ileri gelenleri ondan ders aldı. eş-Şeyh Takıyyüddîn es-Sübki (ö.756/1355), İbn Akîl (ö.769/1368), es-Sefâkusî (ö.792/1390), İbn Mektûm (ö.749/1348)¹⁵⁵ ve İbn Hişâm el-Ensârî (ö.761/1360)¹⁵⁶ gibi âlimler hayatında yer aldı. Ebû Hayyân pek çok ilmi yolculuklar yaptı. Alanında kendilerinden ders aldığı birçok şeyh ve âlimin huzurunda bulundu. Kuzey Afrika'ya giderek Fas'ın Fez şehrinde üç gün kaldı. Orada bazı âlimlerle buluştu. Daha sonra Septe'ye, oradan da Ebû'l-Abbâs Ahmet b. Ali el-İşbîlî liderliğindeki bir grup âlimle bir araya geldiği Tunus'a geçti. Tüm bunların hepsi ilmi bir yolculuktan ibaretti. Ne zaman seyahat ettiği bir ülkede bir şeyh işitse, ondan az ya da çok ihtiyacını hissettiği dersleri alırdı.

Kısa bir süre Mağrip'te ikamet etti. Mağrip'te istediği eğitimi aldıktan sonra Mısır'a gitti. Endülüs'ten ayrıldığı aynı sene içinde (ö. 679) Mısır'a yerleşti.

es-Süyûtî, Ebû Hayyân'ın kendisinden rivayet edildiği gibi, felsefi yenilik ve tecrit inancınının sahih bir delil ve sağlam bir kanıtı olduğunu belirtti. Ama o, Zahiri

¹⁵⁴ Hacı Halife, *Keşf*, 1/626; es-Süyûtî, *Buğyeyü'l-vu'ât*, 1/281.

¹⁵⁵ es-Süyûtî, a.g.e., s. 280.

¹⁵⁶ es-Süyûtî, a.g.e., 1/280-285; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 8/26.

mezhebine ve İmam Ali'nin sevgisine yöneldi. Kur'an okurken huşu içinde olan ve ağlayan, uzun boylu, güzel sesli ve yakışıklı bir ihtiyardı.¹⁵⁷

Ebû Hayyân, Sîbeveyhi'nin eserine önem vermiş, ileri düzey gramer kitaplarının en iyisinin Sîbeveyhi'n kitabı olduğunu, sonradan yazılanların içinde en iyisinin ise İbn Mâlik'in *et-Teshîl* Kitabı ve İbn Usfur'un (ö.669/1270) *el-Mümti' fi't-Tasrîf* olduğunu dile getirmiştir. Derslerinde bu üç kitaba önem vermiş olduğu, şerh ve yorumlarında bunlara değindiği açıkça görülüyor.¹⁵⁸

Ebû Hayyân, Nahiv âlimlerinin takılı kaldıkları dilsel ve nahvi olgulara ta'lil getirme eyleminin sona erip pratik bir karşılığı olmayan alıştırmaların tedavülden kaldırılması yönünde çağrıda bulundu. Buradan hareketle Basra ve Kûfelilerin arasında cereyan eden “İrâb, isimlerde asıl fiillerde fer' yoksa tam tersi mi?” yönündeki ihtilafa yorum olarak şunları dedi: “Bu, büyük bir fayda sağlamayan ihtilaftır.”¹⁵⁹

Özellikle fikir ayrılığı söz konusuysa, kıyas yerine semaya öncelik verirdi. O da nadir görülen şaz hadislere kıyasla İbn Mâlik (ö. 672/1274) gibi Kûfelilere ve onların yolundan gidenlere karşıydı. Şevkî Dayf, (ö.2005) onun Sîbeveyhi'n ve Basralıların yolundan gittiği görüşündeydi. Bu tüm Kûfelilerin görüşlerini reddettiği anlamına gelmiyordu. Zaman zaman diğer görüşleri de tercih ediyordu.¹⁶⁰

İlmi Çalışmaları: Ebû Hayyân'ın birçok kitabı vardır. Hatice el-Hadisî (ö.2018) matbu, el yazması ve kayıp olmak üzere altmış beş kitabına ulaştığını belirtmiştir.¹⁶¹ En ünlü kitapları şunlardır: *el-Bahru'l-muhît* ve deniz kenarında basılmış olan *en-Nahrü'l-mâdü mine'l-Bahr*. Ebû Hayyân bu kitabı *el-Bahru'l-muhît*'in özeti olarak yazmıştır. Beyrut'ta bulunan Dârülcinân'da iki büyük cilt halinde basılmıştır. *İthâfü'l-arîb bima fi'l-Kur'ân mine'l-ğarîb* Semîr el-Meczûb'ün tahkikiyle basılmıştır. Ebû Amr'ın kaleme aldığı *el-Mevridü'l-Gamrû fi'l-kıraât Ebî Amr* kayıp kitaplardan

¹⁵⁷ Bkz. es-Süyûtî, *Buğyeyü'l-vu'ât*, s. 28/2; Hacı Halifei, *Keşf*, 1/626.

¹⁵⁸ Şevkî Dayf, *el-Medâriü'n-nehviyye*, Dârü'l-Maârif, Mısır s. 220-221.

¹⁵⁹ es-Süyûtî, *Hem'ü'l-hevâmi'*, (Thk. Abdülal Sâlim Mukrim) Kuveyt 1975. s. 15.

¹⁶⁰ Şevkî Dayf, *el-Madârisü'n-nahviyye*, s.221-222.

¹⁶¹ Bkz. Ebû Hayyân en-nahvî, *Hatice el-Hadisî, Mektebetü'n-nahda*, Bağdat 1966, s. 29-61.

biridir. Mustafa en-Nemmâs'ın tahkikiyle basılan *İrtișâf ed-Darab min lisâni'l-Arap* doktora derecesini aldığı tezdir. Ayrıca *Tezkiratü'n-Nühât* adlı eserin tahkikini Afif Abdurrahmân yapmıştır. *Gâyetü'l-ihșân fi ilmi'l-lisân'in* tahkikini Abdülhuseyn el-Fetlî, ayrıca Ebû Hayyân'ın şiir divanı adlı eserinin tahkikini ise Ahmet Matlûb (ö. 1439/2018) ve Hatice el-Hadisî yapmıştır.

b. *el-Bahru'l-muhît* Adlı Eseri (كتابہ البحر المحيط)

Ebû Hayyân'ın el-Kitâbü'l-ekber olarak adlandırdığı bu eseri en önemli dini eserlerinden biri olarak kabul edilir. Adil Ahmed, Ali Muhammed Muavvad, Zekeriyâ Abdülmecîd ve Ahmed en-Nuculî tarafından tahkik edilmiş bu kitap on bir ciltten oluşmaktadır. Kur'an-ı Kerim'deki kelimeler ile söze başlar ve her birinin manasını tek tek açıklayarak devam eder.

Ayetlerin nüzul sebeplerinden -eğer nüzul sebebi varsa- bahseder. Sonra ayeti bütünsel olarak açıklar, ardından onunla olan ilişkisinden ve kendinden önceki ayetle arasındaki bağlantıdan bahseder.

Eserindeki metot: Ebû Hayyâm'ın metodu, Arapçayla uygun düşen bu kıraatleri yönlendirmekle birlikte bir ayet hakkında varid olan tüm kıraatleri zikretmektir. Ayetlerin manasına dair olan eski yeni tüm sözleri nakleder ve aralarından delil olarak en kuvvetli, güvenilirlik açısından en doğru gördüğü görüşü seçerdi. Tefsir ettiği ayetlerdeki belâgat konularına ve ahkâm ayetlerine ilgi duyması, onu çok yönlü fıkıh âlimlerinden biri haline getirmiştir. O, söz konusu meselede fakihlerin sözlerini nakleder ve aralarından delillerin kendisini desteklediğini ve aklın onayladığını tercih ederdi.

3. İbn Hișâm- *Muğni'l-lebîb* Eseri (ابن هشام- كتابه مغني اللبيب)

a. Hayatı (حياته)

O, Ebû Muhammed Abdullah Cemâlüddîn b. Yusuf b. Ahmed b. Abdullâh b. Hișâm el-Mısri'dir. Hicri 708/miladi 1309 yılında doğmuş, h. 761/m.1360 yılında vefat etmiştir.

Tarihçiler, İbn Hişâm'ın dürüst, yumuşak kalpli, alçakgönüllü, uysal, cömert ve harika bir karaktere sahip olduğu konusunda hemfikirdir. Yazıları üzerinde en çok etkiyi bu yarattı. Yazıları polemikten uzaktır. Bu nedenle tartışmalarında tutarsız bir görüş ya da yorumlarında alakasız ve sert bir söz görmezsiniz. Böyle durumlarda edep timsali bir davranış sergiler. Deliller sunup şüpheleri gidermeye çalışır. Bunu yaparken de hatasız bir şekilde ve haklının hakkını verip yanlışın yanlış olduğunu ifade ederek yapar. Ebû Hayyân'ın görüşlerinden sapmasa ve onları çarpıtmasaydı telif konusunda tek başına bir ümmet olurdu.¹⁶²

İbn Hişâm, Arap dünyasında en meşhur nahiv âlimlerindedir. Bunun sebebi ise eşsiz ve dakik araştırmaları ve konuşma esnasında kelimeleri nasıl kullanacağını iyi bilmesidir. O kadar geniş kitlelere nam salmıştır ki, onu akranları ve şeyhlerine nazaran daha fazla başarıya götüren bu engin ilminden istifade etmek için dünyanın dört bir yanından akın akın öğrenciler ondan ders almak umudu ile huzuruna gelmiştir. İbn Haldûn gibi bazı tarihçiler onun hakkında şunları söylemiştir: “Biz Fas'tayken, Mısır'da İbn Hişâm adında, nahivde Sîbeveyhi'den daha üstün bir Arap âliminin ortaya çıktığını duyuyoruz” der.¹⁶³

İbn Haldûn bunu Mukaddime adlı eserinde zikretmiş lakin nahiv alanında Sîbeveyhi'den daha üstün ibaresini kullanmamıştır. İbn Haldûn şöyle demiştir: “Elimize Fas'ta Cemâleddin b. Hişâm adlı âlime ait bir divan ulaşmıştır. Bu divanda irâb hükümlerini kapsamlı ve detaylı bir şekilde ele almış, harflerden, kelimelerden, cümlelerden bahsetmiştir. Öte yandan tekrar eden bilgilere pek çok bâbda yer vermemiştir. Bu eseri *"el-Muğni fi'l-irâb"* olarak isimlendirmiştir. Aynı şekilde Kur'an'daki nüktelere değinmiş ve onları bablar ve fasıllar halinde sunmuştur. Bu ilim kapsamında ondan pek çok bilgi almışızdır. Zira kendisine her alanda bir şeyler katan bir dil bilimci, fıkıh âlimi, müfessir, muhaddis ve edebiyatçı idi.¹⁶⁴ Arapçayı akranlarını geride bırakacak kadar akıcı bir şekilde konuşuyordu.¹⁶⁵ Ayrıca gramerdeki kabiliyeti de kusursuzdu. Zamanının gramercisiydi. Bu ilimdeki başarısı zamanındaki

¹⁶² es-Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât* 2/68; es-Süyûtî, *Husnü'l-muhâdare fi târihi Mısır ve'l-Kahire* (Thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm) Kahire, 1/536; Hacı Halife, *Kesf*, 1/18.

¹⁶³ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yâni'l-mieti's-sâmine*, (Thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm) Kahire 1979, 1 /68.

¹⁶⁴ İbn Haldûn, *Mukaddime* 239.

¹⁶⁵ Ali en-Necdî Nasîf, *Târihu'n-nahv*, Darü'l-Maârif, Kahire, s. 44.

gamer şeyhlerinin kulağına kadar gelmişti. Ve zamanında Mısır'ın gururu oldu. Dil konusunda engin bilgi ve otorite sahibiydi. Gramer ve dil, İbn Hişâm'ın ufuklara ulaştığı ve içine keskin zekâsını katarak Allah'ın Kitabı ile kalbinin seçtiği hadisi birbiriyle harmanladığı iki kanadı gibiydi. Bununla dolup taşan eserlerinden en önemlileri *Şüzûrû'z-zeheb* ve *Muğni'l-lebîb'dir*.¹⁶⁶

Tefsirde o kadar iyiydi ki bir gün kendisine şöyle söylendi: Kur'an-ı tefsir edip irâblamaya ne dersin? Ona cevaben şöyle dedi: "Bana *el-Muğni* yetti" dedi. Onun bu sözleri kıraatlere vakıf olduğunun ve Kur'an-ı Kerim'in ayetlerine ne derece hâkim olduğunun göstergesidir. Bu iki ilim adına müstakil eser kaleme almak istese bunu başarılı bir şekilde yapabilecek kapasiteye sahipti. Ne var ki *el-Muğni* o kadar kapsamlıydı ki buna gerek kalmadı.¹⁶⁷

İbn Hişâm, eş-Şeyh eş-Şihâbüddîn Abdullatîf b. el-Murahhil (ö. 744/1343) ve İbn es-Serrâc (ö. 747/1346) dâhil olmak üzere zamanının ünlü kişilerinin ellerinde okudu. Ebû Hayyân'dan (ö. 745/1344) Züheyr b. Ebî Sülmân'ın divanını dinledi. Ona ne eşlik etti ne de divanı okudu. Karşit görüşlüydü. eş-Şeyh Tâcüdîn et-Tebrizî'nin (ö.746/1345) derslerine katıldı.

İbn Hişâm'ın kendisinden ders alıp ve kendisinden nakleden pek çok talebesi vardır. Bunların en ünlüleri; Cemâlüddîn Ebu'l-Fadl en-Nüveyrî (ö.786/1384) İbrâhîm b. Muhammed b. Abdîrahîm el-Lahmî (ö.790/1388), İbnü'l-Furât Abdülhalik b. Ali b. el-Hassân (ö.794/1392), Muhammed Mecdüddîn'in oğlu (ö.799/1397) ve İbrâhîm b. Muhammed b. Osmân en-Nahvî (ö.830/1427)'dir.¹⁶⁸

İbn Hişâm pek çok alanda hacimli eserlere sahip bir âlimdir. Hakkında eser kaleme almadığı hiçbir ilim dalı yoktur. En önemli eseri "*Muğni'l-Lebîb an kütübî'l-eârîb*" dir. Bu kitap Arapça alanında yazılmış en meşhur eseri olarak kabul edilir. Bu eser, nahiv bağlamında hacimli bilgiler içerir. Nitekim nahiv eserleri arasında seçkin bir yere sahiptir. Bu da âlimlerin bu eser üzerine şerh ve ta'lik yazmaya kendilerini adamasına sebep olmuştur. Bunlardan bazıları şunlardır:

¹⁶⁶ Yûsuf Abdurrahmân ed-Dab'a, *İbn Hişâm ve esâruhü fi'n-nahvi'l-Arabî*, s. 50.

¹⁶⁷ Abdulkâdir Şekîme, *Cuhûdü İbn Hişâm fi't-tefsîr*, s. 31.

¹⁶⁸ Bkz. Abdulâl Mekrem Sâlim, *el-Medresetü'l-Mısriyyetü fi Mısır ve eş-Şam fi el-Garneyn es-Sabıg ve es-Samin mine'l-Hicreh*, s. 359-360.

Muhammed b. Abdurrahman Şemsüddîn b. es-Sâiğ (ö.776/1375). Bu âlimin yazımını tamamlamadığı eserin adına ulaşılammıştır.

Muhammed b. Ebî Bekir b. Ömer Bedreddin ed-Demâminî (ö.827/1424) Şerhinin adı *Şerhu'd-Demâminî'dir*. İkinci bir şerh kitabı vardır o da "*Tuhfetü'l-garîb fi'l-kelâm ala Muğni'l-lebîb*"dir. Bu şerh Hint usulü haşiyesi ile meşhurdur.

Ahmed b. Muhammed Ebu'l-Abbâs Takıyyüddîn eş-Şümnenî (ö.872/1467) şerhi "*el-Musanna'f mine'l-kelâm ala Muğni'l-lebîb*"dır.

Celâleddin es-Süyûtî de adı *Tühfetü'l-habîb bi nuhâti Muğni'l-lebîb* olan bir şerh yazmıştır. Bu kitap üzerine yazılmış nice şerhler vardır. Bu da âlimler nezdinde kitabın önemine işaret eder. Bu kitabın matbu hali insanların eline ulaşmış ve herkesin beğenisini kazanmıştır. Öte yandan "*Evdahu'l-mesâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik*" adlı eser ve *Şüzürü'z-zeheb fi ma'rifeti kelâmi'l-Arab* ve *Katru'n-neda ve bellu's-sadâ* da şerhi de matbudur.

b. Muğni'l-lebîb Adlı Eseri (كتابُ مغني اللبيب)

Bu kitabın değer ve etki bakımından en büyük eseri olduğunu görürüz. İbn Hişâm bu kitabı yazarken kendisinden önceki gramercilerin yöntemini takip etmemiştir. Harfleri özel bir bölümde toplamış ve o harflerle ilgili tüm hüküm ve kurallardan bahsetmiştir. Daha sonra şibhi cümle, cümlenin kısımları, bunlarla ilgili her şey ve Arapçaya çeviren tercümanların hataya düştüğü konular ile ilgili başlıklar oluşturmuştur. Bu kitabında konu dışı çok fazla şeyden bahseder, artarda konulardan bahseder ve onlara dair Kur'an ve kıraatlerinden deliller getirip hadisler ve Arap sözleriyle destekler.¹⁶⁹

Eserindeki metot: Bu kitabı okuyan herkes, onun yönteminin, özellikle de harflerin anlamlarını ve ilgili hükümleri çıkarmada İbn Hişâm'ın nadiren Arap atasözleri ve Kur'an kıraatlerini delil olarak kullandığını anlar. Yani İbn Hişâm nadiren Arap atasözlerini ve Kur'an kıraatlerini delil olarak kullanmıştır.¹⁷⁰

Kim onun metodu hakkında düşünürse, Sîbeveyhi'n hadisleri delil olarak kullanmadığını veya birkaç hadisi zikrettiğini düşünerek önceki gramercilerin

¹⁶⁹ es-Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 2/68.

¹⁷⁰ Bkz. Şevkî Dayf, *el-Madârisü'n-nahviyye*, s. 347.

hadisleri zikretmekten kaçınan yaklaşımına aykırı olarak onun hadis-i şerifleri delil olarak çok fazla kullandığını görecektir.

O, aynı zamanda eski Kûfi ve Basra gramercilerinin görüşlerini de dikkate almaya özen göstermiştir. Bu nedenle onların görüşlerini dikkatle inceler, ölçüp tartar ve uygun gördüğü görüşü seçer.

Basra okulunu Kûfe okuluna göre önceliğine alır ve gramerde delil gösterirken onların yolunu izler.

İbn Hişâm, kendi görüşü ile diğerlerinden ayrılır. Gramercilerin ihmal ettikleri konular hakkında net açıklamalar içeren ibareler kullanması veya gramercilerin genelleştirdiği bir konuyu kurallar koyarak düzenlemesi onun benzersizliğini ortaya koyar. Bu bir şeye işaret ediyorsa, o da İbn Hişâm'ın gramer konularındaki geniş bilgisine ve önceki gramercilerin görüşlerine hâkimiyetini işaret eder.

İbn Hişâm'ın yaklaşımı, basitlik ve sadelikle nitelenebilir. Nitekim yazar, anlaşılmayan, karışık ve kullanımı olmayan eski ve garip Arapça kelimeleri nadiren kullanmıştır. Bunu karmaşıklıktan uzak, akıcı ve sade kitaplarında açıkça görmekteyiz. Bu kitap, adından tam bir paya sahiptir. Müellifin amacı okuyucunun kıvrak bir zekâyâ sahip olması, eğitim ve anlamaya uygun olması şartıyla diğer nahiv kitaplarını bir kenara bırakarak nahiv için bu kitabı okumasıdır. İbn Hişâm kitabını, kendi görüşü ve çalışmaları neticesinde gramer krizinden kurtulmak için bütünleyici bir yaklaşım oluşturan şu sekiz bölümle sınırlamıştır:

- Birinci Bölüm: Kelimelerin tefsiri ve kuralları
- İkinci Bölüm: Cümlelerin tefsiri, öğeleri ve kuralları
- Üçüncü Bölüm: Şibhi cümle ve kuralları
- Dördüncü Bölüm: Arapça tercümanının bilmesi gereken ve önemli bir yere sahip olan kuralların açıklanması
- Beşinci Bölüm: İrap yaparken düşülebilecek hatalar
- Altıncı Bölüm: Arapça tercümanlar arasında yaygın olan hatalara karşı uyarı ve o hataların doğruları
- Yedinci Bölüm: İrâb nasıl yapılır

- Sekizinci Bölüm: Küllî ve Cüz'î¹⁷¹

C. Muasır Âlimler

1. Dervîş- *Îrâbü'l-Kur'ân'il-Kerîm ve Beyânuh* Adlı Eseri

a. Hayatı (حياته)

Yaratıcı bir edebiyatçı, yenilikçi bir şair, gramer ve dilbilim âlimi olan Muhyiddin Dervîş çok sayıda edebiyatçı, şair, dilbilim ve belagat seven öğrenci yetiştirmiştir. Bu alandaki namına rağmen, sadece onu yakından tanıyanlar ve onun saygın ve büyük bir dil âlimi olduğunu bilenler tarafından hatırlanıyor.

Muhyiddîn ed-Dervîş, 1908 yılında Humus şehrinde doğdu. İlk, orta ve lise öğrenimini Humus'taki bazı okullarda gördü. Şam Yüksek Öğretmen Okulu'ndan diploma aldı.

Kırk yılı aşkın bir süre Humus'un resmi ve özel okullarında Arap dili öğretmeni olarak çalıştı. Bu süre zarfında bir dizi bilimsel eser yayınladı: El ve Dil Takvimi, *Divânü Diki'l-cin*, Kur'an-ı Kerim'den alıntılanan sanatsal görüntü *es-Suratü'l-fenniyyetü'l-muktebese min'el-Kur'âni'-Kerîm* ve geniş bir şiir koleksiyonuna sahiptir.

En önemli bilimsel başarıları arasında, edebi başarılarının zirvesi olan *Îrâbü'l-Kur'âni'l-Kerîm ve beyânuh* adlı eseri yer almaktadır. Yirmi yılda tamamladığı sekiz ciltten oluşan bu kitap yazarın entelektüel, edebi, dilsel ve kültürel birikimine tanıklık eder.¹⁷²

Şiir ve nesri bir araya getiren Muhyiddîn ed-Dervîş'in yazdığı nesir, kusursuz dili ve sözleriyle öne çıkmaktadır. Yazdıklarında, kaleme aldıklarında ve elde ettiklerinde tutucudur. Edebiyat, dil, nesir ve şiirde eski yazarlara bağlı kalan yazarın dili bozulmamış, sağlam ve saf olarak kalmıştır.

¹⁷¹ Bkz. es-Süyûtî, *Tuhfetü'l-edîb fi nühâti Mügni'l-lebîb*, (Thk. Hasen el-Milh- Suha el-Na'ci) Amman 1/19-20.

¹⁷² Çevirisine Bkz. Abdulganî el-Itrî, *Abkariyyât*; Muhammed Gâzî et-Tedmurî, *el-Hareketü's-ş-riyyetü'l-muasratü fi Humus*; Ahmed ed-Dervîş, *Şu'arâü Humus*; Abdulkâdir Ayyâş, *Mu'cemü'l-müellefiyn es-Sûriyyîn*, Bu çeviri, *Îrâbü'l-Kur'âni'l-Kerîm* kitabının giriş kısmı s. 18-19'dan alınmıştır, Çevirisini almadım, yukarıda bahsedilen referansların sayfa numaralarını da bulamadım. 1/18- 20.

Hayatını diğer insanlar gibi idame ettirmiş, onlar gibi yoksulluk ve sefalet çekmiştir. Ancak bu sıkıntılarını gizlemesi ve insanların arasına çıkarken daima neşeli bir tavır takınması birçoğunun onu mutlu sanmasına ve bu sözde saadetini kıskanmalarına yol açmıştır.

Arap kültüründe etki bırakan sayılı yazarlardan biri olan Derviş, dev bir şair, yetenekli bir dilbilimci, yüksek bir ilmî yapıya sahip bir âlim ve büyük bir edebiyatçıdır. Hicri 1402/milâdi 1982 yılında ahirete intikal etti ve Suriye'nin Humus şehrinde defnedildi.

b. *İ'rabü'l-Kur'ân'il-Kerîm ve beyânuh* (كتابة إعراب القرآن الكريم)

Bu kitap, Kur'an-ı Kerim'in irâbı hakkında modern çağda kaleme alınmış en önemli eserlerden kabul edilir. Kitapta tefsir, kıraat ve tecvit hükümlerinin yanı sıra nahiv, sarf ve belagete dair dil bilgisi nüktelerine de bolca yer verilmiştir.

Eserde pek çok ihtilafı nahiv konusu ele alınmış olup bunlar hakkında hangi görüşün tercih edildiği de belirtilmiştir. İ'lâl ve ibdâl başta olmak üzere sarf konularına, Kur'an'da geçen kelimelere ve sözlüklerdeki sözcük kökenlerine yer verilmiştir. Öncelikle ayet zikredilir ve ardından ayette geçen sözcükler açıklanır. Daha sonra irâba geçilir ve ayette bulunan filolojik meseleler ve çıkarılacak faydalar zikredilerek sonlandırılır. Eğer gerekli görülürse nahiv ekollerinin ayetlerin irâbı hakkındaki ihtilafları zikredilir. Müellif bazen ayetler üzerinden Kur'an kıraatlerini zikredip bu kıraatleri sahiplerine nispet ettiği gibi, ayetlerin nüzul sebepleri ve müfessirlerin ayetleri nasıl ele aldıklarına ilişkin görüşlerinden ve aralarındaki görüş ayrılıklarından da bahsetmiştir.

2. Mahmûd Süleymân Yakut- *İ'râbü'l-Kur'âni'l-Kerîm* Adlı Eseri

a. Hayatı (حياته)

Derslerine katılmaktan onur duyduğum hocam 1951 yılında İskenderiye şehrinde dünyaya gelmiş olup devlet okullarında öğrenim görmüş ve liseyi bu okullarda tamamlamıştır. Akabinde her biri edebiyat ve dilbilim alanında otorite olan ve günümüzde dahi eserlerinden faydalandığımız Abdülmecîd Abidîn, Abduh er-

Râcihî (ö.2008), Muhammed Zeki el-Aşmâvî (ö.2005), Taha el-Hâcrî (ö.1983), Mustafâ Cüveynî (ö.1999) Muhammad Mustafa Haddâre (ö.1997), Hilmî Merzûk (ö.2009), es-Seyyid Ahmed Halîl, Muhammed Fehmi Hicâzî (ö.2019), Kemâl Beşîr (ö.2015), Muhammed Zekeriyâ Annânî gibi meşhur isimlerin ve önde gelen âlimlerin elinde eğitim gördüğü İskenderiye Üniversitesi Edebiyat Fakültesine geçiş yapmıştır.

1978 yılında aynı fakültede yüksek lisans eğitimini tamamlamış ve Hicri 3. yy. sonuna kadar Araplarda kavram sözlükleri konulu tezi ile yüksek lisans derecesi almıştır. Eğitim hayatını 1982 yılında eski ve günümüz âlimleri arasında nahvin değerlendirilme meseleleri konulu tezini kaleme alarak elde ettiği doktora derecesiyle tamamlamıştır.

Mısır'da bulunan Tanta Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde eğitim görevlisidir. Birçok Arap ülkesinden Katar, Kuveyt gibi davet almış ve oralarda çalışmıştır. Başta gramer, morfoloji, imla, dilbilim ve filoloji olmak üzere Arap ve lengüistik kütüphanesini etkilemiş birçok kitabı vardır. Dilbilim çalışmaları alanında aşağıdakiler de dâhil olmak üzere birçok eser kaleme almıştır:

- en-Nahvü't-ta'limî ve't-tatbîk fî'l-Kur'âni'l-Kerîm.
- es-Sarfu't-ta'limî ve't-tatbîk fî'l-Kur'âni'l-Kerîm.
- el-Alâmetü fi'n-nahvi'l-Arabî.
- el-Mebnî li'l-mechûl fi'd-dersi't-tatbîk fî'l-Kur'âni'l-Kerîm
- Şerhu Cümeli Sîbeveyhi.
- en-Nahvü'l-Arabî: Târihuh, A'lâmuh, Masâdiruh.
- Usûlü'n-nahvi'l-Arabî.
- Masâdiru't-turâsi'n-nahvî.
- Tahkîku kitâbi'l-İktirâh fi ilmi usûli'n-nahv.
- Şezâ'l-arf fi fenni's-sarf, el-Hamelâvî (Thk.).
- et-Tevâbi' fi'n-nahvi'l-Arabî
- Fıkhü'l-luga ve ilmü'l-luga.
- İlmü'l-Cemâli'l-lugavî.
- Menhecü'l-bahsi'l-lugavî
- Fennü'l-kitabeti's-sahîha.
- Kâmusü ilmi'l-luga.
- el-Lugatü'l-Arabiyye beyne'l-i'lâmi't-taklîdî ve'l-i'lâmi'l-Cedîd

- Zâhiratü't-tahvîl fi's-siyagi's-sarfiyye.
- et-Terâkîbü gayru's-sahîha nahviyyen fi'l-Kitâb li Sîbeveyhi.
- Menhecü İbn Hişâm fî şerhi Benât Suâd.
- İ'râbü'l-Kur'âni'l-Kerîm

b. İ'râbü'l-Kur'âni'l-Kerîm Adlı Eseri (كتابُ إعرابِ القرآنِ الكريمِ)

Müellif bu kitabında el-Ferrâ, ez-Zaccâc, Ebû Cafer en-Nahhâs, İbn Cinnî, Mekkî b. Ebî Tâlib, ez-Zemahşerî, el-Ukberî, el-Kurtubî, Ebû Hayyân Muhyiddin ed-Dervîş gibi eski dönem nahiv âlimlerinin metodunu izlemiştir. Kur'an-ı Kerim'de geçen kelimeleri ayet ayet incelemiş ve ayrıntılı bir şekilde irâblamadığı tek bir kelime dahi bırakmamıştır. Bu ayetin irâbı daha önce geçmiştir diyen ilk dönem ve son dönem seleflerinin yaptığı gibi de yapmamıştır. Eser, dili ve irâbı sevenlere kolaylaştırmayı ve sadeleştirmeyi hedefleyen öğretici bir irâb kitabıdır. Bazen gerektiği takdirde basit açıklamalar sunsa da nahve dair ihtilaflardan uzak durmuştur.

Açıklamaya ihtiyaç duyan bazı kapalı kelimelerin anlamlarını zikretmenin yanı sıra eğer kelimenin birden fazla anlamı varsa, nahiv ekollerinden biriyle uyumlu olduğu takdirde en uygun gördüğünü tercih etmiştir.

Eserin mukaddimesinde itimat ettiği kaynakları zikretmiş ve Kur'an irâbının önemine, irâb kelimesinin sözlük anlamlarına ve son dönem ile ilk dönem selef âlimlerinin bu ilmin eğitimine dair olan azimlerine değinmiştir. Bu eser 10 ciltten oluşmakta olup İskenderiye Üniversitesi'nin bilgi evinde lüks bir basım ile basılmış ve ilim talebelerinin ve Arapça severlerin hizmetine sunulmuştur.

Tanta Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde mübarek ellerinden ders okumuş olmak ve derya deniz ilminden nasiplenmek benim için bir şeref olmuştur. Edep, ahlak ve üstün zevkiyle bana, sınıf arkadaşlarıma ve ondan ilim tahsil eden herkese her daim örnek olmuştur.¹⁷³

3. Necla Yasdıman- Kur'an Tahlîli Adlı Eseri (السيدة: نجلاء يصدمان)

¹⁷³ Bu öz geçmişe sosyal medya (WhatsApp) üzerinden kendisiyle iletişim kurarak ulaştım. Hocam 11 Eylül 2020 tarihinde PDF versiyonunu bana gönderdi.

a. Hayatı (حياتها)

Necla Yasdıman 1962 yılında Türkiye'nin Bursa (İnegöl) şehrinde iyi bir ailede dünyaya geldi. İlk ve orta öğretiminden sonra İzmit Derince şehrinden lise diplomasını aldı. 1984 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden mezun oldu. 1986'da Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde Ankara'da başladığı görevini daha sonra İzmir'de sürdürdü. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı'ndaki Doktora çalışmaları ile ilgili araştırma yapmak üzere 1994 senesinde Mısır'da bulundu. 1995-1998 yıllarında Diyanet İşleri Başkanlığı'nın irşat görevlisi olarak Melbourne/Avustralya'da kaldı. Avustralya dönüşü "Aile Hukuku ile ilgili Hadislerin Tahlili ve Mezhep İmamlarının Anlayışları" başlıklı teziyle *Temel İslam Bilimleri Hadis Ana Dalı*'nda doktor ünvanını aldı. 1999-2004'de İzmir İl Müftülüğü Din Hizmetleri Uzmanlığı; 2004-2006'da İzmir İl Müftülüğü Merkez Vaizesi görevlerini yürüttü. 2007-2015 yılları arası Cemre Arapça Dil Kurslarının kurucu müdürlüğünü yaptı. 2015 yılı başlarından itibaren İzmir Katip Çelebi Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Arap Dili ve Belagatı Bölümünde öğretim üyesi olarak görev yapmaya başladı. Halen aynı üniversitede 2021 yılından beri Doçent Dr. olarak görevine devam etmektedir.

b. Eserleri (مؤلفاتها)

Yazarın pek çok eseri vardır:

- *Arapça Öğreniyorum*, Australia 1997.
- *Nurdan Damlalar*, Australia 1997.
- *Gönülden Gönüle*, Australia 1997.
- *Kur'an-Sünnet-Fıkıh Bağlamında Kadının Evlilikteki Hakları*, DEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi) İzmir 2013.
- *Adım Adım Kur'an Dili* (Arapça Gramer Kitabı) İzmir 2013.
- *İlahiyat Önlisans Arapça Yardımcı Kitap Serisi*, (I-IV) İzmir 2012.
- *Kur'an Tahlili* (10 cilt) (Arapça Gramer Işığında, Sözlük-Meal-İ'rab-Tefsir), İzmir 2012.
- *30. Cüz Tahlili* (Arapça Gramer Işığında, Sözlük-Meal-İ'rab-Tefsir), İzmir 2012.

- *Seçme Sureler Tahlili* (Gramer özetiyle) (Fatiha, Elif-Lam-Mim, ayete'l-Kürsî, Amene'r-Rasulü, Yâsin, Tebâreke, Nebe, Fetih, Hucurât, Rahman, Haşr suresinin son üç ayeti, Vakıa, Kıyamet surelerine ait sözlük-Meal-İ'rab-Tefsir), İzmir 2007.

- *Kur'an Sözlüğü* (Fatiha'dan başlayarak Nas Suresine kadar ayet sırasına göre hazırlanmış sözlük), İzmir 2011.

- *İlitam* (İlâhiyat Lisans Tamamlama-Açıköğretim Önlisans (Ankara), Arapça 3-4 (Yardımcı Ders Kitabı), Kanyılmaz Matbaası, İzmir 2009.

- *Kur'an Ufku* (I-II) (Fatiha ve Nas Suresi arası kırık meal ve kısa irabı)

- *Kur'an'da Gramer Hataları Yanılgısı*, İlahiyat Yayınları, Ankara, 2020.

Bu eserlerin yanısıra yazarın makale ve çeşitli dergilerde yayınlanmış yazıları bulunmaktadır.¹⁷⁴

Bu girişten sonra şimdi tezimizin ayrıntılarına geçebiliriz:

¹⁷⁴ Daha fazla bilgi için bkz. N. Yasdınman, *Kur'an ufku*, I, 3.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSTİFHAM EDATLARI

I. İSTİFHAM EDATLARININ KAVRAMI

A. Edatlar Kavramı (مفهوم الأدوات)

Arapçada bir şey öğrenmek ve sormak için cümle başına gelen bazı edat, isim ve harflere “soru/istifhâm edatları” denilmektedir. Arapçada soru edatları cümlenin başına gelir ve cümleye bir şey öğrenme, anlama ve sorma isteği katar. Soru edatlarının irâbı cümledeki konumuna göre değişik görevlerde kullanılmaktadır. Soru cümlelerinin sonuna ise soru işareti konur.

1. Sözlük Anlamı (المعنى اللغوي)

Sözlüklerde edat, küçük aletler anlamına gelmekte olup¹⁷⁵ çoğulu edavât şeklinde gelmektedir.¹⁷⁶ Örneğin savaşın aracı silahtır; zanaat sahibi her insanın da kendine göre belli aletleri vardır ki bu aletler zanaatın icrasında ustaya yardımcı olur.¹⁷⁷ Edatın “elif”inin aslında vâv olduğu; ancak elif olarak yazıldığı söylenmiştir. Bu nedenle edat; bir kişinin amacına ulaşmak için kullandığı gerekli aletler anlamına gelmektedir. Edatın alet anlamı o kadar geniş alanlarda kullanılmıştır ki duyulardan zihne kadar tüm nesnelere de kapsamıştır. İletişimde ise edat, iki sözü bağlamak için kullanılmıştır.¹⁷⁸ Eşya olan edat nasıl ustayla yaptığı nesne arasında bir araç ise kelime olan edat da sözcükleri, cümlecikleri ve cümleleri birbirine bağlar.

¹⁷⁵ İbrâhîm Mustafâ vd., *el-Mu‘cemü’l-vasîd*, 1/10.

¹⁷⁶ er-Râzî, *Muhtârü’s-sihâh*, 9; et-Tehânevî, *Keşşâfü istilâhâtü’l-fünûn*, 1/127.

¹⁷⁷ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 1/10.

¹⁷⁸ İbrâhîm Mustafa vd., *el-Mu‘cemü’l-vasîd*, 1/10.

2. İstılâh Anlamı (المعنى الاصطلاحي)

Dil âlimleri edatın ıstılah manasıyla ilgili herhangi bir net tanım belirlememişlerdir. Edat kelimesi İslâmî ilimler içerisinde o kadar sık kullanılmış ve her bilim kendine göre açıklamış ki ortaya net bir tanım çıkmamıştır. Bir dil çalışması olması nedeniyle bu kitapta nahivcilerin tanımı esas alınacaktır. Buna rağmen nahivciler arasında bile birbirinden farklı tanımlar yapıldığı için terimin sınırlarını çizmek çok zordur. Örneğin Sîbeveyhi “*el-Kitâb*” eserinde doğrudan edatlardan bahsetmese de ne isim ne de fiil olan "واو القسم", "سوف", "تَمَّ" gibi harflerden bahsetmiştir ki¹⁷⁹ bunlar edatlar olarak değerlendirilebilir. Sîbeveyhi *el-Kitab*'ının başka bölümlerinde de harflere yer vermiştir. Örneğin; kelime sayılan bazı sözcükler başlığı adı altında edatlara değinmiştir. Sîbeveyhi'nin bu kısa açıklamaları daha çok Arap şiiiri ve nesrine bağlı kalınarak hazırlansa da müfessirlerin Kur'ân'ı açıklamalarında faydalı olmuştur.¹⁸⁰ Müberrid, edatları amil olan harfler gibi değerlendirmiş; edatların fiiller ve harfler gibi özel amil olduğunu belirtmiştir.¹⁸¹ ez-Zeccâcî edatları özel bir bölüm adı altında ele almış ve nahivcilerin edatları tanımı konusundaki ihtilaflarını açıkladıktan sonra tek bir tanıma indirgemenin çok zor olduğunu belirtmiştir.¹⁸² İbn Ya'îş (ö. 643/1245) edatların tanımını yapmanın çok zor olduğunu belirtmiş; Arap dilinde edatların tanım ve fonksiyonları konusunda pek çok ihtilafın ve farklı görüşlerin olduğunu belirtmiştir.¹⁸³

Her ne kadar edatlar konusunda Arap dilinde pek çok tanım yapılsa ve açıklama getirilse de herhangi bir tanım üzerine bir birlik sağlanamamıştır. Ancak harfleri inceleyen dil kitaplarında edatlar ‘harfler’ bölümü adı altında lamât, menâzil harfleri ve ezhiye başlığı adı altında değerlendirilmiştir. Yine edatlar “hurûfu’l-me’ânî” bölümlerinde açıklanmıştır. Edatlar konusunda bazı açıklamalar günümüze kadar gelse de Zeccâcî'nin Cümel ve İzâh kitapları bunların en önemlisi olarak kabul edilebilir. Bunun dışında pek çok ulemanın eserlerinde edatlardan bahsetmediği de akıldan çıkarılmamalıdır.

¹⁷⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, (Thk. Abdüsselâm M. Hârûn) Kahire 1982, 1/12.

¹⁸⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/216.

¹⁸¹ el-Müberrid, *Muktedab*., 4/80.

¹⁸² ez-Zeccâcî, *el-İzâh*, s. 55.

¹⁸³ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, (Thk. Emil Bedî Ya'kûb) Beyrut 2001, 8/2-5.

Edatlar konusunda en önemli iki kitap vardır ki bunlardan birincisi; el-Murâdî (ö.749/1348)'nin *el-Cenî'ed-dânî fî hurûfî'l-me'ânî* eseri, ikincisi de İbn Hişâm'ın *Muğni'l-Lebîb an kütübi'l-Earîb*'idir. Bu iki kitap edatlar konusunda hacmi en geniş açıklama ve tanımlar yapmıştır. Buna rağmen bu iki kitap da Arap dilinde edatlar konusundaki anlaşmazlığı giderememiş ve ortaya net bir tanımın çıkmasını sağlayamamıştır.¹⁸⁴ İbn Hişâm edatları “kelimelerin açıklaması ve onlar hakkında hüküm” adlı bölümde geniş bir şekilde ele almış; kelime ve harflerin isim veya zarf anlamı olduğunu belirtmiştir.¹⁸⁵ İbn Hişâm, istifhâm edatlarına eserinde bir hayli yer vermiş; bazı edatları isim veya fillerle beraber açıklamıştır. Yeri geldiğinde kitabın değişik bölümlerinde kelime ve harf bahislerinde de edatlardan zikrettiği olmuştur.¹⁸⁶ İbn Hişâm bazen isim ve zarfları da harflerin yanı sıra edat olarak görerek edatın alanını daha da genişletmiştir. Böylece o, edatları sadece hurûfu'l-mebânîyle sınırlı tutmamaktadır. Nahivciler arasında edatların farklı olması bizi müfessirlerin Kur'ân'da geçen edatları nasıl açıkladıklarına sevk etmiştir. Zira müfessirlerin âyetlerdeki edatları açıklamaları bizleri en doğru anlama ve açıklamaya götürecektir. Mesela harflerin farklı manalara delalet etmesi; fillerin, isimlerin ve zarfların da aynı görevlerde kullanılması edatların alanını daha da genişletmekte; bazı fillerin, isimlerin ve zarfların da edat grubunda değerlendirilmesini mecbur kılmaktadır. Harfler insanın ağzından çıkan seslerdir ve seslerin simgesidir. Harfler ve seslerin sarfî, lügavî ve nahvî anlamları bundan farklıdır. Arapçada fiil isimler, bazı masdarlar ve başka kelimeler değişik anlamalara sahip olabilirler.¹⁸⁷

Taşköprizâde edatları en şümüllü tanımlayan dilcilerden biridir. Onun tanımına göre edatlar harfleri, edat anlamında kullanılan isimleri, filleri ve zarfları kapsamaktadır.¹⁸⁸ Bu belirli ve geniş tanım pek çok nahivci tarafından da benimsenmiş; pek çok nahivcinin kitabında da edat bahsinde klasik haline gelmiştir.

Nahivciler ve tefsir âlimlerinin yanı sıra pek çok âlim edatların anlam ve gramer özelliklerinin yanı sıra dilsel ve lügavî yönüne de önem vermişlerdir. Zira alanı

¹⁸⁴ Muhammed Ahmed es-Sağîr, *el-Edâvetü'n-nahviyyeti fî kütübü't-tefsîr*, Dımeşk 2001, 38.

¹⁸⁵ İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebîb*, s. 5.

¹⁸⁶ İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebîb*, s. 5.

¹⁸⁷ İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebîb*, s. 7.

¹⁸⁸ Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, 2/417.

ne olursa olsun tüm İslâmî ilimlerde ilk önce Arapçanın çok iyi bilinmesi ve onun sırlarına erilmesi gerekmektedir. Bunun için de edatlarda olduğu gibi pek çok meseleyi en iyi şekilde açıklamaya çalışmışlardır.

İslâm âlimleri içerisinde nahivciler ve müfessirler kitaplarında ve yazılarında edatlar konusu üzerinde durmuşlar; edatları sözlük, anlam ve nahvî yönden derinlemesine incelemişlerdir. Onlar edatların yapısı ve anlamı üzerinde uzun süren çalışmalar yapmaya çalışmışlar ve edatlar meselesini en güzel şekilde açıklamak için tüm gayret ve azimlerini seferber etmişlerdir.

İslâm âlimleri Müslümanlar gelişmeden önce özellikle Arap diline önem vermişlerdir. Zira İslâm dininin iki temel kaynağı olan Kur'ân ve sünnet Arapça ile indirilmiştir. Arapçanın inceliklerine vakıf olmadan her iki temel kaynağa vakıf olmak mümkün değildir; bu nedenle edatlarda olduğu gibi Arapçanın inceliklerinin anlaşılması gerekmektedir. Zira edatların anlaşılması Kur'ân ve Sünnetin de doğru anlaşılması anlamına gelmektedir. Zaten tefsirlerdeki edat ve açıklamaları da müfessirlerin bu konuda ne kadar hassas olduklarını göstermektedir.

Edatlar konusunda en önemli ve en değerli konulardan biri de bu konuda yapılan öncü çalışmaların edatların anlamlarını, gramerdeki yerini ve hitabetteki önemini bildirmeleridir. Zira edatlar ara bir öge gibi görünse de anlatım ve üslupta çok önemli bir yere sahiptir. Öncelikle edatlar kelime grupları veya cümleleri birbirine bağlayarak anlatımda bir bütünlük oluştururlar. Bazen de şart, istifhâm, tahsis, temenni, teracci, müzariyi nasb eden edatlar, harf-i cerler ve daha pek çok edatlar gibi cümleler içinde ve arasında bağ kurarlar.¹⁸⁹

Müfessirler kitaplarında İbn Abbâs'tan, sahabeden, tabiînden daha pek çok sahih rivayetlerle ilk Müslümanlardan edatlarla ilgili pek çok malumat bahsetmişlerdir. Örneğin İbn Abbâs, “ أو/veya” kelimesinin bazı yerlerde “أما”¹⁹⁰ anlamına geldiğini belirtmiştir.¹⁹¹

¹⁸⁹ Mustafâ Galâyînî, *Câmiu'd-dürûsi'l-Arabiyye*, Beyrut, 1/23.

¹⁹⁰ Ebû Cafer b. Cerîr Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî, *Câmiü'l-beyân an te'vili âyi'l-Kurân*, (Thk. Mahmûd Şâkir) Mısır, 23/104.

¹⁹¹ er-Râzî, *Me'âtilhu'l-gayb*, 17/164; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 4/248; es-Safî, *el-Vâfi*, 4/175; ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/500.

İlk dönem İslâm âlimlerinin edatların anlamlarını çok iyi bilmeleri gerekiyordu; özellikle de müfessirlerin edatları çok iyi açıklamaları gerekiyordu ki hem Kur’ân doğru bir şekilde açıklansın hem de bu açıklamalar daha sonraki dönemler için yol gösterici olsun.

Arap dilinde edatlar meselesi önce tefsir ilminde gelişmeye başlamış daha sonra nahivciler tarafından ele alınmaya başlamıştır. İslâm âlimlerinin edatlar üzerinde sıkça durmalarının sebebi; edatların kesin anlamlarını ortaya koymak; Arapçadaki anlatım güzelliklerini ve üslubunu ortaya koymaktır. Özellikle de Kur’ân’ın icazına vakıf olmak sırlarını ortaya çıkarmaktır.

B. İstifham Kavramı (مفهوم الاستفهام)

İstifhâm edatları, isimleri isimlere, fiilleri isimlere ve cümleleri cümlelere bağlamakta ve değişik görevlerde kullanılmaktadır. İstifhâm edatları Kur’ân’da, hadîslerde ve klasik Arap edebiyatında sıkça kullanılmıştır. Günümüz Arap edebiyatında da sıkça müracaat edilen bir konudur. Arapçada istifhâm, kişinin bilmediği bir konuda bir şeyi öğrenmek istemesi ya da bir konuda bir şey sormasıdır. Öğrenmek istemek ve bir şey sormak istifhâm edatlarıyla gerçekleşmektedir. Arap dilinde genel olarak istifhâm edatlarının on bir tane olduğu kabul edilmiştir. Bu on bir edatın da ikisi tanesi harf; diğer dokuzu isim olarak kabul edilmektedir. Dokuz tanesinin isim olarak kabul edilmesinin en büyük delili cümle içerisinde fâil, mef’ûl, mübteda, haber yerinde kullanılmasıdır. el-Vekîlü ke’l-asl/*vekil asıl gibidir* özdeyişinin mucibince bunların da isim olduğu sonucuna varılmıştır. (أ) Hemze ve (هَلْ) hel’in isimlerin yerinde kullanılamamasından dolayı harf olarak kabul edilmiştir. İstifhâm edatları ayrıca soru anlamlarının dışında daha pek çok görevde de kullanılmaktadır.

1. Lügat Anlamı (المعنى اللغوي)

İstifhâm kelimesi, kalp ile anlamak bilmek,¹⁹² marifet ve algılamak anlamlarına gelen sülâsîsi “فهم / f-h-m” kökünde türetilmiştir.¹⁹³ (فهم) Fehime’nin hızlı ve aktif bir

¹⁹² İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 12/459.

¹⁹³ Fîrûzabâdî, *el-Kâmûsu’l-muhit*, 1056.

şekilde anlayış sahibi olmak anlamları da vardır.¹⁹⁴ Masdarı genellikle “fehmün” şeklinde gelse de “fehimün” şeklinde kullanımları da vardır.¹⁹⁵ Fehime’nin istif’al babından kullanımı olan “istefheme” ise girdiği istif’âl babına bağlı olarak istek ve talep anlamı kazanmıştır.¹⁹⁶ Buna göre anlam; bir şeyi anlamak istemek ve kendisinin bir konuda bilgilendirilmesini talep etmek anlamlarına gelmektedir.¹⁹⁷

2. İstîlâh Anlamı (المعنى الاصطلاحي)

İstifhâm; konuşanın daha önceden bilmediği bir konu hakkında bir şey öğrenmek istemesidir.¹⁹⁸ Taftazânî ise zihinde bir şeyi tasavvur etmek ve canlandırmak olarak açıklamıştır.¹⁹⁹ İstifhâm Arapçada genel olarak bir kimseden bilgi, eşya, mal ve ihtiyacı olan şeyleri veya ihtiyacını giderecek konularda rehberlik etmesini istemektir. İnsanlardan bir şey istemek de sormak ve talep anlamlarına gelen edatlardan biriyle gerçekleşmektedir.

II. İSTİFHAM EDATLARININ MANALARI

Arap dilinde istifhâm edatları; belagatçılar indinde çok iyi bilindiği gibi başlıca hakiki veya aslî anlamda olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Zira belâgat ilmi, sözün güzelliğine, kelimelerin seçimine, anlamın dengeliğine ve anlatımdaki lafız-anlam güzelliğine dayanan bir sanattır. Arapça anlatımdaki güzellikler başka güzellikleri de beraberinde getirmektedir. Arap dilinde istifhâm edatlarını genelde meanî ilmi inceler.

A. ASLÎ MANALARI (المعاني الأصلية)

İstifhâm edatları genel görüşe göre on bir adet olarak kabul edilmiş olup “أ ve هل” harf olarak kabul edilmektedir. Bunların dört tanesi isim cümlesindeki konumuna göre isim görevinde beş tanesi isim olsa da daha çok zarf görevinde kullanılmaktadır.

¹⁹⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 12/459.

¹⁹⁵ ez-Zemahşerî, *Esâsü'l-belâga*, Beyrut 1982, 349.

¹⁹⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 12/459.

¹⁹⁷ İbn Fâris, es-Sâhibî, (Thk. Seyyid Ahmed Sakr) Kahire, s. 292; et-Tehânevî, *Keşşâfü'l-istilâhâtü'l-finûn*, 1/171.

¹⁹⁸ Bkz. es-Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir* (Thk. Abdülâl Mekrem Sâlim) Beyrut 1985, 7/43.

¹⁹⁹ Bkz. et-Teftazânî, *Muhtasaru'l-me'ânî mea* (Thk. Lutfî Rızâ Mehdî) Tahran, 2/246.

Bunlardan “أَيُّ: kim”, “مَنْ: ne”, “كَيْفَ: nasıl”, “كَمْ: kaç” isim olarak kullanılırken “أَيُّ: hangi”, “أَيْنَ: nerede”, “مَتَى: ne zaman”, “أَيَّانَ: ne zaman”, “أَتَى: nerede gibi edatlar da zarf olarak kullanılmaktadır.

1. Harfler (في الحروف)

İstifhâm edatlarının bir kısmının tek başına anlamı olmayıp sadece cümlede gramer görevi yapmaktadır. Kendi başlarına anlamı olmayan edatlar, hiçbir nesne ve fiili karşılamadıkları için de isim veya eylem mesabesine konulamamaktadır. Ancak bir isim veya fiilin anlamına iliştilererek belli bir gramer görevi görürler. Arapçada harf adı verilen bu edatların bir kısmı ise tek başına bir anlama gelebilirler.

İstifhâm edatları, genel olarak isimlerden oluşsa da bu edatlar içerisinde “أ ve هل” hemze ve hel harf olarak kabul edilir. Bu harflerin özellikleri şöyledir:

a. Hemze (الهمزة- أ)

Hemze edatı, istifhâm üslûbunun en önemli harfi ya da edatıdır. Arapçada istifhâm edatları içerisinde özellikle hemze üslûp sîgası için kullanılmaktadır. Ahfeş de istifhâm edatları içerisinde en önemlisinin hemze olduğunu söylemiştir.²⁰⁰ Zeccâcî de en meşhurunun hemze olduğunu söylemiştir.²⁰¹ Ebû Hayyân ise istifhâm edatlarının cümledeki konumuna göre farklı anlamlarda kullanılabileceğini söylemiştir.²⁰² Hatta bazen birbiri yerine bile kullanılanlar olabilir.²⁰³

Soru edatları içerisinde hemze hem tasavvur hem de tasdik amaçlı kullanılmaktadır. Tasavvur, cümle içerisinde müfrede yönelik sorulardır. Tasavvur sorularında cümlenin tamamı değil de cümle içerisinde mûsned, mûsnedün ileyh, mef’ûl, zarf ve hâl gibi öğelerden birisinin sorulmasıdır. Mûsned, mûsnedün ileyh, mef’ûl, zarf ve hâl gibi öğeler tek başlarına oldukları zaman müfred olarak isimlendirilirler. Mesela Zeccâc hemzenin aynı zamanda soru edatı olarak م/em’le

²⁰⁰ el-Ahfeş, *Me’âni’l-Kur’ân*, (Thk. Abdülemîr Muhammed Emîn) Beyrut 1985, s. 569.

²⁰¹ ez-Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân ve i’râbüh*, (Thk. Abdücelîl Abdüh Çelebî) Beyrut 1973, 1/158; ez-Zeamhşerî, *el-Keşşâf*, 1/121; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhit*, 1/141.

²⁰² Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-mihit*, 1/45.

²⁰³ Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-mihit*, 1/244.

beraber kullanıldığını belirtmiştir. أزيد في الدار أم عمرو “Evde Zeyd mi var yoksa Amr mı var” sorusunda hemze sayesinde onlardan birinin kaçınılmaz olarak evde olduğunu anlarsın. Sen Zeyd ya da Amr’dan birisinin evde olduğunu biliyorsun fakat bunu hemze ve أم em’i kullanarak açığa çıkarmak ve başkalarından ayırmak istemiş oldun.²⁰⁴ Bu soruda evde kimin olup olmadığı sorulmamaktadır. Çünkü evde Zeyd ya da Amr birisinin olduğu kesindir. Bu cümlede bilinmek istenen, “Evde olan Zeyd mi yoksa Amr mıdır?” sorunun yanıtıdır. Bu tarz sorulara yanıt olarak “evet veya hayır” olarak değil de cevap da kim varsa onun adı söylenir. Böyle cümlelerde soru soran karşısındaki kimseden evde kimin olduğunu bilmek istemektedir.

Tasdik ise cümledeki yargının durumunu bilmek için sorulmaktadır. Başka bir ifadeyle cümledeki müsned ile müsnedün ileyh arasında meydana gelen yargının bilinmesi ve öğrenilmesi istenmektedir. Tasdik cümlelerine cevap “evet ya da “olarak verilir. Muhatap soruya olumlu cevap verecekse “evet”; olumsuz cevap verecekse “hayır” ifadelerini kullanır. Soru edatları içerisinde hemze hem fiilden önce hem de isimden önce doğrudan da gelebilir.²⁰⁵

Soru edatları içerisinde hemze bilgi almak için sıkça kullanılmaktadır.

(أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا؟) “Sen yeryüzünde kan dökecek bir canlı mı yaratacaksın?”²⁰⁶ Âyette geçen hemzeyi İslâm âlimlerinin geneli, hakkında bilgisi olmadıkları bir konuda açıklama istemek anlamında kullanırken Taberî bir konuda haber almak istemek anlamlarında kullanmıştır.²⁰⁷

Genel kaideye göre soru edatlarının cümlelerin başına gelmesi gibi bir zorunluluğu vardır. Soru edatları içerisinde hemzenin ayrıcalıklı konumundan dolayı atıf harfleri olduğu zaman cümlelerin atıf harflerinin de önüne geçer. Yani genel kaide; soru edatlarının atıf harflerinden sonra gelmesidir; ancak hemze ise atıf harflerinden önce gelir.²⁰⁸ Hemze dışındaki diğer soru edatları ise atıf harfinden sonra gelir. Hemzenin

²⁰⁴ ez-Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân ve i’râbüh*, 1/41.

²⁰⁵ es-Süyûtî, *Hem‘al-hevâmi*, 2/422.

²⁰⁶ el-Bakara suresi, 2/30.

²⁰⁷ et-Taberî, *Câmiü’l-beyân*, 1/209.

²⁰⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/187-189.

atıf harflerinden önce gelmesi onun hem tek harf olmasından hem de soru edatları içerisinde özel bir yeri olmasından kaynaklanır.²⁰⁹

﴿أَوْ كَلَّمَا عَاهَدُوا عَهْدًا نَبَذَهُ فَرِيقٌ مِّنْهُمْ﴾

“Onlar ne zaman bir ahid ile bağlandılarsa içlerinden bir grup onu bozup atıvermedi mi?”²¹⁰

﴿أَفَمَنْ زُيِّنَ لَهُ سُوءُ عَمَلِهِ فَرَآهُ حَسَنًا﴾

“İşlediği kötü iş kendisine bezenen ve onu güzel gören adam, (iyiyi, kötüyü bilen gibi) midir?”²¹¹

﴿أَتُمَّ إِذَا مَا وَقَعَ أَمَّنْتُمْ بِهِ الْآنَ...﴾

“Olacaklar olduktan sonra mı O’na iman edeceksiniz? Şimdi mi? ..”²¹² âyetlerinde görüldüğü hemze atıf harflerinden önce kullanılmıştır.

b. Hel/هل

İstifham edatları içerisinde önemli bir yere sahiptir. Pek çok amaç için Arapçada hel/هل çok sık olarak kullanılmaktadır. Birinci olarak hel/هل sadece tasdik anlamında kullanılmaktadır.²¹³ Hel/هل soru edatı olarak tasavvur amaçlı olarak hiçbir zaman kullanılmaz.²¹⁴ Örnek: ﴿فَهَلْ وَجَدْتُمْ مَا وَعَدَ رَبُّكُمْ حَقًّا﴾ “(Cennet ehli, cehennem ehline);.. siz de Rabbinizin size vaad ettiklerini gerçekleştirmiş buldunuz mu?” diye seslenir.²¹⁵

İkinci olarak hel/هل muzâri fiilinin önüne gelerek gelecek ve geniş zaman anlamındaki “س” ve “سوف” anlamını katmaktadır.

Üçüncü olarak Hel/هل soru edatı bilgisi olunmayan bir konu hakkında bilgi sahibi olmak için sorulmaktadır. Dördüncü olarak hel/هل soru edatı atıf harflerinden sonra gelmektedir. Beşinci olarak olumsuz cümlelerde, şart edatlı atıf harflerinde veya إن şart edatının geçtiği cümlelerde kullanılmaz. Böyle cümlelerde hel/هل yerine

²⁰⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/216.

²¹⁰ el-Bakara suresi, 2/100.

²¹¹ el-Fâtır suresi, 35/8.

²¹² Yunûs suresi, 10/51.

²¹³ Ebû Hayyân, *el-Bahru 'l-mihît*, 8/893.

²¹⁴ el-Kurtubî, *el-Câmi ' li ahkâmi 'l-Kur 'ân*, 17/182.

²¹⁵ el-A'râf suresi, 7/44.

hemzeyi kullanmak daha doğrudur. Altıncı olarak hel/هل tekit olarak da kullanılmaktadır. Yedinci olarak hel/هل edatı olumsuzluk anlamında da kullanılmaktadır. Sekizinci olarak hel/هل edatı “أم”le beraber kullanılarak Nahivciler tarafından “ıdrap” için ‘bilakis’ anlamında kullanıldığı belirtilmekte ve munkatı ismi verilmektedir.

Hel/هل edatı genelde hem isimlerden önce hem de fiillerden önce kullanılabilir.

﴿فَهَلْ أَنْتُمْ شَاكِرُونَ﴾ “.. peki, (bütün bunlar için) şükrediyor musunuz?”²¹⁶ Burada edat isimden önce gelmiştir ve insanlardan şükür taleb edilmektedir.²¹⁷ Anlamı; ‘gerçek şükür eden inananlardan niçin olmuyorsunuz’ manasındadır.²¹⁸

2. İsimler (في الأسماء)

İstifhâm edatları içerisinde أَيَّ - كَيْفَ - أَيْنَ - أَيْ - كَيْفَ - أَيْنَ - أَيَّ - كَيْفَ - أَيْنَ edatları hakiki anlamda ve tasavvur amaçlı kullanılırlar.²¹⁹ Bu edatlar içerisinde sadece (أَيَّ) murab olup diğerleri mebdidir. Cümledeki konumuna göre haber, fail, mefulü bih ve zarf gibi görevlerde kullanılırlar.

a. Mâ- Mâ zâ (مَا- مَاذَا)

Hemze'nin dışındaki soru edatları, sadece tasavvur amaçlı olarak kullanılmaktadır. ما/Mâ edatı akıllı olmayan varlıklara soru sormak için veya akılsız cinslerin üyelerini bilmek için sorulur. ما/Mâ edatı isim olduğu için diğer isimler gibi i'râb edilir ve i'râbda da mahalli vardır.

Birinci olarak ما/mâ edatı bir isim hakkında açıklama ve tafsilatlı bilgi istemek için kullanılır:

﴿قَالَ فِرْعَوْنُ وَمَا رَبُّ الْعَالَمِينَ، قَالَ رَبُّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا إِنَّ كُنْتُمْ مُوقِنِينَ، قَالَ لِمَنْ حَوْلَهُ أَلَا تَسْتَمِعُونَ؟ قَالَ رَبُّكُمْ وَرَبُّ آبَائِكُمُ الْأُولِينَ، قَالَ إِنَّ رَسُولَكُمْ الَّذِي أُرْسِلَ إِلَيْكُمْ لَمَجْنُونٌ، قَالَ رَبُّ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَمَا بَيْنَهُمَا إِنَّ كُنْتُمْ تَعْقِلُونَ﴾

²¹⁶ el-Enbiyâ suresi, 21/80.

²¹⁷ es-Seyyid Ahmed Hâşimî, *Cevâhirü'l-belâğa*, Beyrut, s. 80.

²¹⁸ Habenneke el-Meydânî, *el-Belâğatü'l-Arabiyye*, Dımeşk, 1/262.

²¹⁹ Abdülazizi Atîk, *İlmü'l-meânî*, Beyrut 1970, s. 93- 94.

“Firavun’un “Âlemlerin Rabbi de neyin nesi?..”²²⁰ tarzında alayvârî sorusuna, etrafındakilere “bu adam ne demek istiyor, neler saçmaladığını hiç duyuyor musunuz?” gibi tahkir ifadelerine ve “o kesinlikle bir deli” şeklindeki saldırılarına rağmen, Hz. Mûsâ (a.s), vakar ve sükûnetini hiç bozmadan, âlemlerin Rabbinin kim olduğunu ve getirdiği tevhid akidesinin ne olduğunu açık ve anlaşılır bir dille izah etmektedir. Buna göre: O göklerin, yerin ve bunların arasında bulunan her şeyin Rabbidir. Dolayısıyla sadece yeryüzünde yaşayan insanlardan biri olan Firavun’un rablik iddiasının bir dayanağı yoktur. Kesin bilgi peşinde olan, bu gerçeği hemen anlayabilecektir. O, hem Hz. Mûsâ’nın şu an hitap etmekte olduğu kimselerin, hem de onların önceden gelip geçmiş atalarının Rabbidir... O halde yeryüzünün küçük bir bölgesinde hüküm süren fâsık Firavun mu, yoksa doğunun, batının ve Mısır ülkesi dâhil doğu ile batının çevrelediği her şeyin maliki olan Allah mı gerçek Rabdir? Aklımızı kullanıp buna karar vermemiz gerekir.²²¹

İkinci olarak, bir varlığın somut olarak tanımını istemek anlamında kullanılır. Üçüncüsü ise, bir varlığın özelliklerini bilmek için kullanılır. Örnek:

(وَمَا تِلْكَ بِيَمِينِكَ يَا مُوسَى، قَالَ هِيَ عَصَايَ أَتَوَكَّؤُا، وَأَهْشُرُ بِهَا عَلَى غَنَمِي عَلَيْهَا وِلْيَ فِيهَا مَارِبُ أُخْرَى)

"Şu sağ elindeki nedir ey Mûsâ?" Mûsâ dedi ki: "O benim değneğimdir. Ona dayanırım, onunla koyunlarıma yaprak silkelirim. Onunla başka işlerimi de görürüm."²²²

b. Men- Menzâ (مَنْ- مَنْذَا)

مَنْ /Men edatının مَنْ ذَا /Men zâ olarak da kullanımı vardır. Her iki şekilde de sadece akıllı varlıklar için kullanılan bir soru edatıdır.

‘Kim yaptı bunu?’ ‘Mısır’ı kim fethetti?’ gibi sorular sormak için kullanılır. مَنْ /Men edatı geçmiş ve gelecek zamana ait soru sormak için de kullanılır. مَنْ /Men edatı isim olduğu için diğer isimler gibi i‘râb edilmektedir.

²²⁰ eş-Şuarâ suresi, 26/23-28.

²²¹ Bkz. Habenneke, *el-Belâğatü'l-Arabiyye*, 1/263.

²²² Tâhâ suresi, 20/17, 18.

c. Eyne- Ennâ (أَيْنَ- أُنَى)

Eyne/أَيْنَ ve Ennâ/أُنَى mekânın belirlenmesi için kullanılır. Sîbeveyh, Eyne/أَيْنَ'nin bir mekânı öğrenmek için sorulduğunu söylemektedir.²²³ Bir âyette de belli kimselerin nerede olduğu sorulmuştur: ﴿أَيْنَ شُرَكَائِكُمْ﴾ “İddia ettiğiniz ortaklarınız nerede?”²²⁴

Ennâ/أُنَى ise üç anlamda olup ilki “nereden” anlamına gelmektedir:

﴿كَلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ وَجَدَ عِنْدَهَا رِزْقًا قَالَ يَا مَرْيَمُ أَنَّى لَكِ هَذَا؟﴾

“Zekeriyyâ (a.s) her ne zaman mabede girse Meryem (a.s)'in yanında rızıklar buluyordu. Bu sebeple Zekeriyyâ: Ey Meryem! Bu sana nereden dedi.”²²⁵ Âyette geçen Ennâ/أُنَى ifadesi ‘nereden’ anlamındadır.

İkinci olarak Ennâ/أُنَى “nasıl” anlamında kullanılmaktadır:

﴿أَوْ كَالَّذِي مَرَّ عَلَى قَرْيَةٍ وَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلَى عُرُوشِهَا قَالَ أَنَّى يُحْيِي هَذِهِ اللَّهُ بَعْدَ مَوْتِهَا﴾ “Yahut evlerinin duvarları çatıları üzerine yıkılmış, ıssız bir kasabaya uğrayan kimsenin durumu gibi. Bu kişi, "Allah, bütün bunları öldükten sonra nasıl diriltecek?" dedi.”²²⁶

Âyette geçen Ennâ/أُنَى ifadesi “nasıl” anlamında kullanılmıştır.

Üçüncü olarak ise “nerede” anlamında kullanılmaktadır. Nitekim Münâfikûn sûresi 4. âyette bu anlamda kullanılmıştır: ﴿أَنَّى يُؤفَكُونَ﴾ “Nasıl da haktan yüz çeviriyorlar!”

d. Metâ- Eyyâne (مَتَى- أَيَّانَ)

Geçmiş ve gelecek zamanla alakalı olarak zamanı öğrenmek için kullanılır. Zaman zarfı olsa da diğer isimler gibi i‘rabda mahalli vardır.²²⁷

Eyyâne/أَيَّانَ Metâ/مَتَى ‘ne zaman’ anlamında kullanılan istfiham edatıdır. Metâ/مَتَى dan farklı olarak Eyyâne/أَيَّانَ dehşetli ve önemli büyük olay ve hadiseler için kullanılır. Eyyâne/أَيَّانَ de diğer isimler gibi bir isim olduğu için i‘rabda mahalli olup

²²³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/220.

²²⁴ el-En‘âm suresi, 6/22.

²²⁵ Âl-i İmrân suresi, 3/37.

²²⁶ el-Bakara suresi, 2/259.

²²⁷ el-Hâşimî, *Cevâhirü'l-belâğa*, s. 82.

değişik görevlerde kullanılır. Örnek: A'râf sûresi 187. âyette sözü edilen zaman anlamında kullanılmıştır: (يَسْئَلُونَكَ عَنِ السَّاعَةِ أَيَّانَ مُرْسِلُهَا) “Ne zaman gelip çatacak?” diye sana kıyamet saatini sorarlar...”

e. Eyyün (أَيُّ)

Eyyün/أَيُّ ortak yönleri ve benzer özellikleri bulunan iki farklı nesneden birini diğerinden ayırmak için kullanılır. Tamlama şeklinde kullanıldığı için anlamını, muzafı olduğu sözcükten yani muzafun ileyhden alır. Eyyü/أَيُّ ’nün kullanım alanı çok geniş olduğu için muzafı olduğu sözcüğün çeşidine göre, akıllı, akılsız varlıklardan, halden, zamandan, mekândan ve sayıdan bir şey öğrenmek için soru sorulabilir.²²⁸ Örnek: (أَيُّ الْفَرِيقَيْنِ خَيْرٌ مَقَامًا) “Hangi grup konum olarak daha hayırlıdır”.²²⁹ En’âm sûresi 19. âyette ise eyyün/أَيُّ akılsız varlıklar için kullanılmıştır: (قُلْ أَيُّ شَيْءٍ أَكْبَرُ شَهَادَةً) “De ki: “Hangi şeyin şahitliği daha güvenilirirdir?”

f. Kem (كَمْ)

Kem/كَمْ bir şeyin sayısını, cinsini ve türünü öğrenmek için kullanılmaktadır. Aslı Kem/كَمْ değil de E Kem/أَكْمٌ şeklindedir. Telaffuzunda kolaylık olsun diye hemze kaldırılarak sadece kem/كَمْ olarak söylenmektedir. Kem/كَمْ edatı, işaret ettiği şeyin hakikatini; türünü, cinsini, özelliklerini ve sayısını tek başına açıklayamadığı için kapalı bir isim ve soru edatıdır. Bu nedenle kem/كَمْ de müphemlik ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla kapalılığı gidermek için cevapta genellikle temyizin olması gerekir. Kem/كَمْ edatı kendi içerisinde “i istifhâmiyye ve haberiyye olmak üzere ikiye ayrılmakta; istifhâmiyye de soruya cevap aranırken haberiyye de bir şeyden haber verme ve o şeyin çok olduğunu gösterme anlamı vardır.

g. Keyfe (كَيْف)

Keyfe/كَيْفٌ edatı hal, durum ve bir hali tayin etmek için kullanılır. Sibeveyh, bu edatın genellikle zarfiyet üzerine mansub olduğunu ifade etmektedir: (كَيْفٌ إِذَا جِئْنَا مِنْ

²²⁸ el-Hâşimî, *Cevâhirü'l-belâğa*, s. 83.

²²⁹ Meryem suresi, 19/23.

(كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ) “Her ümmete bir şahit getirdiğimiz vakit durumları nasıl olacak”.²³⁰
Keyfe/كَيْفَ edatı isim olarak kabul edildiği için i‘rab da mahalli olduğu cümledeki konumuna göre i‘râb almaktadır.

B. MECAZİ MANALARI (المعاني المجازية)

İstifhâm edatları içerisinde مَنْ - مَا - مَتَى - أَيَّانَ - كَيْفَ - أَيْنَ - أَنَّى - كَمْ - أَيَّ edatları hakiki anlamda ve tasavvur amaçlı kullanılırlar. Bu edatlar içerisinde sadece أَيَّ murab olup diğerleri mebnidir. Cümledeki konumuna göre haber, fâil, mefulü bih ve zarf gibi görevlerde kullanılırlar.

1. Harfler (في الحروف)

Soru edatları içerisinde Hemze/أ ve Hel/هل aslî ve hakiki kullanımının dışında mecâzî olarak da kullanılmaktadır. Diğer edatlar olan مَنْ - مَا - مَتَى - أَيَّانَ - كَيْفَ - أَيْنَ - أَنَّى - كَمْ - أَيَّ kelimeleri de mecâzi anlamda kullanılmaktadır. Bu bölümde önce harflerin mecâzi kullanımlarına sonra da isimlerin mecâzi kullanımına yer verilmiştir:

a. Hemze- (الهمزة)

İstifhâm edatları içerisinde sadece hemze hem tasavvur hem de tasdik anlamında kullanılmaktadır. Eşitlik, inkâr ve iptal anlamları en meşhurdur.²³¹ “hel/هل” soru edatının ifa ettiği tüm özellikleri de kapsamaktadır. Hemze soru harfinin diğer edatlardan farklı olarak kendine ait bazı özellikleri vardır ve hemze pek çok anlamda kullanılmaktadır.²³² Maddeler halinde şöyle sıralabiliriz:

1. Hemze, isim ve fiil ayırt etmeksizin tüm cümlelerin başına gelir.
2. Sorulan şey her zaman hemzeden sonra gelir. Yani soruya konu olan şey daima hemzeden sonra getirilir.
3. Hemze tasavvur için kullanılır. Hemze tasavvur anlamında kullanıldığında “أَمْ” eşitlik ve denklik anlamında kullanılmaktadır. Mananın karışmaması için bilinmek

²³⁰ en-Nisâ suresi, 4/41.

²³¹ İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebîb*, 1/23-25.

²³² İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebîb*, (Thk. Mâzin Mübârek- Muhammed Ali Hamdullah) Dımeşk 1985, 1/23.

istenen şeyin hemzeden sonra gelmesi ve eşitinin de “أم” atıf edatından hemen sonra gelmesi gerekir.

4. Hemze diğer edatlardan farklı olarak atıf harflerinden önce gelmektedir. Bu da hemzenin atıf harflerine denk geldiğinde asıl ve temel edat olmasından kaynaklanmaktadır.

İstifham edatları mecaz olarak eşitlik, inkâr, iptal, inkâr, hatırlatma, takdir, alay, emir, taaccüb ve gecikme gibi daha pek çok anlamlarda kullanılmaktadır.²³³ Bazı âlimler yirmiden fazla anlam tespit etmişlerdir. İbn Hişam bunların dışındaki anlamlarını reddetmektedir.²³⁴

a) **Emir Anlamında (معنى الأمر)**

Hemze bazen talep anlamında kullanılmaktadır. İstifhâmın gerçek anlamından çıkıp emir anlamında kullanılmasıdır. Bu konuda şu âyetler örnek verilebilir:

﴿أَفَلَا تَذَكَّرُونَ﴾ “*Hâlâ düşünmüyor musunuz?*.”²³⁵ Bu âyette kullanılan hemze aslında soru edatı değil de ‘düşününüz’ anlamında kullanılmıştır.

﴿وَقُلْ لِلَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ وَالْأُمِّيِّينَ أَأَسْلَمْتُمْ﴾ “*Daha önce kitap verilmiş olanlara ve kitap ile ilgisi olmayanlara sor: -Siz kendinizi O’na teslim ettiniz mi?-*”²³⁶ Bu âyette de - O’na kendinizi teslim ettiniz mi?- ifadesi ‘teslim edin’ anlamına gelmektedir.

﴿الَّذِينَ يُحِبُّونَ أَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَكُمْ﴾ “*Allah’ın sizi bağışlamasını istemez misiniz?*”²³⁷ Buradaki anlamda emirdir ve “bağışlanmanızı isteyin” anlamına gelmektedir.

﴿أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْفُرْآنَ﴾ “*Hâlâ Kur’ân üzerinde gereği gibi düşünmeyecekler mi?*”²³⁸ Buradaki anlam da emirdir ve “tedebbür edin, düşünün” anlamına gelmektedir.

﴿وَجَعَلْنَا بَعْضَكُمْ لِبَعْضٍ فِتْنَةً أَتَصْبِرُونَ وَكَانَ رَبُّكَ بَصِيرًا﴾ “*(Ey insanlar!) Sizin bir kısmınızı diğer bir kısmınıza imtihan (vesilesi) kıldık; (bakalım) sabredecek misiniz? Rabbin her şeyi*

²³³ Abdülazîm Mud‘inî, *et-Tefsîru ‘l-belâğî li ‘l-istifhâmi fi ‘l-Kur‘âni ‘l-Kerîm*, Mısır, ¼-5.

²³⁴ İbn Hişâm, *Muğni ‘l-Lebîb*, 1/23-25.

²³⁵ Yûnus suresi, 10/3.

²³⁶ Âl-i İmrân, 3/20.

²³⁷ Nûr suresi, 22/24.

²³⁸ en-Nisâ suresi, 4/82.

*hakkıyla görmektedir.*²³⁹ Buradaki anlamda emirdir ve “sabrediniz” anlamına gelmektedir.

(فَهَلْ أَنْتُمْ مُنْتَهُونَ) “Artık bunlardan vazgeçecek misiniz?”²⁴⁰ Hz. Ömer bu âyeti tefsir ederken “vazgeçmek” anlamını vermiştir.²⁴¹ Bazı âlimler de “ne zaman vaz geçeceksiniz” anlamını vermişlerdir.²⁴²

b) Nehiy Anlamında (مَعْنَى النَّهْيِ)

İstifhâm edatları bazen aslî ve hakikî manasının dışında yasaklama, uzak tutma ve nehiy anlamlarında da kullanılmaktadır. Bir başka tabirle istiğla tarikiyle bir fiilden ictinap edilmesi soru yoluyla istenir. Bu konuda şu âyetler örnek verilebilir:

(أَتَخْشَوْنَهُمْ فَأَلَّا أَنْ تَخْشَوْهُ) “Yoksa onlardan korkuyor musunuz? Eğer mü’minseniz, daha önce Allah’tan korkmalısınız.”²⁴³ Buradaki anlamda nehiydir ve “onlardan korkmayınız” anlamlarına gelmektedir. Bu anlam başka bir âyetle de desteklenebilir:

(فَلَا تَخْشَوُا النَّاسَ) “O halde saygı duyarak insanlardan korkmayın.”²⁴⁴

c) Uyarı Anlamında (مَعْنَى التَّحْذِيرِ)

İstifhâm edatları Arap dilinde sıklıkla uyarmak, ikaz etmek ve tembih anlamlarında da kullanılmıştır. Aslında uyarmak, ikaz etmek ve tembih emrin kısımlarından olmakla beraber burada emirler istifhâm tarikiyle ifade edildiği için daha çok uyarma anlamı verilmiştir. Bu konuyla ilgili şu âyet örnek verilebilir:

(أَلَمْ نُهَلِكِ الْأَوَّلِينَ) “(Bunlar gibi inkârcı olan) öncekileri helâk etmedik mi?”²⁴⁵ Buradaki anlamda uyarma vardır ve “onları geçmiş kavimleri biz nasıl helak etmişsek emirlere ve nehiylere uymadığınız takdirde sizleri de helak ederiz” anlamlarına gelmektedir.²⁴⁶

²³⁹ el-Furkân suresi, 25/20.

²⁴⁰ el-Mâide suresi, 5/91.

²⁴¹ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/339.

²⁴² Habenneke, *el-Belâğatü'l-Arabiyye*, 2/263.

²⁴³ et-Tevbe suresi, 9/13.

²⁴⁴ el-Mâide suresi, 5/45.

²⁴⁵ el-Mürselât suresi, 77/16.

²⁴⁶ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/339.

d) Hatırlatma Anlamında (معنى التذكير)

Hatırlatma, bir davranışı, bir fiili, bir eylemi, bir hadiseyi veya bir olayı karşısındaki kişilere hatırlatmaktır. Söz konusu istifhâm edatları olduğuna göre mesele muhataba bir şeyi soru edatlarıyla hatırlatmaktır. Hatırlatma ile ilgili şu âyetler örnek verilebilir:

(قَالَ هَلْ عَلِمْتُمْ مَا فَعَلْتُمْ بِيُوسُفَ وَأَخِيهِ) “Yûsuf dedi ki "Siz Yusuf'a ve kardeşine ne yaptığınızı biliyorsunuz değil mi?.."”²⁴⁷ Bu âyette ifade edildiği gibi Hz. Yûsuf, kardeşlerine daha önce kendisine ve Bünyamim'e ne yaptıklarını soru edatıyla anlatmıştır.

Bir başka örnek de Duhâ sûresinde şöyle geçmektedir: (أَلَمْ يَجِدْكَ يَتِيمًا فَآوَى) “O, seni yetim bulup barındırmadı mı?”²⁴⁸ Şu ayette de Yüce Allah, Hz. Peygamber'e (s.a.s) nimetini soru edatıyla anlatmıştır: (أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ) “(Ey Muhammed!) Senin göğsünü açıp genişletmedik mi?”²⁴⁹

e) Tenbih Anlamında (معنى التنبية)

Tenbih bir işin, bir olayın ve bir eylemin önemli olduğunu bir kimseye vurgulu bir şekilde anlatmaktır. Tenbih kelimesi aynı zamanda dikkatli olmak anlamlarına da gelir. Bu konudaki âyetlerde genelde bir kimsenin kendisine verilen nimetler karşısında çok dikkatli olması vurgulanmıştır.²⁵⁰ Şu âyetler buna örnek olarak verilebilir:

(أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِي حَاجَّ إِبْرَاهِيمَ فِي رَبِّهِ) “Allah (kendisine hükümdarlık verdiği için şımararak) Rabbi hakkında Hz. İbrahim (a.s) ile tartışmaya gireni görmedin mi?”²⁵¹

(أَلَمْ تَرَ إِلَى رَبِّكَ كَيْفَ مَدَّ الظِّلَّ) “Rabbinin gölgeyi nasıl uzattığını görmedin mi?”²⁵²

(أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ) “Sen ölüm korkusuyla yurtlarını terk eden binlerce kişiyi görmedin mi?”²⁵³

²⁴⁷ Yûsuf suresi, 12/89.

²⁴⁸ ed-Dûhâ suresi, 93/6.

²⁴⁹ el-Înşirâh suresi, 94/1.

²⁵⁰ ez-Zerkeşî, el-Burhân, 2/340.

²⁵¹ el-Bakara suresi, 2/258.

²⁵² el-Furkân suresi, 25/45.

²⁵³ el-Bakara suresi, 2/243.

﴿أَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِأَصْحَابِ الْفِيلِ﴾²⁵⁴ “*Rabbinin, fil sahiplerine ne yaptığını görmedin mi?*”²⁵⁴

f) Takrir Anlamında (معنى التّكرير)

Arapçada takrir; bir işi hazırlamak, onaylamak, belgelemek ve kabul ettirmek anlamlarına gelmektedir. Soru edatları ile ise bir yargıyı, hükmü ve olayı istifhâm tarikiyle muhataba kabul ettirmek ve tasdikletmektir.²⁵⁵ Bu konuda aşağıdaki âyetler örnek olarak verilebilir:

﴿الَيْسَ اللَّهُ بِكَافٍ عَبْدَهُ﴾ “*Allah, kuluna yetmez mi?*”²⁵⁶ Bu âyette her ne kadar hemze istifhâm edatı olarak kullanılsa da maksat Yüce Allah’ın her durum ve şartta kullarına yeteceği ve onlara sükûnet için yeterli olduğu anlatılmak istenmektedir.

﴿أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ﴾ “*(Ey Muhammed!) Senin göğsünü açıp genişletmedik mi?*”²⁵⁷

Bir başka âyette de takrir ve cezanın vuku bulacağı beraber belirtilmiştir:

﴿إِنَّ مَوْعِدَهُمُ الصُّبْحُ أَلَيْسَ الصُّبْحُ بِقَرِيبٍ﴾ “*Onlara vaadolan helak zamanı, sabah vaktidir. Sabah yakın değil mi?*”²⁵⁸

Bir başka âyette takrir i‘tabla (azarla) beraber kullanılmıştır:

﴿أَلَمْ أَقُلْ إِنَّكَ لَنْ تَسْتَطِيعَ مَعِيَ صَبْرًا﴾ “*(O kul), “Sen benimle beraber bulunmaya dayanamazsın, dememiş miydim?” dedi.*”²⁵⁹

Bir diğer âyette ise takrir takri‘ ile beraber kullanılmıştır:

﴿أَمْ لَهُمْ شُرَكَاءُ شَرَعُوا لَهُمْ مِنَ الدِّينِ مَا لَمْ يَأْذَنَ بِهِ اللَّهُ﴾ “*Yoksa onların, Allah’ın izin vermediği bir dini kendilerine yasallaştıran ortakları mı var?*”²⁶⁰

g) Teşvik Anlamında (معنى التّشويق)

İstifhâm edatları teşvik anlamında da kullanılmaktadır. Teşvik, emre çok benzer. Bu nedenle Arapçada teşvik, emir sığasında ve emir anlamında da kullanılmaktadır.

²⁵⁴ el-Fîl suresi, 105/1.

²⁵⁵ Abdülazîz Atîk, İlmü’l-me’ânî, s. 99.

²⁵⁶ ez-Zümer suresi, 39/36.

²⁵⁷ el-İnşirâh suresi, 94/1.

²⁵⁸ Hûd suresi, 11/81.

²⁵⁹ el-Kehf suresi, 18/72.

²⁶⁰ eş-Şûrâ suresi, 42/21.

Bunun yanında teşvik istifhâm tarikiyle de kullanılır. Teşvikin istifhâm siğalarında kullanımına şu âyetler örnek verilebilir:

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَىٰ تِجَارَةٍ تُنَجِّكُمْ مِنْ عَذَابِ أَلِيمٍ﴾ “*Ey iman edenler! Sizi acı bir azaptan kurtaracak ticareti size göstereyim mi?*”²⁶¹

﴿قُلْ أُوْنِبْنِكُمْ بِخَيْرٍ مِنْ ذَٰلِكَ﴾ “*De ki: “Size o dünyevi zevklerden daha hayırlı olan şeyleri haber vereyim mi?”*”²⁶²

﴿هَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ مُوسَىٰ إِذْ نَادَاهُ رَبُّهُ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طُوًى﴾ “*Musa'nın haberi sana geldi mi? Hani, Rabbi ona Kutsal Vadide, Tuva'da şöyle seslenmişti:..*”²⁶³

h) Uzaklaştırma Anlamında (معنى الاستبعاد)

Uzaklaştırma, insanları bir işten, bir durumdan uzak tutma ve engelleme anlamlarına gelmektedir. İstifhâm edatları Arapçada insanlara öğüt vererek onları bir işten uzaklaştırma anlamlarında da kullanılmıştır. Bu konuya şu âyetler örnek verilebilir:

﴿بَلْ عَجِبُوا أَنْ جَاءَهُمْ مُنذِرٌ مِنْهُمْ فَقَالَ الْكَافِرُونَ هَذَا شَيْءٌ عَجِيبٌ أَعِذَا مِتْنَا وَكُنَّا تُرَابًا ذَٰلِكَ رَجْعٌ بَعِيدٌ﴾

“*Aralarından bir uyarıcının gelmesine şaştilar da kâfirler şöyle dediler: «Bu şaşılacak bir şeydir.» “Öldüğümüz ve toprak olduğumuz zaman mı (dirilecekmisiz)? Bu, akla uzak (imkânsız) bir dönüşür!.”*”²⁶⁴ Bu âyette kâfirler öldükten sonra yeniden dirilmeyi çok uzak ve imkânsız görmüşlerdir.

Bir başka âyette de öğüdün onlara fayda sağlamayacağı istifhâm edatıyla şöyle ifade edilmiştir: ﴿أَنَّىٰ لَهُمُ الذِّكْرَىٰ وَقَدْ جَاءَهُمْ رَسُولٌ مُّبِينٌ﴾ “*Bu öğüt, (kıyamet anında onlara ne fayda sağlar ki? Çünkü daha önce hakikati) ortaya apaçık olarak koyan bir peygamber gelmişti*”²⁶⁵ Bu âyette Yüce Allah'ın öğütlerinin kıyamet günü fayda varmayacağı ifade edilmiştir.²⁶⁶

²⁶¹ es-Sâff suresi, 61/10.

²⁶² Âl-i İmrân suresi, 3/15.

²⁶³ en-Nâziât suresi, 79/15, 16.

²⁶⁴ Kâf suresi, 50/2, 3.

²⁶⁵ ed-Dühân suresi, 44/13.

²⁶⁶ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/344.

i) Taaccüb Anlamında (معنى التَّعَجُّبِ)

İstifhâm edatlarının taaccüb anlamında kullanılması dünyanın tüm dillerinde yaygın bir kullanım olduğu gibi Arapçada da oldukça yaygın bir kullanıma sahiptir. Taaccüb bir şeye şaşırarak ve bir şeyi sürpriz bir şekilde karşılamak anlamlarına gelmektedir. İnsan şaşkınlığı pek çok şekillerde ifade edebirse de bunun en güzel yollarından birisi de istifhâm tarikiyle ifade etmektir. Bunun en güzel örneklerini şu âyetlerde görmek mümkündür:

﴿أَنْدَأْ مِثْنَا وَكُنَّا تُرَابًا وَعِظَامًا أَنْتَا لَمَبْعُوثُونَ أَوْ أَبَاؤُنَا الْأَوْلُونَ﴾ “Şöyle diyorlardı: "Ölüp, toprak ve kemik olduktan sonra mı yeniden diriltileceğiz? Eski atalarımız da mı?"²⁶⁷

﴿أَجْعَلِ الْإِلَهَةَ إِلَهًا وَاحِدًا إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ عَجَابٌ﴾ “(Kâfirler:) Tanrıları, tek tanrı mı yaptı? Doğrusu bu tuhaf bir şeydir! dediler.”²⁶⁸

﴿أَوْعَجِبْتُمْ أَنْ جَاءَكُمْ ذِكْرٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَلَى رَجُلٍ مِنْكُمْ لِيُنذِرَكُمْ وَلِتَتَّقُوا وَلَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ﴾ "Korunup da merhamete nail olmanız için, içinizden sizi uyaracak biri aracılığı ile Rabbinizden size bir öğüt gelmesine şaştınız mı?"²⁶⁹

﴿أَرَأَيْتَ إِنْ جَاءَكَ زَيْدٌ مِنْ رَبِّكَ بِبُحْرَانٍ مِنْ الْمَاءِ فَآتَىكَ بِهِ شَبَابًا لَا يَأْتِيكَ بِهِ إِلَّا نَارًا مَوْجَاتٍ﴾ “(Babası,) "Ey İbrahim! Sen benim tanrılarımın yüz mü çeviriyorsun?" (dedi)."²⁷⁰

j) Azarlama Anlamında (معنى التَّوْبِيخِ)

Azar; yanlış bir sözünden, işleminden, davranışından veya eylemlerinden dolayı bir kimseye kızmak ve onun kalbini kırarak uyarmak demektir. Azarlama konuşan, muhatabından ve bazı şeylerden memnun olmadığını göstermektedir. Azarlamanın dillere göre pek çok kelime, yapı, üslup ve deyim olduğu gibi istifhâm edatları da vardır. Bu konuda şu âyetler öne çıkmaktadır:

﴿أَفَغَيْرَ دِينِ اللَّهِ يَبْتَغُونَ﴾ “Onlar Allah'ın dininden başkasını mı arıyorlar?”²⁷¹

²⁶⁷ el-Vâkıa suresi, 56/48.

²⁶⁸ Sâd suresi, 38/5.

²⁶⁹ el-A'râf suresi, 7/63.

²⁷⁰ Meryem suresi, 19/46.

²⁷¹ Âl-i İmrân suresi, 3/83.

(أَفَتَتَّخِذُونَهُ وَذُرِّيَّتَهُ أَوْلِيَاءَ) “Şimdi siz, (beni bırakıp da İblis’i ve) neslini, kendinize dostlar mı ediniyorsunuz?”²⁷² Âyetin siyak ve sibakında şöyle ifade edilmektedir: Hani biz meleklere, “Âdem için saygı ile eğilin” demiştik de İblis’ten başka hepsi saygı ile eğilmişlerdi. İblis ise cinlerdendi de Rabbinin emri dışına çıktı. Şimdi siz, beni bırakıp da İblis’i ve neslini, kendinize dostlar mı ediniyorsunuz? Hâlbuki onlar sizin için birer düşmandırlar. Bu, zalimler için ne kötü bir bedeldir!²⁷³

k) Alay Anlamında (معنى السُّخْرِيَّة)

Alay bir kimsenin bir başkasını küçük görmesi, onunla eğlenmesi ve ona küçük düşürücü ve incitici sözler söylemesidir. Konuşan bazen bu durumu muhatabına karşı söz, deyim ve işaretlerle değil de istifhâm edatlarıyla da gerçekleştirebilmektedir. Mesela şu âyette istifhâm edatları alay ve eğlenme anlamlarında kullanılmıştır.

(قَالُوا يَا شُعَيْبُ أَصَلَاتُكَ تَأْمُرُكَ أَنْ نَتْرُكَ مَا يَعْبُدُ آبَاؤُنَا أَوْ أَنْ نَفْعَلَ فِي أَمْوَالِنَا مَا نَشَاءُ) “Dediler ki: "Ey Şu'ayb! Babalarımızın taptıklarını terketmemizi yahut mallarımız hususunda dilediğimizi yapmaktan vazgeçmemizi sana imanın/dinin mi emrediyor?"²⁷⁴

l) Olumsuzluk Anlamında (معنى النَّفْيِ)

Soru edatları Arapçada olumsuzluk anlamına gelen nefiy edatı olarak da kullanılabilir. Soru edatları menfi anlamda kullanıldıkları zaman kendilerinden sonra gelen cümle ve ifadelerin anlamlarını olumsuz yaparlar.²⁷⁵ Soru edatları mazi fiilin başına gelirse “olmadı” geçmiş zaman anlamında; muzari fiilin başına geldiği takdirde de “olmaz” geniş zaman anlamında kullanılır. Arap dilinde bu kullanım yaygın olarak kullanıldığından dolayı Kur’ân-ı Kerîm’de de istifhâm edatları olumsuzluk anlamında sıkça kullanılmıştır.²⁷⁶ Örnekler:

²⁷² el-Kehf suresi, 18/50.

²⁷³ Bkz. ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/344.

²⁷⁴ Hûd suresi, 11/87.

²⁷⁵ Bkz. el-Kurtubî, *el-Câmiü’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, 8/221.

²⁷⁶ Bkz. İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, 2/547.

﴿أَفَأَنْتَ تُنْقِذُ مَنْ فِي النَّارِ﴾ “(Hakkında azap kesinleşmiş olanı) ateştekini, sen mi kurtaracaksın.”²⁷⁷ Aslında buradaki anlam “Hakkında azap kesinleşmiş olanı, ateştekini, sen kurtarmayacaksın”dır.

﴿أَفَأَنْتَ تَسْمِعُ الصُّمَّ أَوْ تَهْدِي الْعُمْيَ وَمَنْ كَانَ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ﴾ “Manen sağır olanlara sen mi işittireceksin; yahut manevi körleri ve apaçık sapıklıkta olanları doğru yola sen mi ileteceksin?”²⁷⁸

m) Tekid Anlamında (معنى التأكيد)

Tekid; pekiştirme, destekleme ve kuvvetlendirme anlamlarında kullanılmaktadır. Mütekellim muhataba duygu ve düşüncelerini aktarırken bazen ifadelerini değişik harf, kelime ve cümlelerle desteklemektedir. Bu desteklerin içerisinde istifhâm edatları da yer almaktadır. Bu konuda en güzel örnek İnsân sûresinde geçmektedir.²⁷⁹

﴿هَلْ أَتَى عَلَى الْإِنْسَانِ حِينٌ مِّنَ الدَّهْرِ لَمْ يَكُنْ شَيْئاً مَّذْكُوراً﴾

“İnsanın üzerinden, henüz kendisinin anılan bir şey olmadığı uzun bir süre geçmedi mi?”²⁸⁰ Aslında buradaki anlam; “İnsanın üzerinden, henüz kendisinin anılan bir şey olmadığıyla ilgili çok uzun bir süre geçmiştir.”

n) Arz ve Tahsis Anlamında (معنى العرض و الحضيض)

İstifhâm edatları Arapçada arz ve tahsis anlamında da kullanılmaktadır. Arz bir duygu ve düşünceyi birine arzetmek; tahsis de bir şeyi birine has kılmak anlamında kullanılmaktadır.²⁸¹

²⁷⁷ ez-Zümer suresi, 39/19.

²⁷⁸ ez-Zuhruf suresi, 43/40.

²⁷⁹ el-Ferrâ, *Me'âni 'l-Kur'ân*, 3/213.

²⁸⁰ İnsân suresi, 76/1.

²⁸¹ İbn Aşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 15/369.

(قَالَ لَهُ مُوسَى هَلْ أَتَّبِعُكَ عَلَىٰ أَنْ تُعَلِّمَنِي مِمَّا عُلِّمْتَ رُشْدًا) “Musa ona, "Sana öğretilmiş olan yol gösterici ilimden bana öğretmen için seninle gelebilir miyim?" dedi”²⁸². Bu âyette soru edatı hem arz hem de tahsis anlamında kullanılmıştır.²⁸³

o) **Dua Anlamında (معنى الدعاء)**

Dua; sözlükte istek, talep ve arzu anlamlarına gelmektedir. Dinî terminolojide ise dua istek ve arzularını Yüce Allah’a açmak ve ona niyaz, tazarru ve istekte bulunmak anlamlarına gelmektedir. Dua sözle olabileceği gibi davranışla da olmaktadır.²⁸⁴ Bir şeyi elde etmek için onun gereklerini yerine getirmek fiili dua; sözle bir şeyi istemek de kavli duadır. İslâm’da ise aslolan hem fiilî hem de kavli duadır. Bu iki duadan birinin eksik olması durumunda neticeye ulaşmak da eksik kalacaktır. Şu âyetlerde her ne kadar istifhâm edatları kullanılsa da amaç; Yüce Allah’tan (c.c) bir şey istemektir.

(أَتُهْلِكُنَا بِمَا فَعَلَ السُّفَهَاءُ مِنَّا) “İçimizden birtakım beyinsizlerin işlediği yüzünden bizi helak edecek misin?”²⁸⁵ Aslında burada “İçimizden birtakım beyinsizlerin işlediği yüzünden bizi helak etme” anlamı vardır.

(فَيَقُولُوا هَلْ نَحْنُ مُنْظَرُونَ) “Acaba bize mühlet verilir mi?” derler.”²⁸⁶ Aslında âyet “Keşke bize mühlet verilse” anlamına gelmektedir.²⁸⁷

2. **İsimler (في الأسماء)**

a. **Men (مَنْ)**

Men/ مَنْ tahassür ve taaccüb anlamlarında mecazen kullanılmaktadır. Men/ مَنْ’in tahassür ve taaccüb anlamında kullanımına şu âyetler örnek olarak verilebilir:

(قَالُوا يَا وَيْلَنَا مَنْ بَعَثَنَا مِنْ مَرْقَدِنَا هَذَا مَا وَعَدَ الرَّحْمَنُ وَصَدَقَ الْمُرْسَلُونَ)

²⁸² el-kehf suresi, 18/66.

²⁸³ et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, 15/369.

²⁸⁴ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/341.

²⁸⁵ el-A‘râf suresi, 7/155.

²⁸⁶ eş-Şuarâ suresi, 26/203.

²⁸⁷ Habenneke, *el-Belâğatü'l-Arabiyye*, 1/292.

“Eyvah, başımıza gelenlere derler: Kim kaldırdı bizi uyuduğumuz yerden? Bu işte, o Rahmanın va'd buyurduğu, doğru imiş o gönderilen Resuller!”²⁸⁸

(هَا أَنْتُمْ هَؤُلَاءِ جَادَلْتُمْ عَنْهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا فَمَنْ يُجَادِلُ اللَّهَ عَنْهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَمَنْ يَكُونُ عَلَيْهِمْ وَكِيلًا)

“Sizler belki bu dünya hayatında onları savunabilirsiniz; ya kıyamet günü, Allah'a karşı onları kim savunacak ya da kim onların koruyucusu olacaktır?”²⁸⁹ Taberî, Men/ مَنْ'in burada inkâr ve tevbih anlamında kullanıldığını ifade etmektedir.²⁹⁰ Ebû Hayyân ise nefy anlamında olduğunu söylemektedir.²⁹¹

(وَضَرَبَ لَنَا مَثَلًا وَنَسِيَ خُلُقَهُ قَالَ مَنْ يُحْيِي الْعِظَامَ وَهِيَ رَمِيمٌ) “Kendi yaratılışını unutarak bize karşı misal getirmeye kalkışıyor ve “Şu çürümüş kemikleri kim diriltecek?” diyor.”²⁹²

(مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا) “Kim Allah’a güzel bir borç verirse (Allah bunu fazlasıyla öder)..”²⁹³

Soru edatları bazen bilmezden gelmek (tecâhül) anlamında da kullanılmaktadır.

Örneğin şu âyette ‘مَنْ men’ bilmezlik anlamında kullanılmıştır:²⁹⁴

(قَالُوا مَنْ فَعَلَ هَذَا بِآبِهَتِنَا إِنَّهُ لَمِنَ الظَّالِمِينَ) “(Putperestler,) “Bunu tanrılarımıza kim yaptı? Muhakkak o, zalimlerden biridir” dediler.”²⁹⁵

(قُلْ مَنْ يُنَجِّبِكُمْ مِنْ ظُلُمَاتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ تَدْعُونَهُ تَضَرُّعًا وَخِيفَةً) “De ki: “Karanın ve denizin karanlıklarından, tehlikelerinden sizi kim kurtarabilir ki? O zaman Allah'a gizli gizli yalvararak: 'Eğer bizi bundan kurtarırsan andolsun şükredenlerden olacağız' diye dua edersiniz.”²⁹⁶ Burada soru edatı takrir, tevbih, inkâr ve tevkif anlamlarında kullanılmıştır.²⁹⁷

b. Mâ (مَا)

²⁸⁸ Yâsîn suresi, 36/52.

²⁸⁹ en-Nisâ suresi, 4/109.

²⁹⁰ et-Taberî, Câmiü'l-beyân, 5/272.

²⁹¹ Ebû Hayyân, el-Bahru'l-muhît, 3/360.

²⁹² Yâsîn suresi, 36/78.

²⁹³ el-Hadîd suresi, 57/11.

²⁹⁴ Bkz. Habenneke, el-Belâğatü'l-Arabiyye, 2/296.

²⁹⁵ el-Enbiyâ suresi, 57/11.

²⁹⁶ el-Enâm suresi, 6/63.

²⁹⁷ Bkz. Ebû Hayyân, el-Bahru'l-muhît, 4/154.

Mâ/ما edatı, istifhâm anlamının yanı sıra mecâzi anlamda da kullanılmıştır. Bu konuya şu âyetler örnek olarak verilebilir:

{فَنَظَرَةٌ بِمَ يَرْجِعُ الْمُرْسَلُونَ} “(Ben onlara, bir hediye göndereyim de), bakayım elçiler ne ile dönecekler?” dedi.”²⁹⁸ Zira -Melike, "Hükümdarlar bir memlekete girdiler mi, orayı perişan ederler ve halkının ulularını alçaltırlar. Herhalde onlar da böyle yapacaklardır. Zemahşerî burada istifhâmın meçhul bildirdiğini ifade etmektedir.²⁹⁹ Normalde Mâ/ما edatında uzatan elif olmakla beraber burada elif hafzedilmiştir.³⁰⁰

{وَلَيْنَ أَخْرَجْنَا عَنْهُمْ الْعَذَابَ إِلَى أُمَّةٍ مَعْدُودَةٍ لَيَقُولُنَّ مَا يَحْبِسُهُ} “Andolsun, eğer biz onlardan azabı sayılı bir süreye kadar ertelersek, elbette, "Onun gelmesini engelleyen nedir?" derler.”³⁰¹ Zehamşerî burada istifhâmın yalanlama ve alay anlamında kullanıldığını ifade etmektedir.³⁰²

Başka bir âyette de istifhâm taaccüb ve uzaklaştırma anlamında kullanılmıştır:

{قَالَ أَبَشَّرْتُمُونِي عَلَى أَنْ مَسَّنِيَ الْكِبَرُ فِيمَ تَبَشِّرُونَ} “(İbrahim,) "Bana ihtiyarlık çökmesine rağmen beni müjdeliyor musunuz? Beni ne ile müjdeliyorsunuz?" dedi.”³⁰³

Zemahşerî'nin de ifade ettiği gibi âyette istifhâm taaccüb anlamında kullanılmıştır.³⁰⁴

Bazı müfessirler ise buradaki istifhâmı yaşlılık ve çocuk doğurma yaşının geçmesi gibi başka türlü yorumlamışlardır.³⁰⁵

{فَمَا أَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ} “..Onlar ateşe ne kadar dayanıklıdırlar!”³⁰⁶ Bu istifhâm açık ve net olarak taaccüb anlamında kullanılmıştır.³⁰⁷

²⁹⁸ en-Neml suresi, 27/35.

²⁹⁹ Bkz. ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/289.

³⁰⁰ Bkz. el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/806.

³⁰¹ Hûd suresi, 11/8.

³⁰² Bkz. ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/381.

³⁰³ Hicr suresi, 15/54.

³⁰⁴ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/581.

³⁰⁵ İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, 10/137.

³⁰⁶ el-Bakara suresi, 2/175.

³⁰⁷ Mekkî b. Ebî Tâlib, *Müşkilü i'râbi'l-Kur'ân*, 1/81.

(وَمَا أَدْرَاكَ مَا الْحَاقَّةُ) “Nedir o gerçekleşen?”³⁰⁸ Bu âyette soru edatı bir olayın şiddet ve azametini göstermek için kullanılmıştır.³⁰⁹ Ferrâ ise böyle soru edatıyla zikredilmesinin kıyamet günü gerçekleşen hâdiselere işaret ettiğini belirtmektedir.³¹⁰

(يَسْأَلُكَ النَّاسُ عَنِ السَّاعَةِ فَلَنْ إِنَّمَا عَلِمَهَا عِنْدَ اللَّهِ وَمَا يُدْرِيكَ لَعَلَّ السَّاعَةَ تَكُونُ قَرِيبًا)

“İnsanlar sana kıyametin zamanını soruyorlar. De ki: "Onun bilgisi Allah katındadır. Nereden bileceksin, belki de zamanı çok yakındır.”³¹¹ Bu âyette soru edatı alay ve istihzâ anlamında kullanılmıştır.³¹² Ebû Hayyân ise burada nefy anlamının da olduğunu belirtmektedir.³¹³ Bununla alakalı olarak kıyamet gününün büyüklüğü ve dehşeti başka bir âyette de şöyle ifade edilmektedir: (عَمَّ يَتَسَاءَلُونَ) “Birbirlerine neyi soruyorlar?” Taberî’ye göre her iki âyet de aynı anlamlara gelmektedir.³¹⁴ Ebû Hayyân’a göre ise büyüklük, korkutma, takrir ve taaccüb anlamlarına gelmektedir.³¹⁵

Mâ/ما edatının takrir anlamında kullanıldığına dair Kur’ân’da çokça âyet vardır. Mesela: (مَا يَفْعَلُ اللَّهُ بِعَذَابِكُمْ إِنْ شَكَرْتُمْ وَأَمَّنْتُمْ وَكَانَ اللَّهُ شَاكِرًا عَلِيمًا) “Eğer şükredici olur ve iman ederseniz, Allah size niçin azap etsin? Allah şükre karşılık verendir; her şeyi bilendir.”³¹⁶ Bu âyette istihâm takrir için kullanılmıştır. Zira takrir; bir işi hazırlamak, onaylamak, belgelemek ve kabul ettirmek anlamlarına gelmektedir. Soru edatları ile ise bir yargıyı, hükmü ve olayı istihâm tarikiyle muhataba kabul ettirmek ve tasdikletmektir.³¹⁷

(إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ وَقَوْمِهِ مَا هَذِهِ التَّمَاثِيلُ الَّتِي أَنْتُمْ لَهَا عَاكِفُونَ) “İbrahim, babasına ve toplumuna, "Şu karşısına geçip tapmakta olduğunuz heykeller de ne oluyor?" demişti.”³¹⁸ Bu âyette soru edatı bir şeyi bilmeme anlamında kullanılmıştır. Bununla alakalı başka bir âyette de şöyle buyrulmaktadır:

³⁰⁸ el-Hakkâ suresi, 69/2.

³⁰⁹ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/598.

³¹⁰ el-Ferrâ, *Me’âni l-Kur’ân*, 3/179, 180.

³¹¹ el-Ahzâb suresi, 33/63.

³¹² ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/562.

³¹³ Ebû Hayyân, *el-Bahru l-muhît*, 7/242.

³¹⁴ et-Taberî, *Câmiü l-beyân*, 30/1.

³¹⁵ Ebû Hayyân, *el-Bahru l-muhît*, 8/403.

³¹⁶ en-Nisâ suresi, 4/147.

³¹⁷ Bkz. el-Kurtubî, *el-Câmi li ahkâmi l-Kur’ân*, 5/273.

³¹⁸ el-Enbiyâ suresi, 21/52.

﴿ وَمَا لَنَا لَا نُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَمَا جَاءَنَا مِنَ الْحَقِّ وَنَطْمَعُ أَنْ يُدْخِلَنَا رَبَّنَا مَعَ الْقَوْمِ الصَّالِحِينَ ﴾ “Bütün emelimiz Rabbimizin bizi erdemliler topluluğuna dahil etmesi olduğuna göre, Allah’a ve bize gelen gerçeğe niçin iman etmeyelim?”³¹⁹ Burada arzulan şey salihlerin yanında bulunmak ve onlarla sohbet etmektir.³²⁰ Müberred burada uyarı ve ikaz anlamında kullanıldığını belirtmektedir.³²¹

﴿ قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَ ﴾ “Bizim adımıza Rabbine dua et, bize ineğin nasıl olduğunu açıklasın” dediler.”³²² Neseî (ö.711/1310) burada soru edatının bir şey öğrenmek ve taaccüb anlamında kullanıldığını belirtmektedir.³²³

c. Mâzâ (مَاذَا)

Mâ zâ/مَاذَا edatı, istifhâm anlamının yanı sıra mecâzi anlamda da kullanılmıştır. Bu konuya şu âyetler örnek olarak verilebilir:

﴿ وَمَاذَا عَلَيْهِمْ لَوْ آمَنُوا بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَنْفَقُوا مِمَّا رَزَقَهُمُ اللَّهُ وَكَانَ اللَّهُ بِهِمْ عَلِيمًا ﴾ “Allah'a ve ahiret gününe iman edip de Allah'ın kendilerine verdiği O'nun yolunda infak etselerdi, ne olurdu? Allah onların durumunu hakkıyla bilmektedir.”³²⁴ Bu âyetteki istifhâm edatı mecâzi anlamda, inkâr ve nefis ifadesi olarak kullanılmıştır. Aynı zamanda kâfirleri uyarma anlamı da vardır.³²⁵

﴿ هَذَا خَلْقُ اللَّهِ فَأَرُونِي مَاذَا خَلَقَ الَّذِينَ مِنْ دُونِهِ ﴾

“Bunların hepsi Allah'ın yarattığıdır. O'ndan başkasının ne yarattığını bana gösteriniz..”³²⁶ Bu âyetteki istifhâma Zemahşerî tekîl anlamı verirken³²⁷ Ebû Hayyân tehekküm (alay) anlamı vermiştir.³²⁸

³¹⁹ el-Mâide suresi, 5/84.

³²⁰ Bkz. ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/562.

³²¹ Bkz. el-Müberred, *el-Muktedab*, 2/88.

³²² el-Bakara suresi, 2/68.

³²³ Bkz. en-Neseî, *Medârikü't-tenzîl*, 1/95.

³²⁴ en-Nisâ suresi, 4/39.

³²⁵ Bkz. ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/511.

³²⁶ Lokman suresi, 31/11.

³²⁷ Bkz. ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/492.

³²⁸ Bkz. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 7/180.

Mâ zâ/مَاذَا edatı, istifhâm olarak Kur'ân'da pek çok âyette mecâzi anlamda sıkça kullanılmıştır. Örneğin bir başka âyette şöyledir:

(وَمِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُ إِلَيْكَ حَتَّىٰ إِذَا خَرَجُوا مِنْ عِنْدِكَ قَالُوا لِلَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ مَاذَا قَالَ أَنفًا)

“Onlar arasında seni dinleyenler vardır. Fakat senin yanından çıkınca, kendilerine bilgi verilmiş olanlara, "Az önce ne demişti?" diye sorarlar.”³²⁹ Zira müşrikler, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) meclisine gelirler, onu dinlerler, bir türlü iman etmezlerdi. Hatta kıyamet saati gibi bazen konuyla alakası olmayan sorular sorarlardı. Bu âyet onların durumunu açıklamaktadır.³³⁰ Bu konuyla alakalı başka bir âyette ise şöyle buyrulmaktadır.

(حَتَّىٰ إِذَا جَاءُوا قَالَ أَكَذَّبْتُم بِآيَاتِي وَلَمْ تُحِطُوا بِهَا أَمْ آدَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ)

“Nihayet, hesap yerine geldikleri zaman Allah şöyle buyurur: "Siz benim âyetlerimi iyice anlamadan yalan saydınız, öyle mi? Değilse, yaptığınız ne idi?"³³¹ Bu âyetteki istifhâma Zemahşerî tekîl anlamı verirken³³² Ebû Hayyân takri ve tevbih (azarlama) anlamlarını vermiştir.³³³

d. Keyfe (كيف)

Keyfe/ كَيْفَ edatı, istifhâm anlamının yanı sıra mecâzi anlamda da kullanılmıştır. Keyfe/ كَيْفَ edatına bazen mâ/مَا gelerek Keyfe mâ/ كَيْفَمَا olarak da kullanılır.³³⁴ Bu konuya şu âyetler örnek olarak verilebilir:

(كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَكُنْتُمْ أَمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمَيِّتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ)

“Allah'ı nasıl inkâr ediyorsunuz? Siz ölüler iken diriltti. Sonra sizi öldürecek ve sonra tekrar diriltecek. Sonunda O'na döndürüleceksiniz.”³³⁵ Ferrâ bu âyeti açıklarken, tevbih, taacüb ve soru anlamlarını vermiştir. Buna göre şöyle anlam verilebilir: Allah'ı (c.c) nasıl inkâr ediyorsunuz? Siz yokken, sizi var etti. Sonra sizi öldürecek ve sonra

³²⁹ Muhammed suresi, 47/16.

³³⁰ Bkz. ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/322.

³³¹ en-Neml suresi, 27/84.

³³² Bkz. ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/386.

³³³ Bkz. el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 13/158.

³³⁴ Bkz. el-Galâyîni, *Câmiü'l-dürüsi'l-Arabiyye*, 1/110.

³³⁵ el-Bakara suresi, 2/28.

tekrar diriltecek. Sonunda O'na götürüleceksiniz.³³⁶ Zemahşerî inkâr ve taaccüb anlamlarını verirken³³⁷ İbn Atıyye ise takdir ve tevbih anlamlarını vermiştir.³³⁸

Bir başka âyette ise Keyfe/ كَيْفَ edatı, mecâzi anlamda şöyle kullanılmıştır:

(وَكَيْفَ تَكْفُرُونَ وَأَنْتُمْ تُتْلَىٰ عَلَيْكُمْ آيَاتُ اللَّهِ وَفِيكُمْ رَسُولُهُ وَمَنْ يَعْتَصِم بِاللَّهِ فَقَدْ هُدِيَ إِلَىٰ صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ ﴿

“Size Allah'ın âyetleri okunurken, üstelik Allah'ın Peygamberi de aranızda iken nasıl inkâra saparsınız? Her kim Allah'a bağlanırsa, kesinlikle doğru yola iletilmiştir.”³³⁹

Bu âyet Medine'de Evs ve Hazrec kabileleri arasındaki sürtüşmeler esnasında nazil olmuştur.³⁴⁰

(فَكَيْفَ تَتَّقُونَ إِنْ كَفَرْتُمْ يَوْمًا يَجْعَلُ الْوِلْدَانَ شِيبًا ﴿ “Eğer inkâr ederseniz, çocukları ihtiyarlatan bir günden nasıl korunursunuz?”³⁴¹

“İman edip Peygamberin hak olduğuna şahit olduktan ve hakikatin bütün kanıtları kendilerine geldikten sonra hakikati inkâr etmeyi seçen bir halkı, Allah nasıl doğru yola ulaştırır?..”³⁴² Zira böyle kimselerin hakkı bulması imkânsızdır. İnsanlar cüzi iradelerinin haklarını vermedikten sonra Yüce Allah onlara nasıl hidayet versin ki.³⁴³

Şairin bir şiirinde ise şöyle ifade edilmektedir:

كَيْفَ نَوْمِي عَلَى الْفَرَاشِ وَلَمَّا يَشْمَلِ الشَّامَ غَارَةَ شَعْوَاءُ

Şam bölgesinde ... Ben nasıl döseğimde rahat uyku uyuyabilirim ki

Burada كَيْف_/keyfe olumsuz anlamda ve olumsuzluk eki olarak kullanılmıştır. Aslında anlam “ben uyuyamıyorum, gözüme uyku girmiyor” anlamındadır.³⁴⁴ Burada kinaye

³³⁶ Bkz. el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/65.

³³⁷ Bkz. ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/121.

³³⁸ Bkz. İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, 1/157.

³³⁹ Âl-i İmrân suresi, 3/101.

³⁴⁰ Bkz. el-Vâhîdî, *Esbâbü'n-nüzûl*, 113.

³⁴¹ el-Müzzemmil suresi, 73/17.

³⁴² Âl-i İmrân suresi, 3/86.

³⁴³ Bkz. İbn Kays, *Divânü İbn Kays*, 95.

³⁴⁴ el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 4/129.

ile bir şeyin olmadığı belirtilmiştir.³⁴⁵ Bu beyitte كَيْف/kyfe olumsuzluk anlamında kullanılmıştır.³⁴⁶ Hakiki anlam mecaz anlamları ibtal etmektedir.³⁴⁷

e. Eyyün (أَيُّ)

Eyyün/أَيُّ ortak yönleri ve benzer özellikleri bulunan iki farklı nesneden birini diğerinden ayırmak için kullanılır. Tamlama şeklinde kullanıldığı için anlamını, muzafı olduğu sözcükten yani muzafun ileyhden alır.³⁴⁸

Eyyün/أَيُّ edatı da mecaz olarak Kur'ân'da pek çok yerde kullanılmıştır. Bu kullanımlardan bir tanesi Kur'ân'da şöyle gelmiştir:

(فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكَ تَتَمَارَى) “Rabbinin hangi nimetlerini tekzip edersin?”.³⁴⁹ Ferrâ “Herhangi bir nimetini tekzip edemezsin” anlamını vermiştir.³⁵⁰ Râzî ise bu hitabın bütün insanlara şamil olduğunu ifade etmiştir.³⁵¹

Eyyü/أَيُّ edatı bir başka âyette de şöyle geçmektedir:

(وَيُرِيكُمْ آيَاتِهِ فَأَيِّ آيَاتِ اللَّهِ تُنْكِرُونَ) “Allah size ayetlerini gösteriyor. Şimdi Allah'ın âyetlerinden hangisini inkâr edersiniz?”³⁵² Ebû Hayyân burada eyyün/أَيُّ edatının inkâr anlamında kullanıldığını ifade ederken³⁵³ İbn Atıyye tevbih (azarlama) anlamında kullandığını belirtmektedir.³⁵⁴

Eyyün/أَيُّ edatı bir başka âyette ise ilâhî sözün değerini göstermek için kullanılmıştır.

(أَوَلَمْ يَنْظُرُوا فِي مَلَكُوتِ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ وَمَا خَلَقَ اللّٰهُ مِنْ شَيْءٍ وَّ اَنْ عَسٰى اَنْ يَكُوْنَ قَدْ اَقْتَرَبَ اَجَلُهُمْ فَبِأَيِّ حَدِيثٍ بَعْدَهُ يُؤْمِنُوْنَ)

“Göklerin ve yerin hükümranlığı konusunda, Allah'ın yarattığı her şeyi ve ecellerinin yaklaşmış olabileceğini düşünmediler mi? O halde Kur'ân'dan sonra hangi söze

³⁴⁵ Ebû Hayyân, *el-Bahru 'l-muhît*, 1/129.

³⁴⁶ el-Ubkerî, *Mesâilü hillâkiyye fi'n-nahv*, (Thk. Muhammed Hayr el-Halvânî) Beyrut, s. 56.

³⁴⁷ el-Ubkerî, *Mesâilü hillâkiyye fi'n-nahv*, 57.

³⁴⁸ Habenneke, *el-Belâğatü 'l-Arabiyye*, 1/269.

³⁴⁹ en-Necm suresi, 53/55.

³⁵⁰ el-Ferrâ, *Me'âni 'l-Kur'ân*, 3/103.

³⁵¹ er-Râzî, *Mefâtihu 'l-gayb*, 29/26.

³⁵² el-Mü'mûn suresi, 40/81.

³⁵³ Ebû Hayyân, *el-Bahru 'l-muhît*, 7/92.

³⁵⁴ İbn Atıyye, *el-Muharraru 'l-vecîz*, 14/159.

inanacaklar?”³⁵⁵ Müşrikler ilâhî sözden daha değerli hangi kelamı gözlemekte-dirler.³⁵⁶ Kur’ân geldikten sonra onlar inanmak için hangi sözü beklemekte-dirler.³⁵⁷

Kur’ân’da eyyün/أَيُّ edatı denildiğinde akla Rahmân sûresi gelmektedir. Zira Rahmân sûresinde eyyün/أَيُّ edatının geçtiği bir âyet (31) defa tekrar edilmiştir. Bazı müfessirler, siyak ve sibakı dikkate alarak bunlarının hepsinin farklı anlam ifade ettiğini belirtmişlerdir. Bu âyet Kur’ân’da şöyle geçmektedir:

﴿فَبِأَيِّ آءَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ﴾ “*Rabbinizin hangi nimetlerini yalanlarsınız?*”³⁵⁸ Zemâhşerî âyetin bu kadar tekrar edilmesinin hatırlatma ve öğüt amaçlı olduğunu söylemektedir.³⁵⁹ Kurtubî, tekrarı, tekit, mübalağa ve takrir olarak açıklamıştır.³⁶⁰

Bir başka âyette inen sûrelerin müminlerin imanlarını artırıp artırmadığı belirtilmiştir: ﴿وَإِذَا مَا أَنْزَلْنَا سُورَةً فَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ أَيُّكُمْ زَادَتْهُ هَذِهِ إِيمَانًا﴾ “*Ne zaman bir sûre indirilse, içlerinden "Bu hanginizin imanını arttırdı ki?" diye soranlar çıkar.*”³⁶¹ Zemahşerî bu âyette sorunun inkâr ve istihza anlamında kullanıldığını belirtmiştir.³⁶² İbn Atıyye ise hafife alma, tahkir ve küçük düşürme anlamlarına geldiğini belirtmiştir.³⁶³

﴿فَأَيُّ الْفَرِيقَيْنِ أَحَقُّ بِالْأَمْنِ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾ “*Şimdi biliyorsanız söyleyiniz, iki topluluktan hangisi, (tek Allah'a inananlar mı, yoksa Allah'a ortak koşanlar mı) güvende olmaya daha layıktır?*”³⁶⁴ Eyyün/أَيُّ edatı burada inkâr ve takrir anlamında kullanılmıştır.³⁶⁵

f. Ennâ (أَنَّى)

﴿أَوْ كَأَنَّكَ فِي مَرْجٍ مَوْجِدٍ يَلُوكَ النَّجْمَ يُرْجَرُ فِيهِ السَّمَكُ وَالْأَنْجَارُ﴾

³⁵⁵ el-A‘râf suresi, 6/185.

³⁵⁶ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/182, 183.

³⁵⁷ Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, 4/430.

³⁵⁸ Rahmân suresi, 55/12.

³⁵⁹ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/439.

³⁶⁰ el-Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, 17/104.

³⁶¹ et-Tevbe suresi, 9/124.

³⁶² ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/324.

³⁶³ İbn Atıyye, *el-Muharraru’l-vecîz*, 6/303.

³⁶⁴ el-En‘âm suresi, 6/81.

³⁶⁵ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/344.

“Yahut evlerinin duvarları çatuları üzerine yıkılmış, ıssız bir kasabaya uğrayan kimsenin durumu gibi. Bu kişinin, "Allah, bütün bunları öldükten sonra nasıl diriltecek?" demesi üzerine Allah onu yüzyıl ölü olarak tuttu, sonra diriltti... ”³⁶⁶

Taberî burada isimden ziyade alınması gereken ibret üzerinde durmuştur.³⁶⁷ Burada önemli olanın ilâhî kudret ile insanın acizliği olduğunu söylemiştir.³⁶⁸ Buradaki istifhâm, inkâr ve istib’ad anlamlarına gelmektedir.³⁶⁹

Bir başka âyette ise şöyle buyrulmuştur:

(إِنَّ اللَّهَ فَالِقُ الْحَبِّ وَالنَّوَى يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَمُخْرِجُ الْمَيِّتِ مِنَ الْحَيِّ ذَٰلِكُمْ اللَّهُ فَالِقُ تُوْفُكُونَ)

“Şüphesiz Allah, tohumu ve çekirdeği çatlatandır; ölüden diriye, diriden de ölüyü çıkarandır. İşte Allah budur. O halde haktan nasıl döndürülüyorsunuz?”³⁷⁰ Zemahşerî bu ayeti Yüce Allah’tan “nasıl” olup da yüz çevrildiği bağlamında açıklamıştır.³⁷¹ Râzî ise buradaki istifhâmın inkarî olduğunu söylemiştir.³⁷²

(أَوَلَمَّا أَصَبْتُمْ مُمْسِيَةً قَدْ أَصَبْتُمْ مِثْلَهَا قُلْتُمْ أِنَّى هَٰذَا قُلْ هُوَ مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ)

“İki katını (Bedir’de düşmanınızın başına) getirdiğiniz musibetten sonra, şimdi sizin başınıza da bir musibet geldiğinde, kendi kendinize, "Bu nasıl oldu?" diye soruyorsunuz, öyle mi? De ki: "O sizin eserinizdir. Kuşkusuz Cenabı Allah, dilediği herşeyi yapmaya kadirdir.”³⁷³ Ebu Hayyân burada istifhâmın taaccüb ve inkâr yoluyla ‘nasıl’ anlamına geldiğini söylemiştir.³⁷⁴

(فَذَٰلِكُمْ اللَّهُ رَبُّكُمُ الْحَقُّ فَمَاذَا بَعْدَ الْحَقِّ إِلَّا الضَّلَالُ فَأَنَّى تُصْرَفُونَ)

³⁶⁶ el-Bakara suresi, 2/259.

³⁶⁷ et-Taberî, *Câmiu'l-beyân* 3/29.

³⁶⁸ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/207.

³⁶⁹ er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 7/31.

³⁷⁰ el-En ‘âm suresi, 6/95.

³⁷¹ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/48.

³⁷² er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 13/99.

³⁷³ Âl-i İmrân suresi, 3/165.

³⁷⁴ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 3/111.

“İşte O, gerçek Rabbiniz olan Allah'tır. Artık haktan sonra sapıklıktan başka ne kalır ki? O halde nasıl döndürülüyorsunuz?”³⁷⁵ Ebu Hayyân burada istifhâmı “nasıl” anlamında açıklamıştır.³⁷⁶

(وَقَالَ لَهُمْ نَبِيُّهُمْ إِنَّ اللَّهَ قَدْ بَعَثَ لَكُمْ طَالُوتَ مَلِكًا قَالُوا أَنَّى يَكُونُ لَهُ الْمُلْكُ عَلَيْنَا وَنَحْنُ أَحَقُّ بِالْمُلْكِ مِنْهُ وَلَمْ يُؤْتَ سَعَةً مِنَ الْمَالِ)

(Onların peygamberi, (toplumunun önde gelenlerine şöyle) dedi: “Allah, Talut'u size hükümdar olarak tayin etti!” Onlar, “Biz hükümdarlığa ondan daha layık iken ve ona fazla bir servet de verilmemişken nasıl bizim üzerimize hüküm sahibi olabilir?” dediler.)³⁷⁷ Zemahşerî, burada istifhâmı “nasıl” anlamında açıklamıştır.³⁷⁸

(كَلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ وَجَدَ عِنْدَهَا رِزْقًا قَالَ يَمْرَيْمُ أَنَّى لَكَ هَذَا قَالَتْ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ)

“Zekeriyya, ne zaman onu (Meryem'i) mabedde ziyaret ettiyse yanında yiyecekler görür ve sorardı: “Ey Meryem! Bunlar sana nereden geliyor?” Meryem, “Bunlar Allah'tandır, Allah dilediğine hesapsız rızık bağışlar” diye cevap verirdi.”³⁷⁹ Taberî burada istifhâmı teaccüb olarak açıklamıştır.³⁸⁰

g. Eyne (أَيْنَ)

Taberî, أين /eyne'nin حَيْثُ/haysü şeklinde de kullanıldığını ifade etmektedir. Örneğin şu âyette حَيْثُ/haysü, أين ile eş anlamlı olarak kullanılmıştır.³⁸¹

(وَلَا يَفْلِحُ السَّاجِرُ حَيْثُ أَتَى) “Büyücü, nereden gelirse gelsin başarı kazanamaz..”

Ahfeş, buradaki حَيْثُ ifadesinin şu âyette olduğu gibi mecâzi anlamda kullanıldığını ifade etmiştir.³⁸²

(وَيَوْمَ نَحْشُرُهُمْ جَمِيعًا ثُمَّ نَقُولُ لِلَّذِينَ أَشْرَكُوا أَيْنَ شُرَكَائُكُمْ الَّذِينَ كُنْتُمْ تَزْعُمُونَ)

³⁷⁵ Yûnus 10/32.

³⁷⁶ Bkz. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 5/165.

³⁷⁷ el-Bakara, 2/247.

³⁷⁸ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/292.

³⁷⁹ Âl-i İmrân suresi 3/37.

³⁸⁰ et-Taberî, *Câmiu'l-beyân* 3/247.

³⁸¹ et-Taberî, *Câmiu'l-beyân* 2/697-698.

³⁸² el-Ahfeş, *Me'âni'l-Kur'ân*, s. 33.

“Bir gün onların hepsini bir araya toplayacağız. Sonra da, Allah'a ortak koşanlara, "Nerede boş yere davasını güttüğünüz ortaklarımız?" diyeceğiz.”³⁸³ Zemahşerî burada soru ifadesinin tevbih (azar) olarak kullanıldığını ifade etmektedir.³⁸⁴

Yine başka bir âyette de اَيْنَ /eyne temennî anlamında kullanılmıştır.³⁸⁵

(يَقُولُ الْإِنْسَانُ يَوْمَئِذٍ أَيْنَ الْمَفْرُ) “O gün insan, "Kaçacak yer neresidir?" diyecektir.”³⁸⁶
(فَأَيْنَ تَذْهَبُونَ) “O halde nereye gidiyorsunuz?”³⁸⁷ Ferrâ yanlış iş yapanlara Arapçada bu tarz soruların sorulduğunu ifade etmektedir.³⁸⁸ İbn Aşûr (ö.1973) bu kullanımın istifhâm-ı inkarî olduğunu söylemiştir.³⁸⁹

h. Metâ (متى)

Cenabı Allah (c.c) şöyle buyurur:

(أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَأْتِكُمْ مَثَلُ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِكُمْ مَسْتَهْمِ الْبِئْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ وَزُلْزَلُوا حَتَّى يَقُولَ الرَّسُولُ وَالَّذِينَ ءَامَنُوا مَعَهُ مَتَى نَصَرَ اللَّهُ آلاَ إِنْ نَصَرَ اللَّهُ قَرِيبًا)

“Yoksa siz, sizden önce gelip geçenlerin başına gelenler sizin de başınıza gelmeden cennete gireceğinizi mi sandınız? Yoksulluk ve sıkıntı onlara öylesine dokunmuş ve öyle sarsılmışlardı ki, nihayet Peygamber ve beraberindeki müminler "Allah'ın yardımı ne zaman?" dediler. Bilesiniz ki Allah'ın yardımı yakındır.”³⁹⁰ Taberî buradaki istifhâmı, istibtâ olarak açıklarken³⁹¹ Zamahşerî talep olarak açıklamıştır.³⁹² Zerkeşî ise zaferi ve yardımı bekleme anlamlarına geldiğini farklı ulemayı delil göstererek açıklamıştır.³⁹³

Bir başka âyette de متى /metâ şöyle kullanılmıştır:

³⁸³ el-En ‘âm suresi, 6/22.

³⁸⁴ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/12.

³⁸⁵ İbn Aşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 29/345.

³⁸⁶ el-Kıyâme suresi, 75/10.

³⁸⁷ et-Tekvîr suresi, 81/26.

³⁸⁸ el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/243.

³⁸⁹ İbn Aşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 30/164.

³⁹⁰ el-Bakara suresi, 2/214.

³⁹¹ et-Taberî, *Câmiu'l-beyân* 2/341.

³⁹² ez-Zemahşerî, *Keşşâf*, 1/256.

³⁹³ ez-Zerkeşî, *el-Burhân* 2/343.

﴿ فَسَيَقُولُونَ مَنْ يُعِيدُنَا قُلِ الَّذِي فَطَرَكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ فَسَيُنْغِضُونَ إِلَيْكَ رُءُوسَهُمْ وَيَقُولُونَ مَتَى هُوَ قُلْ عَسَى أَنْ يَكُونَ قَرِيبًا ﴾

“Diyecekler ki: "Bizi hayata kim döndürecek?" De ki: "Sizi ilk defa yaratan." Bunun üzerine onlar sana alaylı bir tarzda başlarını sallayacak ve "Ne zamanmış o?" diyecekler. De ki: "Yakın olsa gerek."³⁹⁴ Buradaki متى /metâ'yı Zemahşerî taacüb ve istihzâ olarak açıklamıştır.³⁹⁵ Suyûtî ise sadece istihzâ olarak açıklamıştır.³⁹⁶

Bir başka âyette ise şöyle buyrulmuştur:

﴿ وَيَقُولُونَ مَتَى هُوَ قُلْ عَسَى أَنْ يَكُونَ قَرِيبًا ﴾

“"Ne zamanmış o?" diye soracaklar. De ki: "Yakın olduğunu sanıyorum."³⁹⁷

i. Eyyâne (أَيَّانَ)

Eyyâne/أَيَّانَ metâ ile aynı anlamlara gelmekte olup³⁹⁸ zaman anlamlarına kullanılmaktadır.³⁹⁹ Eyyâne/أَيَّانَ Kur'ân'da pek çok âyette mecaz anlamda kullanılmıştır.

﴿ يَسْأَلُونَكَ عَنِ السَّاعَةِ أَيَّانَ مُرْسَلُهَا قُلْ إِنَّمَا عِلْمُهَا عِنْدَ رَبِّي لَا يُجَلِّيهَا لِوَقْتِهَا إِلَّا هُوَ ﴾

“"Ne zaman gelip çatacak?" diye sana kıyamet saatini sorarlar. De ki: "Onun hakkındaki bilgi sadece Rabbimin katındadır. Vakti geldiğinde onu açığa çıkaracak olan ancak Allah'tır."⁴⁰⁰ Kurtubî buradaki istifhâmı inkâr olarak açıklamıştır.⁴⁰¹

Bir başka âyette de soru edatı şöyle kullanılmıştır:

﴿ يَسْأَلُونَ أَيَّانَ يَوْمَ الدِّينِ ﴾ “"Ceza günü ne zaman?" diye sorarlar."⁴⁰²

j. Kem (كَمْ)

³⁹⁴ el-İsrâ suresi, 17/51.

³⁹⁵ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/672.

³⁹⁶ es-Süyûtî, *el-Celâleyn*, s. 34.

³⁹⁷ el-İsrâ suresi, 17/51.

³⁹⁸ ez-Zerkeşî, *el-Burhân* 2/347.

³⁹⁹ Habenneke, *el-Belâğatü'l-Arabiyyetü*, 2/266.

⁴⁰⁰ el-A'râf suresi, 7/187.

⁴⁰¹ el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 7/212

⁴⁰² ez-Zariyât suresi, 51/12.

Kem/كَمْ hakiki anlamda kullanıldığında bir şeyin sayısını, cinsini ve türünü öğrenmek için kullanılmaktadır. Aslı daha önce de belirttiğimiz gibi Kem/كَمْ değil de E Kem/أَكْم şeklindedir. Telaffuzunda kolaylık olsun diye hemze kaldırılarak sadece kem/كَمْ olarak söylenmektedir. Mecazi anlamda kullanıldığında kem/كَمْ edatı, genelde sayı ve adet öğrenmek için kullanılır. Sayıyı belirlemek için de kullanılır ve أَيُّ عَدَدٍ؟ manasında sorulur.⁴⁰³ Geçtiği ayetlere şu örnekleri verebiliriz:

(سَلِّ بَنِي إِسْرَائِيلَ كَمْ آتَيْنَاهُم مِّنْ آيَاتِنَا) *“İsrailoğulları'na sor: Onlara nice açık âyetler verdik.”*⁴⁰⁴ Zemahşerî buradaki istifhâmı soru ve haberiyye olarak açıklamıştır.⁴⁰⁵ Kurtubî ise takri‘ ve tevbih olarak açıklamıştır.⁴⁰⁶

(أُوكَذِّبِي مَرَّ عَلَى قَرْيَةٍ وَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلَى عُرُوشِهَا قَالَ أَنَّى يُحْيِي هَذِهِ اللَّهُ بَعْدَ مَوْتِهَا فَأَمَاتَهُ اللَّهُ مِائَةَ عَامٍ ثُمَّ بَعَثَهُ قَالَ كَمْ لَبِثْتَ قَالَ لَبِثْتُ يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ)

*“Yahut evlerinin duvarları çatıları üzerine yıkılmış, ıssız bir kasabaya uğrayan kimsenin durumu gibi. Bu kişinin, "Allah, bütün bunları öldükten sonra nasıl diriltecek?" demesi üzerine Allah onu yüzyıl ölü olarak tuttu, sonra diriltti. "Ne kadar kaldın" diye sordu. "Bir gün veya günün bir kısmı kadar kaldım" dedi.”*⁴⁰⁷ İbn Atıyye buradaki istifhâmı takrir olarak açıklamıştır.⁴⁰⁸

Başka âyetlerde ise istifhâm edatları şu anlamlarda da kullanılmaktadır:

(أَمْ مَنْ هُوَ قُنُوتٌ أَوْ نَائِلٌ سَاجِدًا وَقَائِمًا يَحْذَرُ الْآخِرَةَ وَيَرْجُوا رَحْمَةَ رَبِّهِ قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُو الْأَلْبَابِ)

*“Yoksa o, gece saatlerinde secde ederek, ayakta durarak ibadet eden, ahiretten korkan ve Rabbinden rahmetini uman gibi midir?” De ki: “Bilenlerle bilmeyenler bir olur mu? Doğrusu ancak akıl sahipleri bunları hakkıyla düşünür.”*⁴⁰⁹

Bazen de istifhâmın hangi anlamda olduğu açık olmayabilir. Aşağıdaki âyette istifhâmın hangi anlamda olduğunu tayin etmek biraz zordur.⁴¹⁰:

⁴⁰³ Habenneke, *el-Belâğatü'l-Arabiyyetü*, 2/268.

⁴⁰⁴ el-Bakara suresi, 2/211.

⁴⁰⁵ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/254.

⁴⁰⁶ el-Kurtubî, *el-Câmi‘ li ahkâmi'l-Kur‘ân*, 3/20.

⁴⁰⁷ el-Bakara suresi, 2/259.

⁴⁰⁸ İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, 2/239.

⁴⁰⁹ ez-Zümer suresi, 39/9.

⁴¹⁰ el-Ferrâ, *Me‘âni'l-Kur‘ân*, 2/953.

birleşiminden meydana gelirken (مَادًا) da مَا/mâ ile ذَا/zâ'nın birleşiminden oluşmaktadır. Aynı şekilde أَيِّنًا da أَيِّن/eyne ile مَا/mâ'nın terkiibinden oluşmaktadır.

مَادًا/Mâzâ Arapçada pek çok anlamda kullanılmaktadır.⁴¹⁸ İlk olarak مَادًا/Mâzâ'nın مَا/mâ'sı istifhâm, ذَا/zâ'sı ism-i işaret olarak kullanılmaktadır. İkinci olarak مَادًا/Mâzâ'nın مَا/mâ'sı ism-i mevsûl, ذَا/zâ'sı ism-i işaret olarak kullanılmaktadır. Örneğin şu âyette مَادًا/Mâzâ bu ikinci özelliğiyle kullanılmıştır:

(وَيَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلِ الْعَفْوَ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ)

"Sana neyi başkalarına vereceklerini soruyorlar. De ki: "Sizi sıkmayanını." Allah, düşüncesiniz diye, âyetlerini size böylece açıklıyor."⁴¹⁹

Üçüncü olarak مَادًا/Mâzâ'nın hem مَا/mâ'sı hem de ذَا/zâ'sı ikisi beraber istifham olarak kullanılmıştır.⁴²⁰

مَادًا/Mâ zâ'da olduğu gibi أَيِّن/eyne'nin de farklı şekillerde kullanımı vardır.⁴²¹ İlk olarak أَيِّن/eyne sorudan yola çıkarak bir şeyin yerini ve mekânını öğrenmeye yarar. Aşağıdaki âyetlerde أَيِّن/eyne bir mekânı bilmek için kullanılmıştır:

(يَقُولُ الْإِنْسَانُ يَوْمَئِذٍ أَيْنَ الْمَفْرُ) "O gün insan "kaçış nereye?" diyecektir."⁴²²

(وَيَوْمَ يُنَادِيهِمْ فَيَقُولُ أَيْنَ شُرَكَآئِيَ الَّذِينَ كُنْتُمْ تَزْعُمُونَ) "(Onları tümüyle (mahşere) toplayıp da Allah'a ortak koşanlara,) "Nerede, ilah olduklarını iddia ettiğiniz ortaklarım?" diyeceğimiz günü hatırla."⁴²³

(ثُمَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ يُخْرِيهِمْ وَيَقُولُ أَيْنَ شُرَكَآئِيَ الَّذِينَ كُنْتُمْ تُشَاقِقُونَ فِيهِمْ)

"Sonra kıyamet gününde Allah, onları rezil edecek ve: "Hani, nerede o, kendileri uğrunda ayrılık çıkarıp düşman kesildiğiniz ortaklarım? diyecek."⁴²⁴

⁴¹⁸ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 1/395.

⁴¹⁹ el-Bakara suresi, 2/219.

⁴²⁰ Abdüh er-Râcihî, *et-Tatbîku'n-nahvî*, Mısır 1420/1999, s. 67- 68.

⁴²¹ Zâhir Şevket el-Beyâtî, *Edâvâtü'l-i'râb*, 61, 62.

⁴²² el-Kıyâme suresi, 75/10.

⁴²³ el-En'âm suresi, 6/22.

⁴²⁴ en-Nahl suresi, 16/27.

(وَيَوْمَ يُنَادِيهِمْ فَيَقُولُ أَيْنَ شُرَكَاءِي الَّذِينَ كُنْتُمْ تَزْعُمُونَ) “Hele onlara haykırıp da: "Nerede o iddia ettiğiniz ortaklarım?" diyeceği gün..”⁴²⁵ (فَأَيْنَ تَذْهَبُونَ) “Böyle iken siz nereye gidiyorsunuz?”⁴²⁶

أَيْنَ/eyne sade haliyle veya مَا/mâ ile beraber أينما şeklinde iki muzariyi cezmeden şart edatı olarak da kullanılmaktadır. Aşağıdaki âyetlerde أينما/eynemâ bir şart edatı olarak kullanılmıştır:

(وَلِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُولُوا فَتَمَّ وَجْهَ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ وَسِعَ عِلْمَهُ) “Bununla beraber, doğu da Allah'ın batı da! Nereye yönelseniz, orada Allah'a durulacak yön vardır! Şüphesiz ki Allah'ın rahmeti geniştir ve O, her şeyi bilendir.”⁴²⁷

(أَيْنَمَا تَكُونُوا يُدْرِكْكُمُ الْمَوْتُ وَلَوْ كُنْتُمْ فِي بُرُوجٍ مُّشِيدَةٍ) “Her nerede olsanız olun, ölüm size yetişir, göklere yükselmiş burçlarda da olsanız.”⁴²⁸

(أَيْنَمَا يُوْجِهُهُ لَا يَأْتِ بِخَيْرٍ هَلْ يَسْتَوِي هُوَ وَمَنْ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَهُوَ عَلَى صِرَاطٍ مُّسْتَقِيمٍ)

“..Onu nereye gönderse yararlı bir sonuçla gelmez. Şimdi bununla adaleti emreden ve kendisi de dosdoğru yolda bulunan kimse bir olur mu?”⁴²⁹

IV. İSTİFHAM EDATLARININ ÖZELLİKLERİ

Bir söz ve kelâmıla amacı elde etmeye ve muhatapları etkilemek için kelime ve cümle seçimine üslub denir. Üslubda konuşan ve muhatap çok önemli olduğu gibi zaman ve mekân da çok önemlidir. Zira zamanı ve mekânı gözetilmemiş hitap ve yazıların tesiri fazla olmamaktadır.

Duygu ve düşüncelerin muhataplara aktarımında pek çok üslub çeşidi kullanılmaktadır. Bu üslubların en önemlilerinden birisi de soru üslubudur. Soru üslubu daha çok bir şeyi öğrenmeye ve teyit etmeye yönelik olsa da bazen kişi cevabını bildiği konularda da soru üslubu kullanılabilir. Bu ikincisi daha çok dile ve anlama zenginlik katmak, anlatımı güzelleştirmek amacıyla yapılmaktadır. Hatipler ve

⁴²⁵ el-Kasas suresi, 28/62.

⁴²⁶ et-Tekvîr suresi, 81/26.

⁴²⁷ el-Bakara suresi, 2/115.

⁴²⁸ en-Nisâ suresi, 4/78.

⁴²⁹ en-Nahl suresi, 16/76.

mütekellimler sözü tesirli kılmak, muhatabın dikkatini çekmek ve bir mevzuyu daha iyi işlemek amacıyla soru üslublarını kullanabilirler.

Dikkat çekmek amacıyla yapılan sorular, belagatte önemli bir yere sahiptir. Zira soru üslubu başta Arapça olmak üzere tüm dillerde geniş anlamlar içerir, muhatabın dikkatini çeker ve büyük infialler oluşturabilir. Bu nedenle günlük hayatta olduğu gibi Kur'ân'da da soru edatları, etki ve tepkinin istendiği durumlarda, aklın ikna edilmesi gibi hallerde ve duyguların harekete geçirilmesi gibi anlarda sıkça kullanılır. Soru üslubunun kullanımı ilk insanlara kadar gitmektedir. Hz. Âdem'den Antik Yunan'a kadar ki dönemi görmeyen ve görmek istemeyen modern bilim ve anlayış soruyla öğrenmeyi ve dikkat çekmeyi Sokrates'e dayandırmaktadır. Oysaki Kur'ân'da belirtildiği üzere başta Hz. Nûh (a.s), Hz. İbrahim (a.s), Hz. Mûsâ (a.s) gibi peygamberler kavimlerini iknâ ve davette pek çok soru edatı kullanmışlardır. Zira soru üslûbu muhatapların ilgi ve dikkatlerini çekmede en önemli yöntemlerden biridir. Hatta kadîm dönemlerden beri edebiyatta soru üslublarını kullanmak mühim bir özellik olarak kabul edilmektedir. Soru üslubunun özelliklerini şöyle maddeleştirebiliriz:

1. İster cevap amacı güdülsün isterse güdülmesin bir söze ve hitaba soruyla başlamak çok önemlidir. Zira soru, muhatabın dikkatini çekmekle kalmaz aynı zamanda muannit zihinlerin de daha kolay ikna olmalarında yardımcı olur.

2. Soru siğaları herkes tarafından bilindiği ve sıkça kullanıldığı için kalıcılığı uzun ve ikna yönü çok kuvvetlidir.

3. Soru üslubları doğrudan muhataba yöneltildiği için zihni çalıştırmaya ve düşünmeye sebep olur. Bu nedenle mütekellim konuşma ve sunumuna muhatapları da katmış olur.

4. Soru üslubları bazen muhataplara meydan okuma amacı da gütmektedir. Örneğin “Siz bana bu konuda yardımcı olabilir misiniz” veya “Sen bu konuda kararlı mısın?” gibi sorular muhataba seviyesini göstermektedir.

5. Soru siğaları insanların zihnini açma ve onları harekete geçirme görevi görmektedir. Konuşma ve tartışmalarda konuşanın muhatabı yerine kendisini koyması önemli özellikler arasında sayılmaktadır. Bu nedenle mütekellim mevzuyu işlerken öncelikle muhatabın konuyu bilmiyormuş gibi düşünmesi gerekmektedir.

İstifhâm üslubu gündelik hayatta ve iletişimde sıkça kullanıldığı gibi Kur’ân’da da sıkça kullanılmıştır. Hatta Kur’ân’ın anlatım üslubu içerisinde istifhâmın ayrı bir yeri var da denilebilir. Kur’ân muhataplarına konularını anlatmak için pek çok soru üslubu kullanmıştır. Örneğin Kur’ân’da soru ve soruyla alakalı yaklaşık (130) kelime geçer. Bu da Kur’ân’da öğrenme ve öğretme metotlarında soru ve soruşturmaya ayrı bir önem verildiğini gösterir. Öncelikle Kur’ân inkârcıların batıl iddialarını çürütmek için onlara birtakım sorular yönelmiş ya da cevabı olmayan istifhâm ifadeleri kullanmıştır. Hatta Kur’ân soru üslublarını kıssalar üzerinden anlatarak muhatapları geçmiş kavimler arasında cereyan etmiş hadise, olay ve tartışmalar üzerinden anlatmaya çalışmıştır. Böylece Kur’ân inkârcıları tartışan ve birbirlerine meydan okuyan milletlerle başbaşa bırakarak kafalarında istifhâmın oluşmasına zemin hazırlamıştır.

İstifhâm üslubu Kur’ân’da yaklaşık olarak (1260) âyette kullanılmıştır. Toplam âyetlerin sayısı (6236) olarak kabul edildiğinde soru üslubunun hitap ve iknada ne kadar önemli olduğu anlaşılmaktadır. Kur’ân’da soru üslubunun bu kadar çok kullanılması, istifhâmın gücüne, tesirine ve önemine işaret etmektedir. Âyetlerin Mekkî ve Medenî olarak ikiye ayrıldığı düşünüldüğünde Mekkî âyetlerde istifhâmın daha sık görüldüğü ortaya çıkmaktadır.

Diğer yandan istifhâm edatları bir âyette pek çok anlamda da kullanılabilir. Bunlardan bazı örnekleri şöyle sunabiliriz:

(أَفَلَمَّا جَاءَكُمْ رَسُولٌ بِمَا لَا تَهْوَىٰ أَنفُسُكُمْ أَسْتَكْبَرْتُمْ فَفَرِيقًا كَذَّبْتُمْ وَفَرِيقًا تَقْتُلُونَ)

“Ne zaman rasuller geldi insanlar onlara karşı büyüklendiler. Bu yüzden insanların bir grubu onları yalanladı bir grubu da öldürdüler.”⁴³⁰ Bu âyette hemze istifhâm olarak, fe atıf, küllemâ da zaman zarfı olarak kullanılmıştır. Hatta şart anlamı da vardır.⁴³¹

(وَمَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِن قَبْلِهِ الرُّسُلُ أَفَإِن مَّاتَ أَوْ قُتِلَ انْقَلَبْتُمْ عَلَىٰ أَعْقَابِكُمْ) “Muhammed yalnızca bir elçidir. Ondan önce de elçiler gelip geçti. Şimdi o ölür veya öldürülürse

⁴³⁰ el-Bakara suresi, 2/87.

⁴³¹ ed-Dervîş, *İ‘râbü’l-Kur’âni ve beyânüh*, 1/136.

gerisin geri dönecek misiniz?"⁴³² Bu âyette hemze inkârî olarak, fe atıf, in şart (şart ve cevap مات – انقلبتم) olarak kullanılmıştır. Yani şart anlamı da vardır.⁴³³

(هَلْ أَتَى عَلَى الْإِنْسَانِ حِينٌ مِّنَ الدَّهْرِ لَمْ يَكُن شَيْئًا مَّذْكُورًا) “Gerçek şu ki, insanın yaratılış tarihinde onun henüz anılan bir şey olmadığı bir dönem gelip geçmiştir.”⁴³⁴ Sîbeveyh bu âyetteki soru edatını gad/قد olarak⁴³⁵ Ferrâ ise kad ütiye/أتى/قد olarak açıklamıştır.⁴³⁶

(وَقَالُوا رَبَّنَا لِمَ كَتَبْتَ عَلَيْنَا الْقِتَالَ لَوْلَا أَخَّرْتَنَا إِلَىٰ أَجَلٍ قَرِيبٍ قُلْ مَتَّعْتُ الدُّنْيَا قَلِيلًا وَالْآخِرَةُ خَيْرٌ لِّمَنِ اتَّقَىٰ وَلَا تُظَلِّمُونَ فَتِيلًا) “(Üzerlerine savaş yazılınca..) "Rabbimiz! Niçin bize savaş yazdın? Bizi yakın bir zamana kadar erteleyeseydin ya!" derler. De ki: "Dünya geçimliği azdır. Ahiret, Allah'a karşı gelmekten sakınan kimse için daha hayırlıdır. Size kıl kadar haksızlık edilmez."⁴³⁷

(قَالَ أَبَشَّرْتُمُونِي عَلَىٰ أَنْ مَسَّنِيَ الْكِبَرُ فِيمَ تَبَشِّرُونَ) "Üzerime yaşlılık çökmüş olduğu halde, bana böyle bir müjde veriyorsunuz, öyle mi?" dedi (İbrahim). "Peki, hangi (beklenmedik) şeyle müjdeliyorsunuz beni?"⁴³⁸

(عَمَّ يَتَسَاءَلُونَ) (۱) عَنِ النَّبِيِّ الْعَظِيمِ) “Birbirlerine (bu kadar sık) neyi soruyorlar? Büyük haber hakkında mı?”⁴³⁹

(وَإِنِّي مَرْسَلَةٌ إِلَيْهِمْ بِهَدِيَّةٍ فَنَظِرَةٌ بِمَ يَرْجَعُ الْمُرْسَلُونَ) “Bunun içindir ki, bu (mektup sahiplerine) bir hediye gönderecek ve elçilerin nasıl bir tepkiyle döneceklerini bekleyeceğim.”⁴⁴⁰

(قُلْ فَلِمَ تَقْتُلُونَ أَنْبِيَاءَ اللَّهِ مِن قَبْلُ إِن كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ) “Sizler daha önce iman ettiğiniz halde peygamberleri niçin öldürüyorsunuz?”⁴⁴¹

(أَوَلَيْسَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ بِقَدِيرٍ عَلَىٰ أَنْ يَخْلُقَ مِثْلَهُم بَلَىٰ وَهُوَ الْخَلْقُ الْعَلِيمُ)

⁴³² Âl-i İmrân suresi, 3/144.

⁴³³ ed-Dervîş, *I'râbü'l-Kur'âni ve beyânüh*, 1/538.

⁴³⁴ el-İnsân suresi, 76/1.

⁴³⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/58.

⁴³⁶ el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/1186.

⁴³⁷ en-Nisâ suresi, 4/77.

⁴³⁸ el-Hicr suresi, 15/54.

⁴³⁹ en-Nebe' suresi, 78/2.

⁴⁴⁰ en-Neml suresi, 27/35.

⁴⁴¹ el-Bakara suresi, 2/91. Bkz. el-Ukberî, *et-Tibyân*, 1/93.

“Gökleri ve yeri yaratmış olan Allah, (yok olanların) yerine onlar gibi (yeni)lerini yaratmaya muktedir olamaz mı? Elbette olur! Zaten O her şeyin bilgisine sahip olan Yarattıcı’dır.”⁴⁴²

﴿الَيْسَ فِي جَهَنَّمَ مَثْوًى لِّلْكَافِرِينَ﴾ “Cehennem, hakikati inkâr edenler için (en uygun) yer değil midir?”⁴⁴³

﴿الَيْسَ اللَّهُ بِكَافٍ عَبْدَهُ﴾ “Cenabı Allah kuluna kafi değil mi?”⁴⁴⁴

﴿وَمَن يَهْدِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِن مُّضِلٍّ أَلَيْسَ اللَّهُ بِعَزِيزٍ ذِي انْتِقَامٍ﴾ “Allah kimi doğru yola yöneltirse onu saptıran olmaz. Allah kudret sahibi ve kötülüklerin hesabını gören değil midir?”⁴⁴⁵

﴿الَيْسَ ذَلِكَ بِقَدِيرٍ عَلَىٰ أَن يُحْيِيَ الْمَوْتَىٰ﴾ “(Bütün bunları yapan Allah) ölüleri tekrar diriltmeye kaadir değil midir? (Elbette kadirdir).”⁴⁴⁶

﴿الَيْسَ اللَّهُ بِأَحْكَمِ أَحْكَمِينَ﴾ “Allah, hükmedenlerin en iyi hükmedeni değil midir?”⁴⁴⁷

Buradaki istifhâm, isbât ve tekid anlamındadır. Tekid ifade etmesi için de olumsuzluk sözcüğünün başına hemze gelmiştir.⁴⁴⁸ Abkârî de isbat anlamında olduğunu belirtmiştir.⁴⁴⁹

﴿أَكَانَ لِلنَّاسِ عَجَبًا أَن أَوْحَيْنَا إِلَىٰ رَجُلٍ مِّنْهُمْ أَن أَنْذِرِ النَّاسَ وَبَشِّرِ الَّذِينَ ءَامَنُوا أَنَّ لَهُمْ قَدَمَ صِدْقٍ عِنْدَ رَبِّهِمْ﴾

“İçlerinden bir kişiye: “İnsanları uyar ve inanıp güvenenlere, özü sözü doğru kişiler sınıfına çıkma müjdesi ver” diye vahiy etmemiz onlara çok mu tuhaf geldi?”⁴⁵⁰

﴿مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضِعَّهُ لَهُ أَضْعَافًا كَثِيرَةً وَاللَّهُ يَقْبِضُ وَيَبْصِطُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾

“Kimdir Allah'a güzel bir borç verecek o kimse ki, Allah da o borcu kendisine kat kat ödesin. (Rızkı) Allah (c.c) daraltır ve genişletir. Ancak O'na döndürüleceksiniz.”⁴⁵¹

⁴⁴² Yâsîn suresi, 36/81.

⁴⁴³ ez-Zümer suresi, 39/32.

⁴⁴⁴ ez-Zümer suresi, 39/36.

⁴⁴⁵ ez-Zümer suresi, 39/37.

⁴⁴⁶ el-Kiyâme suresi, 45/40.

⁴⁴⁷ et-Tîn suresi, 95/8.

⁴⁴⁸ Muhammed Efkâr, *Muhtasar*, 54.

⁴⁴⁹ el-Ubkerî, *et-Tibyân*, 1/290.

⁴⁵⁰ Yûnus suresi, 10/2.

⁴⁵¹ el-Bakara suresi, 2/245.

Buradaki men'in hangi anlamda kullanıldığı konusunda tefsircilerle nahivciler ihtilâf etmişlerdir.⁴⁵² İstifhâmın, ism-i işaret ve ism-i mevsûl olduğu konusunda farklı görüşler serdedilmiştir.⁴⁵³

(وَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَيَقُولُونَ مَاذَا أَرَادَ اللَّهُ بِهَذَا مَثَلًا يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا وَيَهْدِي بِهِ كَثِيرًا)

“..Kâfirler ise şöyle derler: "Ne yani, Cenabı Allah (c.c) böyle bir örnekle neyi amaçlamış olabilir!" Bu yolla Allah, birçoğunun sapıtığına, birçoğunun da yola geldiğine karar verir.”⁴⁵⁴ Bu âyetteki istifhâm, mebnidir, mef'ûlün bih ve mahallen mansubtur. Bir başka görüşe göre de mâzâ'nın mâ'sı mebnidir ve merfudur, yani mahallen merfudur. Zâ ise ism-i mevsûldür.⁴⁵⁵ Bu hadis bu açıklamayı desteklemektedir:

" فَقُلْتُ لَهُ: أُبْسِطْ يَمِينَكَ لِأَبِيعِكَ، فَبَسَطَ يَمِينَهُ، فَقَبَضْتُ يَدِي، فَقَالَ: مَا لَكَ يَا عَمْرُو؟ قُلْتُ أَرَدْتُ أَشْتَرِطَ قَالَ: تَشْتَرِطُ مَاذَا؟ قَالَ أَنْ يُغْفَرَ لِي. "

İstifhâm edatı, hadislerde de bu anlamda kullanılmıştır.⁴⁵⁶

(فَلَمَّا جَاءَ السَّحَرَةُ قَالُوا لِفِرْعَوْنَ أَإِنَّا لَنَا أَجْرًا إِن كُنَّا نَحْنُ الْغَالِبِينَ) “Sihirbazlar gelince, Firavun'a, "Eğer biz üstün gelirsek, gerçekten bize bir mükafat var mı?" dediler.”⁴⁵⁷ Bu âyette de “أَيْنَ/einne” istifhâm edatı olarak herhangi bir mükafat anlamında kullanılmış ve onların ödül bekledikleri ifade edilmiştir.⁴⁵⁸

(قَالَ فِرْعَوْنُ ءَأَمْنْتُمْ بِهِ قَبْلَ أَنْ ءَادَنْ لَكُمْ إِنَّ هَذَا لَمَكْرٌ مَكْرَتُمُوهُ فِي الْمَدِينَةِ لِتُخْرِجُوا مِنْهَا أَهْلَهَا فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ) “Firavun: "Ben size izin vermeden ona inandınız, öyle mi?" dedi, "Bakın, bu sizin yaptığınız sinsice hazırlanmış bir tuzak; hem de bu (benim kendi) şehrimde, böylelikle ahalisini çekip götürmek için, Ama (bekleyin) yakında göreceksiniz.”⁴⁵⁹

(يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ لِمَ تُحَرِّمُ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَكَ تَبْتَغِي مَرْضَاتَ أَرْوَاجِكَ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ)

⁴⁵² Mekkî b. Ebî Tâlib, *Müşkilü i 'râbi'l-Kur'an*, 1/202.

⁴⁵³ ed-Dervîş, *İ'râbü'l-Kur'an ve beyânüh*, 1/316.

⁴⁵⁴ el-Bakara suresi, 2/26.

⁴⁵⁵ el-Ukberî, *et-Tibyân*, 1/43, 44; ed-Dervîş, *İ'râbü'l-Kur'an ve beyânüh*, 1/77.

⁴⁵⁶ el-Münzirî, *et-Terğib ve't-terhîb* (Thk. İbrâhîm Şemseddîn) Beyrut, 2/165.

⁴⁵⁷ eş-Şuarâ suresi, 26/41.

⁴⁵⁸ Fâdil es-Sâmerrâî, *Me'âni'n-nahv*, s. 237- 238.

⁴⁵⁹ el-A'râf suresi, 7/113, 123.

“ Ey Peygamber! Eşlerinin rızasını arayarak, Allah'ın sana helal kıldığı şeyi niçin sen kendine haram ediyorsun? Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.”⁴⁶⁰
Yukarıdaki âyetlerde görüldüğü gibi istifhâm edatları farklı şekil ve anlamlarda kullanılmaktadır.⁴⁶¹

İstifhâm edatları bazen açık bazen de hafzedilerek cahiliyye şiirinde sıkça kullanılmıştır. Bir şiirde soru edatı şöyle geçmektedir:

فَوَاللَّهِ مَا أَذْرِي وَإِنْ كُنْتُ دَارِيًّا بِسَبْعِ رَمِينَ الْجَمْرِ أَمْ بِثَمَانٍ

أراد: أَسْبِعِ رَمِينَ الْجَمْرِ؟

Bir başka şiirde de soru edatı anlamdan çıkartılmaktadır. Bu şiirde soru edatı lafız olarak zikredilmese de anlamdan çıkarılmaktadır.⁴⁶²

طَرَبْتُ وَمَا شَوْقًا إِلَى الْبَيْضِ أَطْرَبُ وَلَا لِعِبَاءٍ مِنِّي، وَذُو الشَّيْبِ يَنْعَبُ

V. İSTİFHAM EDATLARININ İRABI

İstifhâm edatları içerisinde “eyyü” hariç diğerlerinin hepsi mebnidir. İ‘râb, daha önce de değindiğimiz gibi Arapçada bir kelimenin cümledeki konum ve cümle içindeki görevine bağlı olarak aldığı, hareke, harf veya hazif değişikliğine denir. Mebni ise cümledeki konumuna göre bir kelimenin sonunda hareke, harf veya hazif değişikliğinin olmaması; her ne olursa olsun kelimenin sonunun değişmemesidir. Bu nedenle mebni kelimelerin i‘râbı mahallen, konum olarak farazî bir şekilde yapılmaktadır. Mebnî kelimelerin sonu bir cümlede hangi öge olarak kullanılırsa kullanılsın sonları asla değişmezler. “Eyyü” soru edatında görüldüğü üzere Arapçada sadece bir tane murab vardır. Murab, bir kelimenin cümledeki yerine göre sonundaki hareke, harf veya hazif değişikliği olmasıdır.

a) هل/Hel: Soru edatları içerisinde hemze ile birlikte harf olarak kabul edilen kelimedir ve i‘râbda mahalleri yoktur. Hel cümle içerisinde bir öge olarak kabul edilmez ve cümleye sadece soru anlamı katar. Hel edatı tüm kullanımlarında cümle mahiyetine dair sorular sorar. Bu nedenle dilciler ve tefsirciler tarafından tasdik ve isbat amaçlı kullanıldığı kabul edilmiştir. Cevabında ise mutlaka evet ya da hayır diye bir yanıtın

⁴⁶⁰ et-Tahrîm suresi, 66/1.

⁴⁶¹ ed-Dakr, *Mu‘cemü’n-nahv*, 534.

⁴⁶² ed-Dakr, *Mu‘cemü’n-nahv*, 534.

alınması gerekir. هل قرأت النّحو؟ sorusuna verilmesi gereken cevap evet ya da hayır olmalıdır. Hel genel olumsuz edatları ile birlikte kullanılmaz. Örneğin هل لم تقرأ؟ denilmez. Hel genelde fiillerden önce kullanılsa da هل عليّ مجتهد؟ cümlesinde olduğu gibi isimlerden önce de kullanılabilir. ⁴⁶³

b) الهمزة / Hemze: هل/Hel gibi hemze de harf olarak kabul edilir ve cümleye ..mi?, ...mu? gibi manalar katar. هل/Hel de olduğu gibi tasdik ve isbat anlamlarında sıkça kullanılır. Hemze ile tek bir kelimeye soru sorulabildiği gibi cümlelere de sorulur. İlk olarak hemze ile şöyle bir cümle kurulabilir خليل؟ أجتهد İkinci olarak أخالد شجاع أم سعيد؟ cümlesi de kurulabilir. Üçüncü olarak وألم يسافر أخوك؟ cümlelerinde olduğu gibi olumlu ve olumsuz cümleler de kurulabilir. ⁴⁶⁴

c) من/Men: من/Men edatı, istifhâmlar içerisinde isim ve mebni grubunda yer almakta; sadece akıllı varlıklar ve insanlar için kullanılmaktadır. Bazen akılsızlar için de kullanıldığı görülür. Cümledeki konumuna göre; kim?, kimi?, kime? gibi anlamlara gelmektedir. من/Men edatının مَنْ دَا gibi kullanımlarına rastlanır. من/Men istifhâm ismi, cümlede durumuna göre mübteda, haber, mef'ûlün bih, muzâfun ileyh gibi ögeler olabilir. Bir şiirde şöyle kullanılmıştır:

وَلَا خَيْرَ فِيمَنْ لَا يُوطِنُ نَفْسَهُ عَلَى نَائِبَاتِ الدَّهْرِ حِينَ تَنْوُبُ

d) ما/Mâ: ما/Mâ, isim olarak kabul edilir ve mebnidir. Daha çok insan dışındaki cansız varlıklar için kullanılır. Cümledeki konumuna göre; ne? neyi? neye? gibi anlamlara gelir. ما/Mâ, soru ismi cümlede mübteda, haber, mef'ûlün bih vb. öge yerine kullanılabilir. ما/Mâ'nın da مَا دَا kullanımları vardır.

e) ماذا/Mâzâ: ماذا/Mâ zâ, İnsan dışındaki varlıklar için kullanılır ve cümledeki durumuna göre; ne? neyi? neye? gibi anlamlara gelir. ماذا/Mâ zâ, genelde bir cümlede mefulün bih olarak kullanılır. Örneğin ماذا تأكل؟ Ne yedin? Cümlesinde soru ismi mefulün bih olarak kullanılmıştır. Cevap olarak düşünüldüğünde burada ماذا/Mâ zâ'nın yerine mutlaka bir nesne gelmesi gerekir. ماذا/Mâzânın başına lâm/li geldiğinde ise bir sebep bildirir. ماذا soru edatının başına ل harf-i ceri gelirse anlamı “Niçin? Veya neden?” olur; لماذا şeklinde yazılır.

⁴⁶³ el-Galâyinî, *Câmiu'd-dürüsi'l-Arabiyye*, 2/200.

⁴⁶⁴ el-Câmî, *Şerhu'l-Câmî*, (Thk. Muhammed Zeki Caferî) Kudüs, s. 906, 907.

f) **أَيَّانَ - متى**: **Metâ-eyyâne**'nin anlamı “Ne zaman? Veya hangi vakit?” olup cümlede genel olarak haber, zarf vb. olarak kullanılır. **أَيَّانَ - متى**: Metâ- eyyâne'nin haber kullanımını yaygındır. **متى السفر؟** cümlesinde **متى** haberdir. Zira bu soru cümlesinde isim, ‘Yolculuk ne zaman?’ sorusuna karşılık olarak verilmektedir. “Yolculuk yarın saat sekizdedir.” şeklinde cevap verdiğimizde sorudaki **متى** yerinde haber geçmektedir. **أَيَّانَ-eyyâne** da **متى** /Metâ ile aynı anlamda kullanılmaktadır.

g) **أَيْنَ-أَيْنَ /Ennâ ve Eyne**: **أَيْنَ - أين** /Ennâ ve Eyne: “Nerede? nereye?, neresi?” gibi anlamlara gelip cümlede genel olarak haber, zarf anlamlarına gelir. İstifhâm edatlarının çoğunda olduğu gibi **أَيْنَ-أَيْنَ /Ennâ ve Eyne** de mebnidir; mahallen merfu ve mensub olur.

h) **كَمْ/Kem**: **كَمْ/Kem** soru edatı “Kaç?”, “ne kadar?” anlamlarına gelmekte olup mebnidir. Cümle içerisinde genel olarak mübtada, haber, mef’ûlün bih, harf-i cerle mecrûr olma gibi farklı şekillerde kullanılır.

I) **كَيْفَ/Keyfe**: **كَيْفَ/Keyfe**, “Nasıl? Hangi halde ve şekilde?” gibi manasına gelir. İsim olarak kabul edilen diğer edatlar gibi **كَيْفَ/Keyfe** de mebnidir; cümledeki konumuna göre genel olarak haber veya hal olarak kullanılır.

j) **أَيُّ/ Eyyün**: **أَيُّ/ Eyyün**, “Hangi?”, “hangisi?”, “hangileri?” anlamlarında kullanılmakta olup cümlede genel olarak mübtada, haber, mef’ûlün bih, harf-i cerle mecrûr, muzâfun ileyh v.s olarak kullanılır. Diğer isim edatları gibi **أَيُّ /Eyyün** de mebnidir ve i’râbı mahallen olur.

Bundan sonraki bölümde Kur’an’ın ilk 10 suresinde geçen soru cümleleri yer alacak ve gerektiği yerde Arapça ifade edilecektir:

İKİNCİ BÖLÜM

KUR'AN-I KERİM'DEN ÖRNEKLER

Şüphesiz ki Kur'an-ı Kerim Cenabı Allah (c.c)'ün münezzel olan ebedi ve son kitabıdır. Bu yüzden ümmetin bütün âlimleri bu hususta hizmet etmek için hayatlarını bu kitaba adanmıştır.

Peygamber Efendimizin (s.a.v) de: (" أَعْرَبُوا الْقُرْآنَ وَاتَّمَسُوا غُرَائِبَهُ. ") " *Kur'an-ı Kerimi irap yapınız, ilginç kelimelerini açıklayınız.* " şeklindeki ifadesi hadis kaynaklarında geçmektedir.⁴⁶⁵

Yine başka bir hadis-i şerif: (أَعْرَبُوا الْكَلَامَ كِي تَعْرَبُوا الْقُرْآنَ) " *Kelamı irâb ediniz ki Kur'an-ı da edesiniz.* " ⁴⁶⁶ şeklinde geçmektedir.

Nahiv ilmi ile Kur'an-ı Kerim irabı arasındaki alaka fazla izah gerektirmez diyen el-Ukberî irâb ilminin önemine şu sözleriyle dikkat çekmiştir:⁴⁶⁷

إِنَّ الْعَلَاقَةَ بَيْنَ "عِلْمِ إِعْرَابِ الْقُرْآنِ" وَ"عِلْمِ النَّحْوِ" لَا تَحْتَاجُ إِلَى إِبْضَاحٍ.

وبالتَّالِي فَقَدْ اعْتَبِرَ جَمَهُورُ الْعُلَمَاءِ أَنَّ إِعْرَابَ الْقُرْآنِ هُوَ مِنْ عِلْمِ النَّحْوِ. وَلَكِنَّ الْعَلَاقَةَ وَثِيقَةً أَيْضاً بَيْنَ إِعْرَابِ الْقُرْآنِ وَتَفْسِيرِهِ، وَلِذَلِكَ ذَهَبَ الْبَعْضُ، وَمِنْهُمْ طَاشُ كَبْرِي زَادَهُ فِي كِتَابِهِ **مِفْتَاحُ السَّعَادَةِ**، إِلَى أَنَّهُ مِنْ فُرُوعِ عِلْمِ التَّفْسِيرِ.

والْحَقِيقَةُ: أَنَّ إِعْرَابَ الْقُرْآنِ ضَرُورِيٌّ لِلتَّفْسِيرِ وَلَا يَنْفَصِلُ عَنِ عِلْمِ الْقِرَاءَاتِ. وَعَلَيْهِ ثَمَّةٌ ثَلَاثَةٌ مَتْرَابَةٌ هِيَ: عِلْمُ التَّفْسِيرِ (التَّأْوِيلِ)، وَعِلْمُ الْإِعْرَابِ، وَعِلْمُ الْقِرَاءَاتِ.

من هنا نلاحظ: أَنَّ مَعْظَمَ كُتُبِ التَّفْسِيرِ لَا تَخْلُو مِنْ إِشَارَاتٍ إِلَى وَجْهِ الْقِرَاءَةِ الْمُخْتَلَفَةِ وَبِالتَّالِي إِلَى وَجْهِ الْإِعْرَابِ. وَقَدْ نَشَأَ إِعْرَابُ الْقُرْآنِ مَعَ نَشْوءِ عِلْمِ النَّحْوِ وَتَطَوُّرِهِ، ثُمَّ أَخَذَ يَسْتَقِلُّ شَيْئاً فَشَيْئاً حَتَّى صَارَ غَرَضاً قَائِماً بِنَفْسِهِ. عَلِماً بِأَنَّ مَبَاحِثَ النَّحْوِ اعْتَمَدَتْ بِشَكْلِ أُسَاسِيٍّ عَلَى شَوَاهِدِ الْقُرْآنِ الْكَرِيمِ، إِلَى شَوَاهِدِ الشَّعْرِ الْجَاهِلِيِّ وَصَدْرِ الْإِسْلَامِ، لِتَقْعِيدِ قَوَاعِدِهَا وَتَأْيِيدِ مَذَاهِبِهَا.

⁴⁶⁵ Bkz. el-Hâkim, *Müstedrek*, 2/439.

⁴⁶⁶ Bkz. el-Müttekî el-Hindî (ö.975), *Kenzü'l-ummâl*, Hindistan 2005, 1/607.

⁴⁶⁷ Bkz. el-Ukberî, *et-Tibyân*, 1/433.

والعلماء الذين اشتغلوا بالكشف عن وجوه إعراب القرآن كانت لهم اتجاهات مختلفة: فبعضهم جمع بين أوجه القراءات والإعراب مثل الفراء في معاني القرآن وابن جني في المحتسب وأبو علي الفارسي في كتابه الحجة. ومنهم من اقتصر على إعراب مشكله مثل مكّي، أو إعراب غريبه كابن الأنباري في كتابه البيان في إعراب غريب القرآن. ومنهم من انتقى فأعرب سوراً وأجزاء كابن خالويه. ومنهم من اختار ظاهرةً محدّدة مثل الألفاظ التي تقرأ بالتثنية (بالضمة والفتحة والكسرة) كما فعل أحمد بن يوسف الرعيني الأندلسي في كتابه: تحفة الأقران في ما قرئ بالتثنية من القرآن.

Dil âlimleri Kur'an-ı Kerim irabında farklı yöntemleri uygulamışlardır.⁴⁶⁸ Şimdi içinde soru edatı bulunan ayetleri sıralayabiliriz.

I. BAKARA SURESİ

Bakara suresi Kur'an-ı Kerim'in ikinci ve en uzun suresi olmaktadır. Ayetleri (286) ayetten oluşmaktadır. Medeni bir suredir. Bu sure müminleri ilgilendiren birçok farklı konulardan söz etmektedir. Bu yüzden bu surede birçok istifham edatı birden fazla ayette kullanılmıştır:

إعراب ما جاء من استفهام في سورة البقرة:

سورة البقرة من أطول سور القرآن الكريم وعدد آياتها (286) مئتان وست وثمانون آيةً، وهي مدنيّة نزلت بعد هجرة النبيّ إلى المدينة المنورة، تضمّنت العديد من الأمور الدنيويّة وعالجت كثيراً من قضايا المجتمع؛ فتحدّثت عما يخصّ النساء من أحكام النكاح والطلاق والفرقة، وأحكام الحجّ والعمرة والصّوم والزّكاة والعبادات جميعاً، وأنكرت على المشركين شركهم وما كانوا عليه من الضلال والكفر والعناد، وتناولت جانباً كبيراً عن بني إسرائيل ونعم الله تعالى عليهم، فبدلاً من شكره على تلك النعم كفروا بل تجاوزوا في ضلالهم وعنادهم فقتلوا الأنبياء الذين أرسلهم الله تعالى إليهم، وتناولت جانباً كبيراً في قصّة موسى عليه وعلى جميع الأنبياء الصلوة والسلام.

إنّ سورة البقرة فيها خير أي القرآن سورة الكرسي، فجمعت تلك السورة كل ما يتعلّق بشئون الدنيا والآخرة. أمّا فيما يخصّ الاستفهام فيها؛ فقد جاء كثيراً وخاصّة حرف الاستفهام (الهمزة) فقد ذُكرت في مواضع متعدّدة منها، مقترنةً بالفعل الماضي كما في قوله تعالى:

{ إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءَ عَلَيْهِمْ ءَأَنذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ.}

“Şüphesiz ki inkar edenleri, uyarsan da uyarmasan da iman etmezlerdir.”⁴⁶⁹

⁴⁶⁸ Daha fazla bilgi için bkz. en-Nehhâs, İrâbü'l-Kur'ân eserinin mukaddimesi, s. 7-8.

⁴⁶⁹ Bakara suresi, 2/6.

وقوله تعالى: ﴿ وَقَالُوا لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ إِلَّا أَيَّامًا مَّعْدُودَةً قُلْ أَتَّخَذْتُمْ عِنْدَ اللَّهِ عَهْدًا فَلَنْ يُخْلِفَ اللَّهُ عَهْدَهُ أَمْ تَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ ﴾.⁴⁷⁰

“Sayılı birkaç gün dışında bize ateş dokunmayacak” dediler. De ki: “(Bu hususta) Allah katında söz mü aldınız; -böyleyse Allah sözünden dönmeyecektir- yoksa Allah hakkında bilmediğiniz şeyleri mi söylüyorsunuz?”

ودخلت على الفعل المضارع، كما في قوله تعالى: ﴿ أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ أَنفُسَكُمْ وَأَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتَابَ أَفَلَا تَعْقِلُونَ ﴾.⁴⁷¹

“Sizler kitabı okuduğunuz halde insanlara iyiliği emredip kendinizi unutuyor musunuz? Aklınızı kullanmıyor musunuz?”

وقوله سبحانه و تعالى: ﴿ أَفَنظَمُونَ أَنْ يُؤْمِنُوا لَكُمْ وَقَدْ كَانَ فَرِيقٌ مِنْهُمْ يَسْمَعُونَ كَلِمَ اللَّهِ ثُمَّ يُحَرِّفُونَهُ مِنْ بَعْدِ مَا عَقَلُوهُ وَهُمْ يَعْلَمُونَ، وَإِذَا لَقُوا الَّذِينَ ءَامَنُوا قَالُوا ءَامَنُوا قَالُوا ءَامَنَّا وَإِذَا خَلَا بِعَضُوبِهِمْ إِلَىٰ بَعْضٍ قَالُوا أَتُحَدِّثُونَهُمْ بِمَا فَتَحَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ لِيُحَاجُّوكُمْ بِهِ عِنْدَ رَبِّكُمْ أَفَلَا تَعْقِلُونَ ﴾.⁴⁷²

“Şimdi (ey müminler!) onların size inanacaklarını mı umuyorsunuz? Oysa onlardan bir zümre, Allah’ın kelâmını işitirler; sonra o kelâmı iyice anlamış olmalarına rağmen yine de bile bile onu tahrif ederlerdi. Onlar inananlarla karşılaştıklarında "İman ettik" derler. Birbirleriyle baş başa kaldıklarında ise, "Allah’ın size açtıklarını (Tevrat’taki bilgileri) Rabbiniz katında sizin aleyhinizde delil getirsinler diye mi onlara anlatıyorsunuz; bunları düşünemiyor musunuz!" derler.”

وجاءت (الهمزة) مقترنة بحروف العطف فيها ، كما في قوله تعالى:

⁴⁷³﴿ أَوْ لَا يَعْلَمُونَ أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ ﴾.

“Onlar bilmiyorlar şüphesiz ki Cenabı Allah (c.c) onların ne gizlediklerini ve neyi açıkça yaptıklarını bilir.”

وقول الله تعالى: ⁴⁷⁴﴿ أَفَتُؤْمِنُونَ بِبَعْضِ الْكِتَابِ وَتَكْفُرُونَ بِبَعْضٍ ﴾.

“Ey ehli kitâb! Kurân-ı Kerimin bazı ayetlerine inanıyorsunuz, bazı ayetlerini de inkar mı ediyorsunuz?”

⁴⁷⁰ Bakara suresi, 2/80.

⁴⁷¹ Bakara suresi, 2/44.

⁴⁷² Bakara suresi, 2/75- 76.

⁴⁷³ Bakara suresi, 2/77.

⁴⁷⁴ Bakara suresi, 2/65.

وقوله تعالى: ﴿وَعَاتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيْتَ وَأَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ أَفَكُلَّمَا جَاءَكُمْ رَسُولٌ بِمَا لَا تَهْوَى أَنْفُسُكُمْ اسْتَكْبَرْتُمْ فَفَرِيقًا كَذَّبْتُمْ وَفَرِيقًا تَقْتُلُونَ﴾.⁴⁷⁵

“Meryem Oğlu İsa’ya da açık kanıtlar verdik ve onu Rûhulkudüs ile destekledik. Ama ne zaman size bir peygamber nefislerinizin hoşlanmadığı bir şey getirdiyse büyüklenirdiniz, kimini yalanladınız, kimini de öldürdünüz, doğru değil mi?”

وقوله تعالى: ﴿أَوَكُلَّمَا عَاهَدُوا عَهْدًا نَبَذَهُ فَرِيقٌ مِّنْهُمْ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ﴾.⁴⁷⁶

“Ne zaman onlar bir söz verdilerse yine kendilerinden bir grup onu bozup bir kenara atmadı mı? Zaten onların çoğu iman etmezler.”

ودخلت على الفعل المضارع المنفي بـ (لم) كما في قوله تعالى:

﴿...أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ، أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ لَهُ مُلْكُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا لَكُمْ مِّنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ﴾.⁴⁷⁷

“Yine bilmez misin ki göklerin ve yerin mülkiyet ve hükümranlığı yalnız Allah’ındır. Sizin için Allah’tan başka ne bir dost ne de yardımcı vardır.”

ودخلت أيضاً على الجملة الاسمية كما في قوله تعالى:

﴿قُلْ ءَأَنْتُمْ أَعْلَمُ أَمْ اللَّهُ وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ كَتَمَ شَهَادَةً عِنْدَهُ مِنَ اللَّهِ وَمَا اللَّهُ بِغَفِيلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ﴾.⁴⁷⁸

“De ki: Siz mi daha iyi bilirsiniz, yoksa Allah mı?” Allah katından gelmiş olup kendinde bulunan bir tanıklığı (bilgiyi insanlardan) gizleyen daha zalim kim vardır? Allah yaptıklarınızdan habersiz değildir.”

وجاء حرف الاستفهام (هل) فيها في موضع في قوله تعالى:

﴿هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَهُمُ اللَّهُ فِي ظُلَلٍ مِّنَ الْعَمَامِ وَالْمَلَائِكَةِ وَقُضِيَ الْأَمْرُ وَإِلَى اللَّهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ﴾.⁴⁷⁹

“Onlar, ille de Allah’ın ve meleklerin, bulutların gölgeleri arasından çıkıp gelmesini ve işin bitirilmesini mi bekliyorlar! Bütün işler Allah’a dönecektir!”

وكلا الحرفين لا محلَّ لهما من الإعرابِ باتِّفَاقِ جميع المذاهب النحويَّة.

إعراب أسماء الاستفهام في السُّورة الكريمة:

(ما – ماذا):

⁴⁷⁵ Bakara suresi, 2/87.

⁴⁷⁶ Bakara suresi, 2/100.

⁴⁷⁷ Bakara suresi, 2/107.

⁴⁷⁸ Bakara suresi, 2/140.

⁴⁷⁹ Bakara suresi, 2/210.

جاءت (ما) لإفادة الاستفهام في قوله تعالى:

﴿ قَالُوا أَدْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَ قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ لَا فَارِضٌ وَلَا بَعْرٌ عَوَانٌ بَيْنَ ذَلِكَ فافعلوا ما تؤمرون، قَالُوا أَدْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا لَوْثُهَا قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ صَفْرَاءُ فَاقِعٌ لَوْنُهَا تَسُرُّ النَّاظِرِينَ ﴾⁴⁸⁰

"Bizim adımıza Rabbine dua et de onun nasıl olduğunu bize açıklasın" dediler. Mûsâ dedi ki: "Allah şöyle buyuruyor: 'O, yaşlı da değil düve de değil; ikisinin arası bir inek olacak.' Haydi size emredileni yapın. "Bizim için Rabbine dua et de renginin nasıl olacağını bize açıklasın" dediler. Mûsâ, "O buyuruyor ki: Rengi parlak sarı, bakanların içini açan bir inek olacak" dedi."

وقوله تعالى: ﴿ قَالُوا أَدْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَ إِنَّ الْبَقَرَ تَشَبَهَ عَلَيْنَا وَإِنَّا إِن شَاءَ اللَّهُ لَمُهْتَدُونَ ﴾⁴⁸¹.

"Yine, "Bizim için Rabbine dua et de onun nasıl bir şey olduğunu bize iyice açıklasın; çünkü bu sığır bize ayırt edilemez geldi; inşallah doğrusunu buluruz" dediler."

وإعرابها كالاتي: اسم استفهام مبني على السكون في رفع (مبتدأ).

لون: خبر مرفوع بالضمة لـ (ما) ولون مضاف، و (ها) ضمير متصل في محل جر مضاف إليه⁴⁸² ولم يعمل الفعل يبين فيها أي (ما)؛ لأن الاستفهام لا يعمل فيه ما قبله؛ لأن له صدر الكلام، كما ذكر من قبل.

(ماذا) جاءت في تلك السورة الكريمة في ثلاثة مواضع:

في قوله تعالى:

﴿ وَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَيَقُولُونَ مَاذَا أَرَادَ اللَّهُ بِهَذَا مَثَلًا يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا وَيَهْدِي بِهِ كَثِيرًا وَمَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ ﴾⁴⁸³.

"İnkâr edenler ise "Allah misal olarak bununla neyi kastediyor?" derler. Allah birçok kimseyi onunla saptırır, birçok kimseyi de onunla doğru yola iletir; onunla başkalarını değil, ancak emrine karşı gelenleri saptırır."

وقوله تعالى: ﴿ يَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلْ مَا أَنْفَقْتُمْ مِنْ خَيْرٍ فَلِلْوَالِدَيْنِ وَالْأَقْرَبِينَ وَالْيَتَامَى وَالْمَسْكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ ﴾⁴⁸⁴.

"Sana ne harcayacaklarını soruyorlar. De ki: "Harcayacağınız mal, ana-baba, yakınlar, öksüzler, yoksullar ve yolcular için olmalıdır. Hayır olarak ne yaparsanız muhakkak ki Allah onu bilir."

⁴⁸⁰ Bakara suresi, 2/68-69.

⁴⁸¹ Bakara suresi, 2/70.

⁴⁸² el-Ferrâ, *Me'âni 'l-Kur'ân*, 1/84; en-Nehhâs, a.g.e, 1/150; ed-Dervîş, a.g.e, 1/120.

⁴⁸³ Bakara suresi, 2/26.

⁴⁸⁴ Bakara suresi, 2/215.

وقوله تعالى:

{ وَيَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلِ الْعَفْوَ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ }⁴⁸⁵.

“Sana neyi infak edeceklerini de soruyorlar. De ki: İhtiyaç fazlasını. Allah sizin için âyetlerini işte böyle açıklıyor ki düşünesiniz.”

وَالْمُنْفِقُ عَلَيْهِ عِنْدَ النَّحَاةِ وَأَصْحَابِ الْمَذَاهِبِ النَّحْوِيَّةِ: مِنَ الْمُتَقَدِّمِينَ وَالْمُتَأَخِّرِينَ وَالْمُعَاصِرِينَ أَنَّ (ماذا) لها وجهان من الإعراب:

فإِذَا أُنْ تَكُونُ اسْمًا اسْتِفْهَامٍ فِي مَحَلِّ نَصْبٍ لِلْفِعْلِ (يُنْفِقُونَ)، أَوْ أُنْ تَكُونُ (مَا) اسْمًا اسْتِفْهَامٍ مَبْنِيٍّ فِي مَحَلِّ رَفْعٍ مَبْتَدَأً، وَذَا اسْمٌ مُوَصُولٌ بِمَعْنَى (الَّذِي) مَبْنِيٌّ عَلَى السُّكُونِ فِي مَحَلِّ رَفْعٍ خَبَرٍ (مَا).⁴⁸⁶

فإذا جعلنا (ماذا) اسم استفهام مبني في محل نصب (مفعول به) للفعل (ينفقون) فهي تُعتبر كلمة واحدة، وإِذَا جَعَلْنَاهَا أَي (مَا)، (ذَا) مُنْفَصِلَتَيْنِ، مَا: اسْتِفْهَامِيَّةٌ فِي مَحَلِّ رَفْعٍ مَبْتَدَأً، وَ (ذَا) اسْمٌ مُوَصُولٌ بِمَعْنَى الَّذِي فِي مَحَلِّ رَفْعٍ خَبَرِهَا، فَهِيَ تُعْتَبَرُ كَلِمَتَيْنِ.

وإذا جعلنا (ذا) بمعنى الذي، رفعنا كلمة (العفو)؛ لِأَنَّ (مَا) فِي مَوْضِعِ رَفْعٍ بِالْإِبْتِدَاءِ، فَجَوَابُهَا مَرْفُوعٌ مِثْلُهَا، وَأَضْمَرْتِ الْهَاءَ مَعَ (يُنْفِقُونَ) أَي: تَعُودُ عَلَى الْمَوْصُولِ، وَخُذِفَتْ لَطُولُ الْاسْمِ.

وإذا جعلنا (ما ، ذا) اسماً واحداً في موضع نصب بـ (ينفقون) نصبت العفو؛ لِأَنَّهُ جَوَابُ (مَا) فَوْجِبَ أَنْ يَكُونَ إِعْرَابُهُ كِإِعْرَابِهَا، وَلَمْ تُضْمَرْهَا.

Yani böylece “mâzâ” kelimesinin irâbında iki vecih vardır. Birincisi tek kelime olarak meful bih. Diğerleri iki kelime olarak “mâ” mübteda ve “zâ” haberidir.⁴⁸⁷

(متى): وَمِنْ أَسْمَاءِ اسْتِفْهَامِ الَّتِي وَرَدَتْ فِي السُّورَةِ الْكَرِيمَةِ (مَتَى) وَهِيَ اسْمٌ اسْتِفْهَامٌ يُسْأَلُ بِهَا عَنِ الزَّمَانِ كَمَا هُوَ مَعْلُومٌ كَمَا فِي قَوْلِهِ تَعَالَى:

{ وَزُلْزِلُوا حَتَّى يَقُولَ الرَّسُولُ وَالَّذِينَ ءَامَنُوا مَعَهُ مَتَى نَصُرَ اللَّهُ أَلَا إِنَّ نَصْرَ اللَّهِ قَرِيبٌ }⁴⁸⁸

“.. öyle sarsılmışlardı ki peygamber ve yanındakiler, "Allah'ın yardımı ne zaman gelecek?" diye niyaz etmişlerdi. Bilesiniz ki Allah'ın yardımı yakındır.”

مَتَى: اسْمٌ اسْتِفْهَامٌ مَبْنِيٌّ عَلَى السُّكُونِ فِي مَحَلِّ نَصْبٍ عَلَى الظَّرْفِيَّةِ الزَّمَانِيَّةِ، وَالظَّرْفُ مَتَعَلِّقٌ بِمَحذُوفٍ خَيْرٍ مَقْدَمٍ. وَجَاءَتْ (كَيْفَ) فِي السُّورَةِ فِي غَيْرِ مَوْضِعٍ كَمَا فِي قَوْلِهِ تَعَالَى:

{ كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَكُنْتُمْ أَمْوَانًا فَأَحْيِكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ }.

⁴⁸⁵ Bakara suresi, 2/219.

⁴⁸⁶ el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/136; Mekkî, a.g.e, 1/93- 94; ed-Dervîş, 1/77; Yakut, a.g.e, 1/378; Yasdıman, *Kur'an ufkü*, 1/169.

⁴⁸⁷ el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/163; Mekkî, *Müşkilü irâbi'l-Kur'ân*, 1/95- 96.

⁴⁸⁸ Bakara suresi, 2/214.

“Cansız nesnelere iken size O hayat verdiği halde Allah’ı nasıl inkâr edebiliyorsunuz?
Sonra sizi öldürecek, sonra diriltecek, sonra O’na götürüleceksiniz.”

وقوله تباركت أسماؤه: ﴿وَأَذَّ قَالَ إِبْرَاهِيمَ رَبِّ أَرْنِي كَيْفَ تُحْيِي الْمَوْتَى قَالَ أُولِمُ تُوْمِنٌ...﴾. 489

“İbrâhîm "Rabbim! Ölüleri nasıl diriltiyorsun, bana göster!" deyince, Rabbi "Yoksa inanmıyor musun?" demişti.”

وإعرابها في كلا الموضعين: اسم استفهام مبني على الفتح في محل نصب (حال) 490 وجعل النسفي كيف بمنزلة (الهمزة) كأنه يقول: أتكفرون بالله ومعكم وما يصرف عن الكفر، ويدعو إلى الإيمان، وهو الإنكار والتعجب، ونظيره قولك: أتطير بغير جناح؟ وكيف تطير بغير جناح؟ 491

(من ذا): جاءت (من ذا) في سورة البقرة مرتين، في قوله تعالى:

﴿مَنْ ذَا الَّذِي يَفْرِضُ اللَّهُ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضْعِفُهُ لَهٗ أَضْعَافًا كَثِيرَةً وَاللَّهُ يَقْبِضُ وَيَبْصُطُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾.

“Kim Allah’a güzel (karşılık beklemeden) bir borç verirse Allah da bunu kat kat fazlasıyla öder. Daraltan da genişleten de Allah’tır ve O’na döndürüleceksiniz.”
(Bakara, 2/245)

وقوله تعالى: ﴿مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ...﴾.

“O’nun izni olmadıkça katında kim şefaath edebilir?” 492

وإعرابها كالآتي:

مَنْ: اسم استفهام مبني في محل رفع مبتدأ.

ذا: اسم إشارة مبني في محل رفع خبر. 493

والجملة في قولته تعالى (مَنْ ذَا) مستأنفة للرد على المشركين الذين زعموا أنَّ الأصنام تشفع لهم. ومن: اسم استفهام معناه النفي في محل رفع مبتدأ، ذا: اسم إشارة مبني في محل رفع خبر. وهناك وجه آخر لإعرابها بكلمة واحدة (من ذا) اسم استفهام مبني في محل رفع مبتدأ، والذي: اسم موصول مبني في محل رفع خبر. ف (ذا) الواقعة بعد (ما) الاستفهامية يجوز جعلها اسماً موصولاً اتفاقاً، وأمَّا الواقعة بعد (مَنْ) فالأكثر أنَّها اسم إشارة. 494

489 Bakara suresi, 2/28, 260.

490 Bkz. Mekkî, Müşkilü irâbi'l-Kur'ân, 1/33, 109; ed-Dervîş, a.g.e., 1/81.

491 Bkz. en-Nesefî, Medârikü't-tenzîl, 1/38.

492 Bakara suresi, 2/255.

493 - انظر: العكبري، التبيين في إعراب القرآن، 1/193؛ النسفي، تفسير النسفي، 1/123؛ ياقوت، النحو التعليمي والتطبيق في القرآن الكريم، ص 211.

494 - انظر: مكي، مشكل إعراب القرآن، 1/102؛ الدرويش، إعراب القرآن الكريم وبيانه، 331/1؛ محمّد الأنطاكى، المنهاج في القواعد والإعراب، حلب، ص 264.

II. ÂLİ İMRÂN SURESİ

Bu sure Kur'ân-ı Kerim'in en uzun surelerinden birisidir ve iki yüz (200) ayeti kerimeden oluşmaktadır. Müşrikler ve ehli kitaptan söz etmektedir. Bu yüzden soru edatları harf ve isim olarak birçok yerde göze çarpmaktadır.

ماورد من استفهام في سورة آل عمران:

هذه السورة الثالثة من سور القرآن الكريم وتعد من السور السبع الطوال، عدد آياتها مائتي آية، بدأت بالحروف المقطعة، وفيها أنكر الله تعالى على المشركين شركهم، وجاء فيها من العظات والعبر، وفي قراءتها وقراءة سورة البقرة فضلاً عظيماً لقول النبي صلى الله عليه وسلم:

" اقرءوا القرآن فإنه يأتي يوم القيامة شفيعاً لأصحابه."

" اقرءوا الزهراوين البقرة وسورة آل عمران فإنهما يأتيان يوم القيامة كأنهما غمامتان أو كأنهما غيابتان أو كأنهما فرقان من طير صوافٍ تحاجان عن أصحابهما اقرءوا سورة البقرة فإن أخذها بركة وتركها حسرة ولا يستطيعها البطلة."⁴⁹⁵

إعراب ما جاء فيها من استفهام:

ذُكرت أدوات الاستفهام بنوعها (الحروف— الأسماء) في تلك السورة، وجاءت الهمزة في أكثر من موضع كما في قوله تعالى:

(قُلْ أُوْنِبْنِكُمْ بِخَيْرٍ مِّنْ ذُلِكُمْ لِلَّذِينَ اتَّقَوْا عِنْدَ رَبِّهِمْ جَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَأَزْوَاجٌ مُّطَهَّرَةٌ وَرِضْوَانٌ مِّنَ اللَّهِ وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ)⁴⁹⁶

“De ki: Size bunlardan daha iyisini bildireyim mi? Takvâ sahipleri için Rableri katında, altlarından ırmaklar akan, ebediyen kalacakları cennetler, tertemiz eşler ve (hepsinden önemlisi) Allah’ın hoşnutluğu vardır. Allah kullarını eksiksiz görmektedir.”

وقوله عز وجل: (أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيْبًا مِّنَ الْكِتَابِ يُدْعَوْنَ إِلَى كِتَابِ اللَّهِ لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ)⁴⁹⁷

“Kendilerine kitaptan bir pay verilmiş olanları görmedin mi? Aralarında hakem olması için Allah’ın kitabına çağrılıyorlar ..”

⁴⁹⁵ - انظر: مسلم، صحيح مسلم، (تحقيق: محمد فؤاد عبدالباقى) مصر 804/2، من حديث أبي أمامة الباهلي؛ البيهقي، معالم التنزيل في تفسير القرآن (تحقيق: عبدالرزاق المهدي) بيروت، 63/1.

⁴⁹⁶ Al-i İmrân suresi, 3/15.

⁴⁹⁷ Al-i İmrân suresi, 3/23.

فذكرت (الهمزة) في اثني عشر (12) موضعاً من السُّورة؛ داخلةً على الفعل المضارع والماضي، ومُتَّصلةً بحرفي العطف (الفاء – الواو)؛ وجاءت (هل) في موضعٍ واحدٍ منها في قوله تعالى:

﴿ يَفُولُونَ هَلْ لَنَا مِنَ الْأَمْرِ مِنْ شَيْءٍ قُلْ إِنَّ الْأَمْرَ كُلَّهُ لِلَّهِ... ﴾.⁴⁹⁸

“Bu işten bize ne?” diyorlardı. De ki: “İşin tamamı Allah’a aittir.”

وحرفا الاستفهام لا محلّ لهما من الإعراب.

(كيف):

جاءت أربع مرّاتٍ في السُّورة في قوله تعالى:

﴿ هُوَ الَّذِي يُصَوِّرُكُمْ فِي الْأَرْحَامِ كَيْفَ يَشَاءُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ﴾.

“Sizi rahimlerde dilediği gibi şekillendiren O’dur. Mutlak güç ve hikmet sahibi olan Allah’tan başka ilâh yoktur.” (Âl-i İmrân, 3/6)

﴿ فَكَيْفَ إِذَا جَمَعْتَهُمْ لِيَوْمٍ لَا رَيْبَ فِيهِ وُفِّيَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَّا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ ﴾.

“Peki onları geleceğinde kuşku bulunmayan bir gün için topladığımızda ve hiçbir haksızlığa uğramaksızın herkese hak ettiği tastamam verildiğinde halleri nice olacak!” (Âl-i İmrân, 3/25)

﴿ كَيْفَ يَهْدِي اللَّهُ قَوْمًا كَفَرُوا بَعْدَ إِيمَانِهِمْ وَشَهِدُوا أَنَّ الرِّسُولَ حَقٌّ وَجَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ ﴾.

“İman edip bu resulün hak olduğuna şahit olduktan ve kendilerine apaçık kanıtlar geldikten sonra inkârcılığa sapan bir kavme Allah nasıl hidayet nasip eder? Allah zalimler topluluğunu doğru yola iletmez.” (Âl-i İmrân, 3/86).

إعرابها في المواضع الثلاثة: اسم استفهام مبني على الفتح في محل نصب (حال) أو ظرف، والعامل فيها يهدي⁴⁹⁹ وهي هنا تفيذُ النَّفْيِ أي: لايهدي الله.

Bu ayetlerde “keyfe” fetha üzerine mebnidir. İrab konumu ise hal veya zarf olabilir. Ancak nefiy ifade eder.⁵⁰⁰

(كَيْفَ يَشَاءُ): كَيْفَ فِي مَوْضِعِ نَصْبٍ بِإِشَاءٍ، وَهُوَ حَالٌ وَالْمَفْعُولُ مَحذُوفٌ، تَقْدِيرُهُ: يَشَاءُ تَصْوِيرَكُمْ.

وَقِيلَ: كَيْفَ ظَرْفٌ لِإِشَاءٍ، وَمَوْضِعُ الْجُمْلَةِ حَالٌ تَقْدِيرُهُ: يُصَوِّرُكُمْ عَلَى مَشِيئَتِهِ: أَيُّ مُرِيدًا، فَعَلَى هَذَا يَكُونُ حَالًا مِنْ ضَمِيرِ اسْمِ اللَّهِ.

وَيَجُوزُ أَنْ تَكُونَ حَالًا مِنَ الْكَافِ وَالْمِيمِ: أَيُّ يُصَوِّرُكُمْ مُتَقَلِّبِينَ عَلَى مَشِيئَتِهِ.⁵⁰¹

⁴⁹⁸ Al-i İmrân suresi, 3/154.

⁴⁹⁹ el-Ukberî, et-Tibyân, 1/278.

⁵⁰⁰ ed-Dervîş, İrabü'l-Kur'âni'l-Kerîm ve beyânuh, 1/480.

⁵⁰¹ el-Ukberî, et-Tibyân, 1/237; ed-Dervîş, a.g.e, 1/392; Yakut, a.g.e, 2/542.

كيف في الموضع الثاني من السورة يجوز فيها إعرابان:

- اسم استفهام مبني على الفتح في محل رفع (خبر) لمبتدأ محذوف، والتقدير "كيف حالهم".
- اسم استفهام مبني على الفتح في محل نصب (حال)، والعامل فيه ما دلت عليه (كيف) من معنى الفعل، والتقدير "في أي حال يكونون إذا جمعناهم".⁵⁰²

(أنى):

جاءت في السورة المباركة أربع مرّات في قوله تعالى:

{ قَالَ يُمَرِّمُ أَنَّى لِكَ هَذَا قَالَتْ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ }.⁵⁰³

"(Zekeriyya) "Ey Meryem! Bu sana nereden?" diye sorar, o da "Allah tarafından" cevabını verirdi. Kuşkusuz Allah dilediğine sayısız rızık verir." (Âl-i İmrân, 3/37).

إعرابها: اسم استفهام مبني على السكون في محل نصب على أنه ظرف مكان متعلق بمحذوف خبر مقدم، وقد قيل: إنه بمعنى من أين، أو كيف؛ أي: كيف هيا لك وصول هذا الرزق إليك؟ وعلى كلا الحالين هو منصوب على الظرفية متعلق بمحذوف خبر مقدم.⁵⁰⁴

وفي الآية الأربعين (أنى): اسم استفهام مبني في محل نصب على الظرفية، والظرف متعلق بمحذوف خبر يكون إذا اعتبرت ناقصة، وحال إذا اعتبرت "يكون" تامة، وصاحب الحال ياء المتكلم المحذوفة من (رب).

Ayetteki "ennâ" kelimesi şayet fiil nakıs ise mahallen zarftır. Ancak fiil tam ise hal olarak irap edilir.⁵⁰⁵

وفي الآية الخامسة والستين بعد المائة في قوله تعالى:

{ أَوْلَمَّا أَصَبْتُمْ مُمْسِيَةً قَدْ أَصَبْتُمْ مَثَلِهَا قُلْتُمْ أَنَّى هَذَا قُلْ هُوَ مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ }.

"Düşmanınıza iki mislini verdiğiniz kayıp kendi başınıza gelince "Bu nereden başımıza geldi?" mi diyorsunuz? De ki: "O, kendinizdendir." Doğrusu Allah her şeye kadirdir." (Âl-i İmrân, 3/165)

إعراب (أنى):

⁵⁰² en-Nehhâs, a.g.e, 1/392; Mekkî, a.g.e, 1/132; el-Ukberî, a.g.e, 1/250; ed-Dervîş, a.g.e, 1/418; Yakut, a.g.e, 2/572.

⁵⁰³ Al-i İmrân suresi, 3/165, 47, 40, 37.

⁵⁰⁴ ed-Dervîş, a.g.e, 1/432; Yakut, a.g.e, 2/594; Yasdıman, Kur'an ufku, 1/229.

⁵⁰⁵ ed-Dervîş, a.g.e, 1/435; Yakut, a.g.e, 2/598.

اسم استفهامٍ مبنيٍّ في محلِّ رفعٍ (خبر) مقدَّم، وهذا: اسم إشارة في محلِّ رفعٍ (مبتدأ) مؤخَّر، والجملة الاسميَّة في محلِّ نصبٍ (مقول القول)، والمعنى: من أين أصابنا هذا الانهزام والقتل، ونحن نقاتل في سبيله والدِّفاع عن رسوله ﷺ وقد وعدنا الله تعالى بالنَّصر.⁵⁰⁶

(من ذا):

ذكرت في موضعٍ واحدٍ من السُّورة الكريمة في قوله تعالى:

{ إِنْ يَنْصُرْكُمْ اللَّهُ فَلَا غَالِبَ لَكُمْ وَإِنْ يَخْذُلْكُمْ فَمَنْ ذَا الَّذِي يَنْصُرُكُمْ مِنْ بَعْدِهِ وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ }.

“Allah size yardım ederse artık sizi yenecek hiçbir kimse yoktur; eğer sizi yardımsız bırakırsa O’ndan sonra size kim yardım edebilir? Müminler yalnız Allah’a güvensinler.” (Âl-i İmrân, 3/160)

إعرابها:

مَنْ: اسم استفهامٍ مبنيٍّ على السُّكُونِ في محلِّ رفعٍ (مبتدأ)، (ذا) اسم إشارة مبنيٍّ في محلِّ رفعٍ خبرٍ (مَنْ) والفاء في (مَنْ) رابطة لجواب الشرط، وجملة (من ذا) في محلِّ جزمٍ جواب الشرط.⁵⁰⁷

(أَيُّ):

جاءت في موضعٍ واحدٍ من السُّورة الكريمة في قوله تعالى:

{ وَمَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ إِذْ يَقُولُ أَفْلَمَهِمْ أَيُّهُمْ يَكْفُلُ مَرْيَمَ وَمَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ إِذْ يَخْتَصِمُونَ }.

“İçlerinden hangisi Meryem’i himayesine alacak diye kura çekmek üzere kalemlerini atarlarken sen onların yanında değildin; onlar tartışırken de sen yanlarında değildin.” (Âl-i İmrân, 3/44)

إعرابها:

(أَيُّ) اسم استفهامٍ (مبتدأ) مرفوع بالضَّمَّة، وهو مضاف، و(هم) ضمير متصلٌ في محلِّ جرِّ (مضاف إليه)، وجملة يكفل مريم في محلِّ رفعٍ (خبر) أيُّهم، والجملة من المبتدأ والخبر في محلِّ نصبٍ بفعلٍ محذوفٍ يُفهم من السِّياق، أو يدلُّ عليه الكلام، وتقديره: "ينظرون أيُّهم يكفل مريم"؛ وجعل الدَّرْوَيْشُ (الميم) في أيُّهم علامة على جمع الذُّكُور، والهاء فقط هي ضمير في محلِّ جرِّ مضاف إليه؛ في حين جعلها ياقوت كلها أي: (هم) في أيُّهم ضميراً في محلِّ جرِّ مضاف إليه.⁵⁰⁸

(مَنْ):

جاء ذكرها في السُّورة المباركة في موضعين لإقادة الاستفهام في قوله تعالى:

⁵⁰⁶ ed-Dervîş, a.g.e, 1/568; Yakut, a.g.e, 2/792.

⁵⁰⁷ el-Ukberî, a.g.e, 1/194; ed-Dervîş, a.g.e, 1/561; Yakut, a.g.e, 2/784.

⁵⁰⁸ Mekkî, a.g.e, 1/140; ed-Dervîş, a.g.e, 1/439; Yakut, a.g.e, 2/604.

﴿ فَلَمَّا أَحَسَّ عِيسَىٰ مِنْهُمُ الْكُفْرَ قَالَ مَنْ أَنْصَارِي إِلَى اللَّهِ؟ 509 ﴾

“İsâ onlardaki inkârcılığı sezince, "Allah'a giden yolda bana yardımcı olacaklar kimlerdir?" diye sordu.." (Âl-i İmrân, 3/52)

﴿...وَمَنْ يَغْفِرَ الذُّنُوبَ إِلَّا اللَّهُ وَلَمْ يُصِرُّوا عَلَىٰ مَا فَعَلُوا وَهُمْ يَعْلَمُونَ﴾ 510

“Günahları Allah’tan başka kim bağışlayabilir ki? Onlar, yaptıklarında bile bile ısrar etmezler.” (Âl-i İmrân, 3/135)

من: اسم استفهام مبني على السكون في محل رفع مبتدأ.

أنصاري: خبر مرفوع بالضمة المقدرة منع من ظهورها اشتغال المحل بكسرة المناسبة، والجملة من المبتدأ والخبر في محل نصب (مقول القول)، وأنصار مضاف، والياء: ضمير متصل في محل جر (مضاف إليه) 511؛ ونفس الإعراب في الآية مائة وخمسة وثلاثين. 512

إِلَّا أَنْ الدَّرُوشَ جَعَلَ (الواو) استئنافية، واعتبرها ياقوت اعتراضية، واتفقا على جعل (من) تفيد النفي موافقين بذلك الأقدمين من النحاة والمعرّبين والبلاغيين القدماء.

(لم):

ذُكِرَتْ فِي السُّورَةِ فِي سِتَّةِ مَوَاضِعَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى:

﴿ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَحَاجُّونَ فِي إِبْرَاهِيمَ وَمَا أُنزِلَتِ التَّوْرَةُ وَالْإِنْجِيلُ إِلَّا مِنْ بَعْدِهِ أَفَلَا تَعْقِلُونَ﴾.

“Ey Ehl-i kitap! İbrâhim hakkında niçin tartışırsınız? Oysa Tevrat da İncil de kesinlikle ondan sonra indirildi. Hiç düşünmüyor musunuz?” (Âl-i İmrân, 3/ 65)

﴿ هَاتِئْنَمْ هُوَ لَا حُجَّتُمْ فِيمَا لَكُمْ بِهِ عِلْمٌ فَلِمَ تُحَاجُّونَ فِيمَا لَيْسَ لَكُمْ بِهِ عِلْمٌ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ﴾.

“İşte siz böylesiniz; hadi hakkında bilginiz olan konuda tartıştınız, fakat hiç bilgi sahibi olmadığınız bir konuda niçin tartışıyorsunuz! Oysa Allah bilir, siz bilmezsiniz.” (Âl-i İmrân, 3/66)

وإعرابها كالآتي:

اللَّامُ: حرف جر مبني على الكسر، و(ما) هُنَا اسْتِفْهَامٌ فِي مَحَلِّ جَرٍّ، وَحُذِفَتْ أَلْفُهَا مَعَ حَرْفِ الْجَرِّ لِتَفْرِيقِ بَيْنَ الْإِسْتِفْهَامِيَّةِ وَالْخَبَرِيَّةِ، وَقَدْ جَاءَتْ فِي الشَّعْرِ عَيْرٌ مَحْدُوفَةٌ، 513 وَمِثْلُهُ قَوْلُهُ تَعَالَى:

509 Al-i İmrân suresi, 3/52.

510 Al-i İmrân suresi, 3/135.

511 ed-Dervîş, a.g.e, 1/446; Yakut, a.g.e, 2/738.

512 Mekkî, a.g.e, 1/159; ed-Dervîş, a.g.e, 1/531; Yakut, a.g.e, 2/738.

513 Bkz. ez-Zeccâc, a.g.e, 1/427; el-Ukberî, a.g.e, 1/93; ed-Dervîş, a.g.e, 1/140; Yakut, a.g.e, 2/633.

{ فِيمَ أَنْتَ مِنْ ذِكْرَاهَا }⁵¹⁴

“Sen onun hakkında ne söyleyebilirsin ki!”

{ عَمَّ يَتَسَاءَلُونَ }⁵¹⁵

“Birbirlerine neyi soruyorlar?”

{ فَلْيَنْظُرِ الْإِنْسَانُ مِمَّ خُلِقَ }⁵¹⁶

“İnsan neden yaratıldığına bir baksın.”

III. NISÂ SURESİ

Nisâ suresi Kur’ân-ı Kerim’in sure sıralamasında dördüncü sırada gelmektedir. Medeni uzun surelerden birisidir. Bu sure kadınlarla ilgili birçok ahkâmı beyan etmektedir. Ayrıca bu uzun surenin birden fazla ayetlerinde istifham edatları isim ve harf olarak geçmektedir.

سورة النِّسَاءِ هي السُّورَةُ الرَّابِعَةُ فِي تَرْتِيبِ سُوَرِ الْقُرْآنِ الْكَرِيمِ، وَهِيَ إِحْدَى السُّوَرِ الْمَدْنِيَّةِ الطَّوِيلَةِ، وَأَيَاتُهَا مِائَةٌ وَسِتُّ وَسَبْعُونَ آيَةً، وَتَرْتِيبُهَا فِي النَّزُولِ بَعْدَ سُورَةِ الْمَمْتَحِنَةِ، وَسُمِّيَتْ تِلْكَ السُّورَةُ بِهَذَا الْإِسْمِ لِكَثْرَةِ مَا وَرَدَ فِيهَا مِنْ شُئُونِ النِّسَاءِ، وَالْأَحْكَامِ الْمُتَعَلِّقَةِ بِهِنَ بِدَرَجَةٍ لَمْ تَوْجَدْ فِي غَيْرِهَا مِنَ السُّوَرِ الْآخَرَى؛ وَلِذَلِكَ سُمِّيَتْ بِسُورَةِ النِّسَاءِ الْكَبْرَى فِي مَقَابِلَةِ سُورَةِ النِّسَاءِ الصُّغْرَى وَالتِّي عُرِفَتْ فِي الْقُرْآنِ بِسُورَةِ الطَّلَاقِ. وَتَحَدَّثَتْ السُّورَةُ عَنْ أُمُورٍ هَامَّةٍ تَخْصُ النِّسَاءَ وَالْأُسْرَةَ وَالْبَيْوتَ وَكَيْفِيَّةَ صِلَاحِ الْمَجْتَمَعِ. وَرَدَ الْاسْتِفْهَامُ فِي تِلْكَ السُّورَةِ الْكَرِيمَةِ فِي أَكْثَرِ مِنْ مَوْضِعٍ؛ وَجَاءَتْ أَدْوَاتُ الْاسْتِفْهَامِ فِيهَا (حُرُوفاً – أَسْمَاءً)؛ فَذَكَرَتْ الْهَمْزَةُ مُنْفَصَلَةً وَمُتَّصِلَةً بِحَرْفِي النَّفْيِ وَالْجَزْمِ وَالْقَلْبِ (لَمْ). وَجَاءَتْ (مَنْ) فِي أَرْبَعَةِ مَوَاضِعٍ؛ وَ(مَا) فِي خَمْسَةِ مَوَاضِعٍ (كَيْفٍ) فِي أَرْبَعَةِ مَوَاضِعٍ؛ وَ(مَاذَا) فِي مَوْضِعٍ وَاحِدٍ. الْأَمْثَلَةُ التَّطْبِيقَةُ لِتِلْكَ الْأَدْوَاتِ:

وأبدأ بما جاء أولاً فيها من استفهام كما في قوله تعالى:

{ أَبَاؤُكُمْ وَأَبْنَاؤُكُمْ لَا تَدْرُونَ أَيُّهُمْ أَقْرَبُ لَكُمْ نَفْعًا فَرِيضَةً مِّنَ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا }⁵¹⁷

“Babalarınız ve oğullarınızdan hangisinin fayda bakımından size daha yakın olduğunu bilemezsiniz. Bunlar Allah tarafından konmuş paylardır; şüphesiz Allah ilim ve hikmet sahibidir.”

⁵¹⁴ Nâziât suresi, 79/43.

⁵¹⁵ Nebe’ suresi, 78/1.

⁵¹⁶ Târik suresi, 86/5.

⁵¹⁷ Nisâ suresi, 4/11.

أي: اسم استفهام مبتدأ مرفوع بالضمة، هم: ضمير متصل مبني على السكون في محل جرٍ (مضاف إليه). أقرب: خبر المبتدأ مرفوع بالضمة، والجملة في موضع نصب بتدرون، وهناك وجه إعرابي آخر ارتضاه سيبويه إذ يرى أن: (أي) اسم موصول مبني على الضم في محل نصب (مفعول به) لتدرون، وأقرب على هذا الوجه خبر مقدّم مرفوع بالضمة لمبتدأ محذوف تقديره (هم) والجملة من المبتدأ والخبر لا محل لها من الإعراب صلة الموصول.⁵¹⁸ وكلا الوجهين صحيحان لموافقتهما ما اتفق عليه النحاة. الهمزة جاءت في قوله تعالى:

{ وَإِنْ أَرَدْتُمْ اسْتِبْدَالَ زَوْجٍ مَّكَانَ زَوْجٍ وَءَاتَيْتُمْ إِحْدَهُنَّ قِنطَارًا فَلَا تَأْخُذُوا مِنْهُ شَيْئًا أَتَأْخُذُونَ بِهِنْتُمْ وَإِنَّمَا مِيبِنًا. }
“Eğer bir eşi bırakıp da yerine başka bir eş almak isterseniz, onlardan birine yüklerle mehir vermiş olsanız dahi ondan hiçbir şeyi geri almayın. Siz onu, iftira ederek ve apaçık günah işleyerek mi geri alacaksınız?” (Nisâ, 4/20)

وهي للاستفهام والتوبيخ والإنكار لا محل لها من الإعراب.⁵¹⁹

(كيف) في قوله تعالى:

{ وَكَيْفَ تَأْخُذُونَ وَفَدَّ أَفْضَى بَعْضُكُمْ إِلَى بَعْضٍ وَأَخَذْنَ مِنْكُمْ مِيبِنًا غَلِيظًا. }

“Birbirinizle beraber olduğunuz halde, üstelik onlar sizden sapasağlam bir söz de almışken onu geri mi alacaksınız?” (Nisâ, 4/21)

إعرابها: الواو حرف استئناف مبني على الفتح، (كيف) اسم استفهام مبني على الفتح في محل نصب (حال) والتقدير أتأخذونه جائرين، وهنا يتبين لنا جواب كيف ألا ترى أنك إذ قلت كيف أخذت مال زيد كان الجواب حالاً تقديره: أخذته ظالماً أو عادلاً، ونحو ذلك.⁵²⁰

وقوله تعالى: { فَكَيْفَ إِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ وَجِئْنَا بِكَ عَلَى هَؤُلَاءِ شَهِيدًا. }

تُعرَّبُ (كيف) هنا على وجهين لا ثالث لهما:

- اسم استفهام خبر لمبتدأ محذوف، أي: كيف حالهم؟
- اسم استفهام حالاً من محذوف، أي: كيف يصنعون؟⁵²¹

وجاء ذكرها أيضاً في قوله تعالى:

{ أَنْظِرْ كَيْفَ يَقْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكُذِبَ وَكَفَىٰ بِيءٍ إِنَّمَا مِيبِنًا. }

“Bak, nasıl da Allah üzerine yalan uyduruyorlar! Apaçık bir günah olarak bu yeter.”

(Nisâ, 4/50)

⁵¹⁸ Bkz. el-Ukberî, a.g.e, 1/335; ed-Dervîş, a.g.e, 1/627; Yakut, a.g.e, 2/874.

⁵¹⁹ Bkz. ed-Dervîş, a.g.e, 1/641; Yakut, a.g.e, 2/896.

⁵²⁰ Bkz. el-Ukberî, a.g.e, 1/359; ed-Dervîş, a.g.e, 1/641; Yakut, a.g.e, 2/896.

⁵²¹ el-Ukberî, a.g.e, 1/359; ed-Dervîş, a.g.e, 2/27; Yakut, a.g.e, 2/933.

لها وجهان من الإعراب هنا فإمّا أن تكون:

- اسم استفهام مبني في محلّ نصب حال.

- اسم استفهام مبني في محلّ نصب مفعول مطلق.

ولعلّ الأقرب إلى الصّواب الوجه الثّاني.⁵²²

وفي قوله تعالى: ﴿فَكَيْفَ إِذَا أَصَبْتَهُمْ مُصِيبَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ ثُمَّ جَاءُوكَ يَخْلِفُونَ بِاللَّهِ إِنْ أَرَدْنَا إِلَّا إِحْسَانًا وَتَوْفِيقًا﴾.

“Öyleyse nasıl olur da önceden yapıp ettikleri yüzünden başlarına bir felâket gelince hemen "Biz yalnızca iyilik etmek ve arayış bulmak istedik" diye yemin ederek sana gelirler!” (Nisâ, 4/62)

أي: فكيف تكون حالهم إذا قُتِلَ صاحبهم بما أظهر من الخيانة ورَدَّ حُكْم النبي.⁵²³

الفاء استئنافية وكيف اسم استفهام مبني على الفتح في محلّ نصب حالٍ أي: فكيف يصنعون؟ أو فكيف تراهم؟ ويجوز أن تكون خبراً لمبتدأ محذوف أي: فكيف صنعهم أو حالهم؟ فلها وجهان من الإعراب كما هو مبين، وكلا الوجهين صحيحٌ.

(مَنْ):

جاء ذكرها في قوله تعالى:

﴿ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ لِيَجْمَعَنَّكُمْ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ لَا رَيْبَ فِيهِ وَمَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللَّهِ حَدِيثًا﴾.

“Allah -ki, kendisinden başka tanrı yoktur- elbette kıyamet günü hepinizi huzuruna toplayacaktır, bunda hiçbir kuşku yoktur. Sözce Allah’tan daha doğru kim vardır!” (Nisâ, 4/87).

إعرابها: الواو استئنافية، ومن اسم استفهام مبتدأ وأصدق خبر، ومن الله متعلقان بأصدق وحديثاً تمييز.⁵²⁴

وجاء ذكرها في قوله تعالى:

﴿ أَنْتُمْ هَؤُلَاءِ جِئْتُمْ عَنْهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا فَمَنْ يُجِدِ اللَّهُ عَنْهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَم مَّنْ يَكُونُ عَلَيْهِمْ وَكِيلًا﴾.

“Haydi siz dünya hayatında onlara taraf çıkıp savundunuz; ama kıyamet günü Allah’a karşı onları kim savunacak yahut onlara kim vekil olacak?” (Nisâ, 4/109)

إعرابها: الفاء عاطفة، ومن اسم استفهام إنكاري مبتدأ، وجملة يجادل الله خبر، وعنهم متعلقان بيجادل، ويوم القيامة ظرف متعلق بمحذوف حالٍ

” (Nisâ, 4/109) “yahut onlara kim vekil olacak?” (أَمْ مَنْ يَكُونُ عَلَيْهِمْ وَكِيلًا).

⁵²² el-Ukberî, a.g.e, 1/364; ed-Dervîş, a.g.e, 2/38; Yakut, a.g.e, 2/949.

⁵²³ ez-Zeccâc, a.g.e, 2/69; en-Nehhâs, a.g.e, 1/222; el-Ukberî, a.g.e, 1/368; ed-Dervîş, a.g.e, 2/246.

⁵²⁴ ed-Dervîş, a.g.e, 2/282; Yakut, a.g.e, 2/1005.

أم: حرف عطف، ومن اسم استفهام مبتدأ، ويكون فعل مضارع ناقص واسمها ضمير مستتر تقديره «هو» يعود على «من» والجملة في محل رفع خبر «من»، وعليهم جار ومجرور متعلقان ب«وكيلاً» ووكيلاً خبر يكون.⁵²⁵
 (ما): وردت في السورة الكريمة باستعمالات كثيرة، موصولة وشرطيّة واستفهاميّة ثلاث مرّات فيها كما في قوله تعالى:

﴿ وَمَا لَكُمْ لَا تُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَالْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الرِّجَالِ وَالنِّسَاءِ وَالْوِلْدَانِ الَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا أَخْرِجْنَا مِنْ هَذِهِ الْقَرْيَةِ الظَّالِمِ أَهْلُهَا وَاجْعَل لَنَا مِنْ لَدُنْكَ وَلِيًّا وَاجْعَل لَنَا مِنْ لَدُنْكَ نَصِيرًا ﴾.

“Size ne oldu da Allah yolunda ve "Rabbimiz, bizi halkı zalim olan bu şehirden çıkar, bize tarafından bir sahip gönder, bize katından bir yardımcı yolla!" diyen çaresiz erkekler, kadınlar ve çocuklar uğrunda savaşmıyorsunuz?” (Nisâ, 4/75)

وقوله تعالى: ﴿ فَمَا لَكُمْ فِي الْمُؤْمِنِينَ فَتْنًا وَاللَّهُ أَرْكَسَهُمْ بِمَا كَسَبُوا أَتُرِيدُونَ أَنْ تَهْدُوا مَنْ أَضَلَّ اللَّهُ وَمَنْ يُضِلِلِ اللَّهُ فَلَنْ تَجِدَ لَهُ سَبِيلًا ﴾.

“Size ne oluyor da münafıklar hakkında ikiye bölünüyorsunuz? Halbuki kendileri hak ettikleri için Allah onları küfre geri çevirmiştir. Allah’ın saptırdıklarını doğru yola getirmek mi istiyorsunuz? Allah’ın saptırdıkları için asla doğruya yol bulamazsın.” (Nisâ, 4/88).

وقوله تباركت أسماؤه:

﴿ مَا يَفْعَلُ اللَّهُ بِعَدَابِكُمْ إِنْ شَكَرْتُمْ وَعِامَنْتُمْ وَكَانَ اللَّهُ شَاكِرًا عَلِيمًا ﴾.

“Eğer siz iman eder ve şükrederseniz Allah size niçin azap etsin? Allah şükre karşılık veren ve her şeyi bilendir.” (Nisâ, 4/147)

إعرابها في الآيات الثلاثة:

الواو استئنافية والكلام مستأنف مسوقٌ للحثّ على الجهاد بطريق الاستفهام. وما اسم استفهام معناه الأمر والإنكار في محل رفع مبتدأ ولكم جار ومجرور متعلقان بمحذوف خبره وجملة (لا تقاتلون في سبيل الله) حالية (وَالْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الرِّجَالِ وَالنِّسَاءِ وَالْوِلْدَانِ...) عطفٌ على الله تعالى.⁵²⁶

فإعرابها في الآيتين الأوليين: اسم استفهام مبنيٌّ على السكون في محل رفع مبتدأ، ولكم: شبه جملة في محل رفع خبر.

أمّا في الآية الثالثة فإعرابها: اسم استفهام في محل نصب مفعول به مقدّم للفعل (يفعل) ومعناها هنا النفي. ويرى العكبري أنّ لها وجهاً إعرابياً آخر وهو يمكن أن تكون ما نافية، ولكنّ الوجه الأوّل أقرب إلى الصواب.⁵²⁷

⁵²⁵ Mekkî, a.g.e, 1/205; ed-Dervîş, a.g.e, 2/316; Yakut, a.g.e, 2/1048.

⁵²⁶ Mekkî, a.g.e, 1/197; ed-Dervîş, a.g.e, 2/263; Yakut, a.g.e, 2/1005.

⁵²⁷ Mekkî, a.g.e, 1/210; el-Ukberî, a.g.e, 1/400- 401; ed-Dervîş, a.g.e, 2/141; Yakut, a.g.e, 2/1100; Yasdıman, *Kur'an ufku*, 1/348.

وجاءت (ما) محذوفة الميم كما في قوله تعالى:

﴿ وَقَالُوا رَبَّنَا لِمَ كَتَبْتَ عَلَيْنَا الْقِتَالَ لَوْلَا أَخَّرْتَنَا إِلَىٰ أَجَلٍ قَرِيبٍ قُلْ مَتَّعَ الدُّنْيَا قَلِيلًا وَالْآخِرَةُ خَيْرٌ لِّمَنِ اتَّقَىٰ وَلَا تُظْلَمُونَ فَتِيلًا ﴾.

"Rabbimiz! Savaşı bize niçin yazdın, bizi yakın bir süreye kadar geri bıraksan olmaz mıydı?" diyorlar. Onlara de ki: "Dünya menfaati önemsizdir, Allah'tan korkanlar için âhîret daha hayırlıdır ve size zerre kadar haksızlık edilmez." (Nisâ, 4/77)

وقوله عزَّ وجلَّ: ﴿إِنَّ الَّذِينَ تَوَفَّيْتُمُ الْمُؤْمِنِينَ الظَّالِمِينَ أَنفُسِهِمْ قَالُوا فِيمَ كُنْتُمْ قَالُوا كُنَّا مُسْتَضْعَفِينَ فِي الْأَرْضِ...﴾.
"Kendilerine yazık etmekte iken hayatlarını sona erdirdikleri kimselere melekler "Ne işte idiniz?" dediler, (onlar) "O yerde zayıf görülenlerden idik" cevabını verdiler." (Nisâ, 4/97)"

إعرابها في الموضعين:

في حرف جرّ وما الاستفهامية في محلّ جرّ بفي، وحذفت ألفها لدخول حرف الجرّ عليها، والجارّ والمجرور متعلقان بمحذوف خبر كنتم المقدم، والجملة في محلّ نصب مقول القول.⁵²⁸

IV. MÂIDE SURESİ

Mâide suresi medeni suredir. Sure sıralamasında beşinci olarak gelmektedir. Ayetlerinin sayısı (120) ayettir. Din ve dünya ile ilgili birçok konuyu incelemiştir. Bu yüzden birçok soru edatları harf ve isim olarak yirmi bir (21) ayette geçmektedir.

سورة المائدة وإعراب ما جاء فيها من آيات

تعدّ سورة المائدة من السور الطوال، وترتيبها في المصحف السورة الخامسة، وعدد آياتها مائة وعشرون آية.

تناولت تلك السورة قضايا عديدة متعلّقة بشئون الدنيا والدين، وتنظيم علاقة العبد بربه، واثبات ربوبيته ودحض حجج المكذّبين المعاندين الذين زعموا أنّ الله تعالى ثالث ثلاثة تعالى الله عن ذلك علواً كبيراً. ذكر الاستفهام فيها حروفاً وأسماء في واحدٍ وعشرين موضعاً نوردها كما ذكر مرتباً حسب ورودها في السورة المباركة.

ذُكرت (ماذا) مرتين، (من) مرتين، (الهمزة) ثمان مرّاتٍ مفردة ومُتّصلةً بحروف العطف، و(هل) أربع مرّاتٍ، و(كيف) أربع مرّاتٍ، و(أنّي) مرّةً واحدةً، و(ما) مرّةً واحدةً.

ذكر الاستفهام بـ (ماذا) في قوله تعالى:

⁵²⁸ Mekkî, a.g.e, 1/203- 204; ed-Dervîş, a.g.e, 2/94; Yakut, a.g.e, 2/1027.

{ يَسْأَلُونَكَ مَاذَا أُحِلَّ لَهُمْ قُلْ أُحِلَّ لَكُمْ الطَّيِّبَاتُ وَمَا عَلَّمْتُم مِّنَ الْجَوَارِحِ مُكَلِّبِينَ تُعَلِّمُونَهُنَّ مِمَّا عَلَّمَكُمُ اللَّهُ فَكُلُوا مِمَّا أَمْسَكْنَ عَلَيْكُمْ وَاذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَيْهِ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ }.⁵²⁹

“Kendileri için nelerin helâl kılındığını sana soruyorlar. De ki: "İyi ve temiz olanlar size helâl kılınmıştır." Yırtıcı hayvanlardan olup Allah'ın size öğrettiği ile eğiterek avcı hale getirdiğiniz hayvanların sizin için yakaladıklarından da yiyin; üzerine Allah'ın adını da anın. Allah'tan korkun, şüphesiz Allah'ın hesabı pek çabuktur.” (Mâide, 5/4)

هذا الاستفهام حقيقي، ودلالته وضعية ظاهرة، وهي دائماً طلب حصول فهم المستفهم عنه. والمطلوب بهذا الاستفهام معرفة ما أحله الله تعالى لعباده من المطعومات وإن شئت فقل: معرفة الطعام الحلال كما جاء في الآية والسابقى لتلك الآية⁵³⁰ فالآية بيان من الله تعالى بالأنواع المحرمة من الأنعام. وهذه الآية استبيان لما أحله الله تعالى منها. وجاء الفعل المضارع (يسألونك) لاستحضار صورة الحدث في الذهن تمهيداً لتمكّن الإجابة في النفس عند ورودها لأنّ الحضور الذهني فيه تنشيط للنفس وحسن التلقّي.⁵³¹

إعراب (ماذا):

جاء ذكرها في موضعين من السورة المباركة كما في الآية الرابع المشار إليها آنفاً، وفي الآية التاسعة بعد المائة في قوله تعالى:

{ يَوْمَ يَجْمَعُ اللَّهُ الرُّسُلَ فَيَقُولُ مَاذَا أُجِبْتُمْ قَالُوا لَا عِلْمَ لَنَا إِنَّكَ أَنْتَ عِلْمُ الْغُيُوبِ }.

“Allah'ın peygamberleri toplayıp da onlara "Size ne cevap verildi?" diye soracağı gün onlar "Bizim bir bilgimiz yok. Bütün gizlileri tam olarak bilen yalnız sensin" diyecekler.” (Mâide, 5/109)

(ماذا) في موضع رفع بالابتداء، وجملة أُجِلَّ لهم: في محلّ رفع خبر.

وهناك وجه إعرابي آخر أنّ (ما): اسم استفهام مبني في محلّ رفع مبتدأ، (ذا): اسم موصول بمعنى الذي في محلّ رفع خبر، وعلى هذا الوجه تكون جملة (أجِلَّ لهم) لا محلّ لها من الإعراب (صلة الموصول) ولا يعمل الفعل (يسألونك) في (ما) في الوجهين الإعرابين؛ لأنّها استفهام، ولا يعمل في الاستفهام ما قبله، والجملة من المبتدأ والخبر في محلّ نصب مفعول ثانٍ لـ (يسألون) لكلا الإعرابين لـ (ماذا)⁵³² وفي الآية الثانية رقم (109) نفس الإعراب السابق إلا أنّه من الممكن أن نعربها اسم استفهام مبني في محلّ نصب مفعول مطلق، أي: أيّ إجابة

⁵²⁹ Mâide suresi, 5/4.

⁵³⁰ Bkz. el-Mat'anî, et-Tefsiru'l-belâgî, 1/238.

⁵³¹ el-Mat'anî, et-Tefsiru'l-belâgî, 1/239.

⁵³² en-Nehhâs, a.g.e, 1/258; Mekkî, a.g.e, 1/219- 220; ed-Dervîş, a.g.e, 2/181- 182; Yakut, a.g.e, 3/1159.

أجبتهم؟⁵³³ ويرى ياقوت أنه اسم استفهام مبني على السكون في محل نصب مفعول به للفعل (أجبتهم)، وهو منصوب كذلك على نزع الخافض؛ أي: بماذا أجبتهم؟، وجملة أجبتهم في محل نصب مفعول القول.⁵³⁴

إعراب (مَنْ) كما جاء في قوله تعالى:

﴿لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ قُلْ فَمَنْ يَمْلِكُ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا إِنْ أَرَادَ أَنْ يُهْلِكَ الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ وَأُمَّهُ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا﴾.

“Allah, Meryem oğlu Mesih'in kendisidir” diyenler hiç şüphesiz hakikati inkâr etmiş olurlar. De ki: "Eğer Allah, Meryem oğlu Mesih'i, annesini ve yeryüzünde bulunanların tamamını helâk etmek isterse, kim Allah'ın gücüne karşı durabilir!"⁵³⁵ (Mâide, 5/17)

(مَنْ): اسم استفهام مبني على السكون في محل رفع مبتدأ، وجملة (بملك) فعلية في محل رفع (خير)،⁵³⁵ وجاء ذكرها أيضاً في الآية الخمسين، وإعرابها نفس الإعراب لمن الأولى.

(الهمزة وهل) كما هو معلوم لا محلّ لهما من الإعراب، ولهما أغراض بلاغية سبق الإشارة إليهما في عرضنا للمعاني المجازية لحروف الاستفهام.

(كيف):

جاء ذكرها في الآية الحادية والثلاثين في قوله تعالى:

﴿فَبَعَثَ اللَّهُ غُرَابًا يَبْحَثُ فِي الْأَرْضِ لِيُرِيَهُ كَيْفَ يُورِي سَوْءَةَ أَخِيهِ﴾.

“Ardından Allah, kardeşinin cesedini nasıl gömeceğini ona göstermek için yeri eşeleyen bir karga gönderdi.” (Mâide, 5/31)

إعرابها: اسم استفهام مبني على السكون في محل نصب (حال)، وصاحب الحال الضمير المستتر في (يوراي)⁵³⁶ ونفس الإعراب لها في الآية الثالثة والأربعين.

Ayetteki “keyfe” kelimesi mahallen haldir. Ve kırk üçüncü ayetteki de aynı şekilde irap yapılmaktadır.⁵³⁷

وجاء ذكرها في الآية الرابعة والستين في قوله تعالى:

﴿وَقَالَتِ الْيَهُودُ يَا اللَّهُ مَغْلُوبَةٌ غَلَّتْ أَيْدِيهِمْ وَلُعِنُوا بِمَا قَالُوا بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ يُنفِقُ كَيْفَ يَشَاءُ...﴾.

⁵³³ ed-Dervîş, a.g.e, 2/311.

⁵³⁴ Yakut, a.g.e, 3/1326.

⁵³⁵ ed-Dervîş, a.g.e, 2/198; Yakut, a.g.e, 3/1185.

⁵³⁶ Bkz. ed-Dervîş, a.g.e, 2/215; Yakut, a.g.e, 3/1205.

⁵³⁷ ed-Dervîş, a.g.e, 2/233; Yakut, a.g.e, 3/1226.

“Yahudiler "Allah'ın eli bağlanmış!" dediler. Asıl kendi elleri bağlanmıştır ve söyledikleri yüzünden lânetlenmişlerdir. Aksine O'nun iki eli de açıktır, dilediği gibi verir.” (Mâide, 5/64)

وإعرابها في هذا الموضع: اسم استفهام مبني على الفتح في محل نصب (حال) فيه الدلالة على الشرط، والتقدير: (ينفق كيف يشاء أن ينفق).⁵³⁸

وكذلك وردت في قوله تعالى:

﴿ مَا الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ وَأُمُّهُ صِدِّيقَةٌ كَانَا يَأْكُلَانِ الطَّعَامَ أَنْظُرْ كَيْفَ نُبَيِّنُ لَهُمْ آيَاتِنَا ثُمَّ أَنْظُرْ أَنَّى يُؤْفَكُونَ﴾.

“Meryem oğlu Mesîh sadece bir peygamberdir. Ondan önce de peygamberler gelip geçmiştir. Onun annesi dürüst ve inançlı bir kadındır. İkisi de yiyip içen birer insandı. Bak, âyetleri onlara nasıl açıklıyoruz, sonra bak nasıl saptırılıyorlar!” (Mâide, 5/75)

وإعرابها (أنى) التي هي بمعناها: اسم استفهام مبني على الفتح في محل نصب (حال) في الموضعين والجملة الاستفهامية في محل نصب (مفعول به) لأنظر.

Bu ayetteki “ennâ” kelimesinin irabı mahallen hal durumundadır.⁵³⁹

(ما):

جاء ذكرها في قوله تعالى: ﴿ وَمَا لَنَا لَا نُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَمَا جَاءَنَا مِنَ الْحَقِّ وَنَطْمَعُ أَنْ يُدْخِلَنَا رَبُّنَا مَعَ الْقَوْمِ الصَّالِحِينَ﴾.

“Bütün emelimiz Rabbimizin bizi erdemliler topluluğuna dahil etmesi olduğuna göre, Allah'a ve bize gelen gerçeğe niçin iman etmeyelim?” (Mâide, 5/84)”

إعرابها:

ما: اسم استفهام مبني على السكون في محل رفع (مبتدأ).

ل: حرف جر، و (نا) ضمير متصل في محل جر باللام، والجار والمجرور متعلقان بمحذوف (خبر) والجملة استئنافية.

Ayetteki “mâ” kelimesi soru edatı olarak mübtedadır, mahallen merfudur. Haberi ise ondan sonra gelen harfi cer ve mecrurdur.⁵⁴⁰

⁵³⁸ ed-Dervîş, a.g.e, 2/262; Yakut, a.g.e, 3/1261.

⁵³⁹ ed-Dervîş, a.g.e, 2/275; Yakut, a.g.e, 3/1279.

⁵⁴⁰ ed-Dervîş, a.g.e, 2/283; Yakut, a.g.e, 3/1290.

V. EN'ÂM SURESİ

En'âm suresi Mekki surelerdendir. Kur'an-ı Kerim sırasında altıncı sırada gelmektedir. Ayetleri ise (165) ayet olarak geçmektedir. Bu sure de uzun olduğu için soru edatları harf ve isim olarak birçok ayette farklı nedenlerle geçmektedir.

سورة الأنعام وما جاء فيها من استفهام

سورة الأنعام من السور المكيّة وعدد آياتها (165) مائة وخمس وستون آيةً، وترتيبها السادس في المصحف، ابتدأت بحمده سبحانه وتعالى والثناء لنفسه بما هو أهله، وهو سبحانه وتعالى أهلٌ لكلِّ حمدٍ ولكلِّ نعمةٍ أنعم بها على عباده؛ تحدّثت السورة المباركة عن قضايا عديدة ابتدأت بالحديث عن خلق السموات والأرض، وخلق الإنسان، وحثّ الإنسان على استخدام العقل، والنظر في ملكوت السموات والأرض وخلق ما فيهما من جبالٍ وأنهارٍ ووديانٍ وما إلى آخر ذلك من مظاهر قدرته سبحانه وتعالى، وفيها تسليّةٌ لقلب النبي وما كان يكابده من عنّتٍ واضطهادٍ من المكذّبين والجاحدين، وتضمّنت السورة حديثاً عن وصايا جليلة القدر لحياة المسلم من عدم الشّرك بالله تعالى والإحسان إلى الوالدين، والبعد عن المحرّمات كالزّنا وقتل النّفس وأكل مال اليتيم والوفاء بالعهد وعدم قتل الأبناء خشية الفقر، وعدم انتقاص الوزن وتضليل النّاس وأكل أموالهم بغير حقٍ، والدّعوة إلى التّحليّ بقول العدل والنّمسك به.

والسورة تكاد تكون مليئةً بأدوات الاستفهام، ولربما لا تخلو منه آيةٌ من آياتها، وهذا ملمحٌ نلمحه في السور المكيّة وهو كثرة ورود الاستفهام فيها، لدحض حجج المنكرين والمكذّبين بالدّين.

جاء الاستفهام في السورة في أكثر من اثنين وأربعين موضعاً، فجاء حرفا الاستفهام (الهمزة) مفردةً ومتّصل في عشرين موضعاً، و(هل) في ثلاثة مواضع.

وأما أسماء الاستفهام فجاءت (كم) في موضع واحدٍ، و(كيف) في خمسة مواضع، و (مَنْ) في ثمانية مواضع، و (ما) في موضعين، و (أي) في موضعين، و (أين) في موضعٍ واحدٍ، و (أتى) في موضعٍ واحدٍ أيضاً. فأما حرفا الاستفهام فلا موضعٌ لهما من الإعراب.

إعراب (كم):

ذُكرت في السورة الكريمة في قوله تعالى: ﴿أَلَمْ يَرَوْا كَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَبْلِهِمْ مِمَّنْ قَرَنَ مَعَهُمْ فِي الْأَرْضِ﴾.

“Onlardan önce nice nesilleri helak ettiğimizi görmediler mi? Yeryüzünde size vermediğimiz imkan ve iktidarı onlara vermiştik.” (En'âm, 6/6)

كم: اسم استفهامٍ مبنيٌّ على السُّكون في محلِّ نصبٍ (مفعول به) والعامل فيه أهلُكنا لا بقوله "يروا"؛ لأنَّ الاستفهام وما جرى مجراه وما ضارعه لا يعمل فيه ما قبله.⁵⁴¹

⁵⁴¹ ez-Zeccâc, a.g.e, 2/229; en-Nehhâs, a.g.e, 2/4; Mekkî, a.g.e, 1/257.

ويرى الدرويش أن (كم) يمكن أن تكون خبرية⁵⁴² وهناك من يعربها: اسم استفهام مبني في محل نصب (مفعول مطلق)؛ أي كم مرة وكم إهلاكاً؟⁵⁴³ كما يجوز أن تكون (ظرفاً) أي: كم أزمنة أهلكنا فيها من قبلهم قرناً.⁵⁴⁴ وأرى أن كثرة وجوه الإعراب فيها يهلهل المعنى، والأمر لا يحتاج إلى كثرة هذه التأويلات، ولعل الأقرب إلى المعنى المراد إعرابها: اسم استفهام مبني على السكون في محل نصب مفعول به للفعل (أهلكنا).

(كيف) وردت خمس مرات في المواضع الآتية من السورة.

{ قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ ثُمَّ أَنْظِرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكْذِبِينَ }.

“De ki: Yeryüzünde dolaşın, sonra (hakikati) yalan sayanların sonunun nasıl olduğuna bakın!” (En'âm, 6/11)

{ أَنْظِرْ كَيْفَ كَذَبُوا عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ وَضَلَّ عَنْهُم مَّا كَانُوا يَفْتَرُونَ }.

“Gör ki, kendi aleyhlerinde nasıl yalan söylediler ve (tanrı diye) uydurdıkları şeyler kendilerini nasıl bırakıp gitti!” (En'âm : 24)

{ قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَخَذَ اللَّهُ سَمْعَكُمْ وَأَبْصَارَكُمْ وَخَتَمَ عَلَىٰ قُلُوبِكُمْ مِّنْ إِلَٰهٍ غَيْرِ اللَّهِ يَأْتِيكُمْ بِهِ أَنْظِرْ كَيْفَ نُصَرِّفُ الْآيَاتِ ثُمَّ هُمْ يَصْذَقُونَ }.

“De ki: "Ne dersiniz; eğer Allah kulaklarınızı sağır, gözlerinizi kör eder, kalplerinizi de mühürlerse bunları size geri verebilecek Allah'tan başka tanrı kimdir?" Bak, delilleri nasıl açıklıyoruz. Onlar hâlâ yüz çeviriyorlar!” (En'âm, 6/46)

{ وَقُلْ هُوَ الْقَادِرُ عَلَىٰ أَنْ يَبْعَثَ عَلَيْكُمْ عَذَابًا مِّنْ فَوْقِكُمْ أَوْ مِنْ تَحْتِ أَرْجُلِكُمْ أَوْ يَلْسَنَكُمْ شَيْعًا وَيَذِيقَ بَعْضَكُمْ بِأَسْبَغٍ أَنْظِرْ كَيْفَ نُصَرِّفُ الْآيَاتِ لَعَلَّهُمْ يَفْقَهُونَ }.

“De ki: "Allah size üstünüzden veya ayaklarınızın altından bir azap göndermeye ya da sizi muhalif gruplara ayırıp birbirinize güçlerinizin acısını tattırmaya kâdirdir." Bak, anlasınlar diye âyetlerimizi nasıl açıklıyoruz!” (En'âm, 6/65)

{ وَكَيْفَ أَخَافُ مَا أَشْرَكْتُمْ وَلَا تَخَافُونَ أَنَّكُمْ أَشْرَكْتُمْ بِاللَّهِ مَا لَمْ يُنَزَّلْ بِهِ عَلَيْكُمْ سُلْطَانًا فَأَيُّ الْفَرِيقَيْنِ أَحَقُّ بِالْأَمْنِ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ }.

“Siz, Allah'ın size haklarında hiçbir hüküm indirmediği şeyleri O'na ortak koşmaktan korkmazken, ben sizin ortak koştüğünüz şeylerden nasıl korkarım? Şimdi biliyorsanız (söyleyin), iki gruptan hangisi güvende olmaya daha lâyıktır?” (En'âm, 6/81)

إعرابها في هذه المواضع:

⁵⁴² ed-Dervîş, a.g.e, 2/330.

⁵⁴³ el-Ukberî, a.g.e, 1/481; Yakut, a.g.e, 3/1350.

⁵⁴⁴ el-Ukberî, a.g.e, 1/481.

في الموضع الأول: اسم استفهام مبني على الفتح في محل نصب خبر كان مقدم، وعاقبة

: اسم كان مؤخر.⁵⁴⁵

في الموضع الثاني: اسم استفهام مبني على الفتح في محل نصب حال.⁵⁴⁶

في الموضع الثالث: اسم استفهام مبني في محل نصب حال.⁵⁴⁷

في الموضع الرابع: اسم استفهام مبني في محل نصب (حال) أو مفعول مطلق.⁵⁴⁸

في الموضع الخامس: اسم استفهام مبني في محل نصب (حال).⁵⁴⁹

(مَنْ): وإعرابها كإعرابها في الموضع الأول. جاءت في السورة الكريمة في سبعة مواضع:

الموضع الأول: في قوله تعالى:

{ قُلْ لِمَنْ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ قُلْ لِلَّهِ }

"Göklerde ve yerde olanlar kimindir?" diye sor. De ki: "Allah'ındır." (En'âm, 6/12)

الموضع الثاني: في قوله تعالى:

{ وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَوْ كَذَّبَ بِآيَاتِهِ إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ }

"Yalan sözlerle Allah'a iftira edenden veya O'nun âyetlerini yalan sayandan daha zalimi kimdir? Şüphe yok ki zalimler kurtuluşa eremezler." (En'âm, 6/21)

الموضع الثالث: في قوله عز وجل:

{ قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَخَذَ اللَّهُ سَمْعَكُمْ وَأَبْصَارَكُمْ وَخَتَمَ عَلَى قُلُوبِكُمْ مَنْ إِلَهٌ غَيْرُ اللَّهِ يَأْتِيكُمْ بِهِ أَنْظُرْ كَيْفَ نُصَرِّفُ الْآيَاتِ ثُمَّ هُمْ يَصْدِفُونَ }

"De ki: "Ne dersiniz; eğer Allah kulaklarınızı sağır, gözlerinizi kör eder, kalplerinizi de mühürlerse bunları size geri verebilecek Allah'tan başka tanrı kimdir?" Bak, delilleri nasıl açıklıyoruz. Onlar hâlâ yüz çeviriyorlar!" (En'âm, 6/46)

الموضع الرابع: في قوله سبحانه وتعالى:

{ قُلْ مَنْ يُنَجِّيكُمْ مِنْ ظُلُمَاتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ تَدْعُونَهُ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً لَنُنَّ أَنْجِنَنَّ مِنْ هَذِهِ لَنَكُونَنَّ مِنَ الشَّاكِرِينَ }

"De ki: "Karanın ve denizin karanlıklarından sizi kim kurtarır?" O'na açık gizli yalvararak, "Eğer bizi bundan kurtarırsan andolsun şükredenlerden olacağız" diye dua edersiniz." (En'âm, 6/63)

⁵⁴⁵ el-Ukberî, a.g.e, 1/483; ed-Dervîş, a.g.e, 2/334; Yakut, a.g.e, 3/1355.

⁵⁴⁶ ed-Dervîş, a.g.e, 2/345; Yakut, a.g.e, 3/1368.

⁵⁴⁷ ed-Dervîş, a.g.e, 2/369; Yakut, a.g.e, 3/1393.

⁵⁴⁸ ed-Dervîş, a.g.e, 2/388; Yakut, a.g.e, 3/1435.

⁵⁴⁹ ed-Dervîş, a.g.e, 2/402; Yakut, a.g.e, 3/1435.

الموضع الخامس: في قوله تعالى:

{ وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ إِذْ قَالُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ عَلَى بَشَرٍ مِّن شَيْءٍ قُلْ مَنْ أَنْزَلَ الْكِتَابَ الَّذِي

جَاءَ بِهِ مُوسَى نُورًا وَهُدًى لِّلنَّاسِ }.

“Onlar Allah'ı gereği gibi takdir edip tanımadılar. Nitekim "Allah hiçbir insana hiçbir şey indirmedir" dediler. De ki: "Öyleyse Mûsâ'nın insanlara bir nur ve hidayet olarak getirdiği kitabı kim indirdi?"” (En'âm, 6/91)

الموضع السادس: في قوله تقدّست أسماؤه:

{ وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَوْ قَالَ أُوحِيَ إِلَيَّ وَلَمْ يُوحَ إِلَيْهِ شَيْءٌ }.

“Allah'a karşı yalan uydurandan yahut kendisine hiçbir şey vahyedilmemişken "Bana da vahiy geldi" diyenden.. daha zalim kim vardır?” (En'âm, 6/93)

الموضع السابع: في قوله تعالى: { فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ كَذَبَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَصَدَفَ عَنْهَا سَنَجِرِي الَّذِينَ يَصْدِفُونَ عَنْ آيَاتِنَا سُوءَ الْعَذَابِ بِمَا كَانُوا يَصْدِفُونَ }.

“Allah'in âyetlerini yalan sayan ve onlardan yüz çevirenden daha zalim kim vardır? Âyetlerimizden yüz çevirenleri yüz çevirmelerinden ötürü azabın en kötüsüyle cezalandıracağız.” (En'âm, 6/157)

إعرابها في الموضع الأول:

اللّام: حرف جرّ، (مَنْ) اسم استفهام مبنيّ على السُّكُون في محلّ جرّ باللّام، والجارّ

والمجرور متعلّقان بمحذوف خيرٍ مقدّم.⁵⁵⁰

إعرابها في الموضع الثّاني والثّالث والرّابع والخامس والسادس والسّابع:

الواو: حرف استئناف، و(من) اسم استفهام مبنيّ على السُّكُون في محلّ

رفعٍ مبتدأ، والاستفهام معناه هنا التّوبيخ والنّفي أي: لا أحد أظلم.⁵⁵¹ وأظلم: خيرٌ مرفوع بالضّمّة. فلا خلاف بين النّحاة في إعرابها مبتدأ، وخبرها الجملة التي بعدها، سواء كان الخير مفرداً أو جملةً.

(ما):

ورد ذكرها في السّورة كثيراً ما بين نافيةٍ وموصولةٍ وشرطيّةٍ واستفهاميّةٍ وهذا ما نريده في هذا السّياق، فجاءت استفهاميّةً في موضعين من السّورة الكريمة:

الموضع الأوّل: في قوله تعالى:

⁵⁵⁰ Bkz. ed-Dervîş, a.g.e, 2/337; Yakut, a.g.e, 3/1356.

⁵⁵¹ Bkz. Mekkî, a.g.e, 1/260; ed-Dervîş, a.g.e, 2/343; Yakut, a.g.e, 3/1366.

﴿ وَأَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ لَنِ جَاءَتْهُمْ آيَةٌ لِيُؤْمِنُوا بِهَا قُلْ إِنَّمَا الْآيَاتُ عِنْدَ اللَّهِ وَمَا يُشْعِرُكُمْ أَنَّهَا إِذَا جَاءَتْ لَا يُؤْمِنُونَ ﴾.

“Kendilerine bir mûcize gelirse ona mutlaka inanacaklarına dair Allah adına kuvvetle yemin ettiler. De ki: "Mûcizeler ancak Allah'a aittir." Ama mûcize geldiğinde de inanmayacaklarının farkında mısınız?” (En'âm, 6/109)

الموضع الثَّانِي: في قوله عزَّ وجلَّ:

﴿ وَمَا لَكُمْ أَلَّا تَأْكُلُوا مِمَّا ذُكِرَ اسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ وَقَدْ فَصَّلَ لَكُمْ مَا حَرَّمَ عَلَيْكُمْ إِلَّا مَا اضْطُرِرْتُمْ إِلَيْهِ وَإِنَّ كَثِيرًا لِّيُضِلُّونَ بِأَهْوَاءِهِمْ بِغَيْرِ عِلْمٍ إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ بِالْمُعْتَدِينَ ﴾.

“Üzerine Allah'ın adı anılarak kesilenden hayvandan niçin yemeyesiniz ki? Oysa Allah, çaresiz yemek zorunda kalmanız dışında, haram kıldığı şeyleri size açıklamıştır. Doğrusu birçokları bilgisizce kendi kötü arzularına uyarak saptırıyorlar. Muhakkak ki rabbin haddi aşanları çok iyi bilir.” (En'âm, 6/119)

إعرابها في الموضع الأول:

الواو: حرف استئناف، والجملة مستأنفة مسوقة لبيان الحكمة التي دعت إلى أن يكون الجواب على هذا الشكل، (ما) اسم استفهام يفيد الإنكار في محل رفع مبتدأ، وجملة (يشعركم) في محل رفع خبرها، وكم: ضمير متصل في محل نصب مفعول به أول لـ (يشعر) 552 والمفعول الثاني لـ (يشعر) هو المصدر المؤول من (أن) واسنها وخبرها (أنها إذا جاءت لا يؤمنون) على أن المعنى: وما يدريك عدم إيمانهم.

إعرابها في الموضع الثاني:

و: حرف استئناف، (ما) اسم استفهام مبني على السكون في محل رفع مبتدأ، وشبه الجملة متعلق بمحذوف خبر، والجملة استئنافية. 553

(أي): جاء ذكرها مرتين في السورة الكريمة:

الموضع الأول في قوله تعالى:

﴿ قُلْ أَيُّ شَيْءٍ أَكْبَرُ شَهَادَةً قُلْ اللَّهُ شَهِيدٌ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ ﴾.

“De ki: "Hangi şahidin şahitliği daha güvenilirdir?" De ki: "Benimle sizin aranızda Allah şahittir.” (En'âm, 6/19)

الموضع الثاني في قوله عزَّ وجلَّ:

﴿ وَكَيْفَ أَخَافُ مَا أَشْرَكْتُمْ وَلَا تَخَافُونَ أَنَّكُمْ أَشْرَكْتُمْ بِاللَّهِ مَا لَمْ يُنَزَّلْ بِهِ عَلَيْكُمْ سُلْطَانًا فَأَيُّ الْفَرِيقَيْنِ أَحَقُّ بِالْأَمْنِ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴾.

552 ed-Dervîş, a.g.e, 2/431; Yakut, a.g.e, 3/1470.

553 ed-Dervîş, a.g.e, 2/440; Yakut, a.g.e, 3/1480.

“Siz, Allah’ın size haklarında hiçbir hüküm indirmediği şeyleri O’na ortak koştuktan korkmazken, ben sizin ortak koştüğünüz şeylerden nasıl korkarım? Şimdi biliyorsanız (söyleyin), iki gruptan hangisi güvende olmaya daha lâyıktır?” (En’âm, 6/81)

إعرابها في الموضوعين:

(أئي): اسم استفهام مبتدأ مرفوع بالصنمة، وهو مضاف، والفريقين: مضاف إليه مجرور بالياء لأنه منتهى، وأحق: خبر مرفوع بالصنمة لـ (أئي).⁵⁵⁴

(أين):

جاء ذكرها مرة واحدة في قوله تعالى: ﴿ وَيَوْمَ نَحْشُرُهُمْ جَمِيعًا ثُمَّ نَقُولُ لِلَّذِينَ أَشْرَكُوا آيِنَ شُرَكَائِكُمْ الَّذِينَ كُنْتُمْ تَزْعُمُونَ ﴾.

“Unutma o günü ki onları hep birden toplayacağız; sonra da Allah’a ortak koşanlara “Nerede boş yere davasını güttüğünüz ortaklarınız?” diyeceğiz.” (En’âm, 6/22)

إعرابها في هذا الموضوع:

(أين): اسم استفهام مبني على الفتح في محل نصب ظرف مكان، والظرف متعلق بمحذوف خبر مقدم، وشركاؤكم: مبتدأ مؤخر⁵⁵⁵ إعرابها في هذا الموضوع.

(أئي):

جاء ذكرها مرة واحدة في السورة الكريمة في قوله تعالى:

﴿ بَدِيعَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ أَنَّى يَكُونُ لَهُ وَلَدٌ وَلَمْ تَكُنْ لَهُ صَحِيبَةً وَخَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ ﴾.

“O, göklerin ve yerin eşsiz yaratıcısıdır. Eşi olmadığı halde nasıl çocuğu olabilir? Her şeyi O yaratmıştır ve her şeyi hakkıyla bilen O’dur.” (En’âm, 6/101)

إعرابها في هذا الموضوع: اسم استفهام مبني على السكون بمعنى (كيف أو من أين) في محل نصب حال وصاحب الحال (ولد).⁵⁵⁶

VI. ARÂF SURESİ

Bu sure Kur’an-ı Kerimin en uzun surelerinden biridir. Birçok konudan söz eder. Bu yüzden birçok istifham edatı da ayetlerin içinde kullanmaktadır.

سورة الأعراف وما ورد فيها من استفهام:

⁵⁵⁴ ed-Dervîş, a.g.e, 2/403; Yakut, a.g.e, 3/1436.

⁵⁵⁵ ed-Dervîş, a.g.e, 2/343- 344; Yakut, a.g.e, 3/1367.

⁵⁵⁶ ed-Dervîş, a.g.e, 2/424; Yakut, a.g.e, 3/1461.

هي سورة مكيّة، ما عدا الآيتين مائة وثلاثة وستين ومائة وسبعين، حيث إنهما مدنيّتان. وهذه السورة المباركة من السور السبع الطوال؛ بل هي أطول سورة مكيّة في القرآن، عدد آياتها مائة وست آيات، كان نزولها بعد سورة (ص) وتبأ تلك السورة بحروف مقطّعة وسُميت بهذا الاسم لحديثها عن أهل الأعراف، وهم الذين استوت حسناتهم بسيئاتهم فقعدت بهم سيئاتهم عن دخول الجنّة وتخلّفت بهم حسناتهم عن دخول النّار فوقوفوا هنالك على السور حتّى يقضي الله بينهم.⁵⁵⁷ والأعراف: جمع واحدها "عرف"، وكلّ ما ارتفع من الأرض عند العرب فهو عرف؛ وإنّما قيل: لعرف الديك عرف: عرف "لارتفاعه على ما سواه من جسده، وهو مستعارٌ من عرف الديك والأسد، وهو سورٌ مضروبٌ بين الجنّة والنّار.⁵⁵⁸

تناولت السورة العديد من القضايا المتعلقة بمعجزة النّبي الخالدة، والدّعوة إلى التمسك بتوجيهاته وإرشاداته، كما تناولت مشهداً حسياً من مشاهد يوم القيامة، تبدو فيه ألوانٌ جديدة من صور المناظرة والمحاورة بين فرقة المؤمنين من أهل الجنّة، وفرقة الكافرين من أهل النّار، وفرقة أخرى هم أصحاب الأعراف، وتحدّثت عن مظاهر قدرة الله تعالى وضرورة النّظر في ملكوت السموات والأرض، واستخدام العقل والنّظر في الأفق والنّفس، كما فيها جانبٌ من الحديث عن أفسدوا في البرّ والبحر، وكان عاقبة أمرهم الخسران والهلاك، عرضت السورة بشيءٍ من التفصيل والتّوضيح لقصص الأنبياء كنوح وهودٍ وصالح وشعيب، ثم طالت قصّة موسى عليه وعلى جميع الأنبياء الصّلاة والسّلام لما فيها من عظاتٍ وعبرٍ.

والاستفهام جاء فيها كثيراً لمعانٍ بلاغيّة لا يتسع المقام لذكرها هنا بلغ خمساً وأربعين مرّةً.

(الهمزة) فقط ورد ذكرها في السورة مفردة ومنّصلةً بالمضارع والماضي وبحروف العطف واسم الإشارة والمفعول به تسعاً وعشرين مرّةً.

(هل) جاء ذكرها أربع مرّات، ودُكرت مرتين في آيةٍ واحدةٍ في الآية الثالثة والخمسين منها.

(من) جاء ذكرها مرّتين .

(ما): جاء ذكرها مرّتين في السورة منفصلةً مرّةً ومنّصلةً مرّةً أخرى بحرف الجرّ اللّام.

ماذا: وردت مرّةً واحدةً.

كيف: وردت خمس مرّاتٍ.

أي: ورد ذكرها مرّةً واحدةً.

أيان: ورد ذكرها مرّةً واحدةً.

أين: جاءت أيضاً مرّةً واحدةً.

إعراب ما جاء فيها من حرفي الاستفهام:

المتّفق عليه بين جمهور النّحاة أيّ: حرفي الاستفهام لا محلّ لهما من الإعراب؛

ولكن فيهما من المعاني البلاغيّة ما يُدهش العقل ويجذب الانتباه ويحرّك الدّهن للتّفكّر والنّظر والاعتبار.

⁵⁵⁷ et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, 12/450- 453.

⁵⁵⁸ en-Neseffî, *Medârikü't-tenzîl*, 2/54; el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 598.

إعراب (من):

جاء ذكرها في موضعين من السورة كما ذكر آنفاً في قوله تعالى:

﴿ قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللَّهِ الَّتِي أَخْرَجَ لِعِبَادِهِ وَالطَّيِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِ قُلْ هِيَ لِلَّذِينَ آمَنُوا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا خَالِصَةً يَوْمَ الْقِيَامَةِ كَذَلِكَ نُفَصِّلُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ... ﴾.

“De ki: "Allah'ın kulları için yarattığı süsü, temiz ve iyi rızıkları kim haram kıldı?" De ki: "Onlar dünya hayatında müminlere yaraşır; kıyamet gününde ise yalnız onlara mahsus olacaktır." İşte bilmek isteyen bir topluluk için âyetleri böyle açıklıyoruz.” (A'râf, 7/32)

﴿ فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَوْ كَذَّبَ بِآيَاتِهِ... ﴾.

“Allah'a iftira eden veya O'nun âyetlerini asılsız sayandan daha zalim kim vardır!” (A'râf, 7/37)

من: اسم استفهام مبني على السكون في محل رفع بالابتداء⁵⁵⁹ أي: مبتدأ، وجملة (حرم زينة الله) في محل رفع خبر (من) والجملة من المبتدأ والخبر في محل نصب مقول القول.

وإعرابها في الموضع الثاني نفس الإعراب السابق من كونها اسم استفهام مبني في محل رفع مبتدأ، وأظلم خبرها ومعناها هنا التفيُّ بمعنى: لا أحد أظلم.⁵⁶⁰

(ما) وإعرابها:

جاءت في موضعين من السورة الكريمة في قوله تعالى:

﴿ قَالَ مَا مَنَّكَ إِلَّا تَسْجُدَ إِذْ أَمَرْتُكَ قَالَ أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ ﴾

“Allah buyurdu: "Ben sana emretmişken seni secde etmekten alıkoyan nedir?" (İblîs), "Ben ondan daha üstünüm; çünkü beni ateşten yarattın, onu çamurdan yarattın" dedi.” (A'râf, 7/12)

﴿ وَإِذْ قَالَتْ أُمَّةٌ مِنْهُمْ لِمَ تَعِظُونَ قَوْمًا اللَّهُ مُهْلِكُهُمْ أَوْ مُعَذِّبُهُمْ عَذَابًا شَدِيدًا قَالُوا مَعذِرَةٌ إلی رَبِّكُمْ وَعَلَّهْمُ يُتَّقُونَ ﴾.

“İçlerinden bir topluluk, "Allah'ın helâk edeceği yahut şiddetli bir azapla cezalandıracağı kimselere ne diye öğüt veriyorsunuz sanki!" deyince onlar, "Rabbiniz katında bir mazeretimiz olsun diye; bir de sakınıp çekinirler ümidiyle" şeklinde cevap verdiler.” (A'râf, 7/164)

⁵⁵⁹ ed-Dervîş, a.g.e, 2/542- 546; Yakut, a.g.e, 3/1576- 1582.

⁵⁶⁰ en-Nehhâs, a.g.e, 2/46; Mekkî, a.g.e, 2/307; ed-Dervîş, a.g.e, 2/546; Yakut, a.g.e, 4/1558.

في الموضع الأول: اسم استفهام مبني على السكون في محل رفع مبتدأ، وجملة منعك في محل رفع خبرها ،
وتقدير الكلام أي شيء منعك؟⁵⁶¹

وفي الموضع الثاني اللام: حرف جرّ، و(ما) اسم استفهام مبني على السكون على الألف المحذوفة في محل جرّ
باللام، والجارّ والمجرور متعلّقان بالفعل تعظون، وهي أي جملة (تعظون) في محل نصب مقول القول.⁵⁶²
(ماذا):

جاء ذكرها في السورة الكريمة إعرابها في قوله تعالى:

{ يُرِيدُ أَنْ يُخْرِجَكُمْ مِنْ أَرْضِكُمْ فَمَاذَا تَأْمُرُونَ }.

"Sizi yurduunuzdan çıkarmak istiyor." Firavun, "Peki ne buyurursunuz?" (dedi.)"
(A'râf, 7/110)

إعرابها : الفاء حرف عطفٍ و (ماذا) يجوز فيها وجهان من الإعراب.

الأول: اسم استفهام مبني على السكون في محل نصب مفعول به مقدّم للفعل (تأمرّون).

الثاني: (ما) اسم استفهام مبني على السكون في محل رفع مبتدأ، و(ذا) اسم موصولٍ بمعنى الذي في محل رفع
خبر، وجملة (تأمرّون) صلة الموصول.

وبذلك يتضح لنا جواز معاملة (ماذا) على أنها كلمة واحدة، أو كلمتان.⁵⁶³

(كيف): جاء ذكرها خمس مرّات في قوله تعالى:

{ وَأَمْطَرْنَا عَلَيْهِمْ مَطَرًا فَانظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُجْرِمِينَ }.

"Ve üzerlerine dehşetli bir yağmur (taş) yağdırdık. İşte gör günahkârların sonunun ne
olduğunu!" (A'râf, 7/84)

{...وَأَذْكُرُوا إِذْ كُنْتُمْ قَلِيلًا فَكَتَرْتُمْ وَأَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُفْسِدِينَ}.

"Düşünün ki, siz az sayıdaydınız, sonra O sizi çoğalttı. Bozguncuların sonunun nasıl
olduğunu da düşünün!" (A'râf, 7/86)

{ فَتَوَلَّى عَنْهُمْ وَقَالَ يَا قَوْمِ لَقَدْ أَبْلَغْتُكُمْ رَسُولًا مِنْ رَبِّكُمْ فَكَذَّبْتُمْ عَلَيْهِ فَوَسَّخْنَا لَهُ سُلُوفًا مِنْ قَبْلِهِ فَأَظْهَرَ بَدَئَهُ عَلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا فَلَا تُخَافُوا مِنْهُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ }.

"(Şuayb) onlardan ayrıldı ve (bu arada) "Ey kavmim!" dedi, "Ben size Rabbimizin
gönderdiği gerçekleri duyurdum ve size öğüt verdim. Artık kâfir bir kavme nasıl
acıırım!" (A'râf, 7/93)

⁵⁶¹ ed-Dervîş, a.g.e, 2/520; Yakut, a.g.e, 4/1558.

⁵⁶² ed-Dervîş, a.g.e, 3/483; Yakut, a.g.e, 4/1717.

⁵⁶³ ed-Dervîş, a.g.e, 3/421; Yakut, a.g.e, 4/1656.

{ ثُمَّ بَعَثْنَا مِنْ بَعْدِهِمْ مُوسَىٰ بِآيَاتِنَا إِلَىٰ فِرْعَوْنَ وَمَلَئِهِ فَظَلَمُوا بِهَا فَانظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُفْسِدِينَ }.

“Sonra onların ardından Mûsâ’yı mucizelerimizle Firavun ve yakın çevresine gönderdik; onlar ise mucizeleri inkâr ettiler; ama gör işte fesatçıların sonu ne oldu!”
(A'râf, 7/103)

{...قَالَ عَسَىٰ رَبُّكُمْ أَن يُهْلِكَ عَدُوَّكُمْ وَيَسْتَخْلِفَكُمْ فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرَ كَيْفَ تَعْمَلُونَ}.

“(Mûsâ,) "Umulur ki Rabbiniz düşmanınızı helâk eder ve nasıl hareket edeceğinizi görmesi için onların yerine sizi yeryüzüne hâkim kılar" dedi.” (A'râf, 7/129)

في الموضع الأول: اسم استفهامٍ مبنيّ في محلِّ نصبٍ خبر كان المقدم، و عاقبة خبرها، والمجرمين: مضافٌ إليه مجرور بالياء لأنه جمع مذكّرٍ سالمٍ، ونفس الإعراب أيضاً في الموضعين الثاني والرابع.⁵⁶⁴
أمّا الموضع الثالث: الفاء: استئنافية، و (كيف) اسم استفهامٍ مبنيّ على الفتح في محلِّ نصبٍ (حال).⁵⁶⁵
في الموضع الخامس: يُعربُ اسم استفهامٍ مبنيّ على الفتح في محلِّ نصبٍ (حال) أو (مفعول مطلق) يجوز فيه الوجهان.⁵⁶⁶

(أين): جاء ذكرها في قوله تعالى:

{...حَتَّىٰ إِذَا جَاءَتْهُمْ رُسُلُنَا يَتَوَفَّوْنَهُمْ قَالُوا أَيْنَ مَا كُنْتُمْ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ قَالُوا ضَلُّوا عَنَّا وَشَهِدُوا عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ أَنَّهُمْ كَانُوا كُفْرِينَ}.

“Sonunda elçilerimiz gelip canlarını alırken, "Allah'ı bırakıp da tapmakta olduğunuz tanrılarınız nerede?" derler. "Bizden sıvışıp gittiler" diye cevap verirler. Ve (dünyadayken) kâfir olduklarına dair kendi aleyhlerinde şahitlik ederler.” (A'râf, 7/37)

إعرابها: اسم استفهامٍ مبنيّ على الفتح على الظرفيّة المكانية، وهو متعلّقٌ بمحذوف خبر مقدم، و (ما) اسم موصول بمعنى الذي مبنيّ على السكون في محلِّ رفع (مبتدأ مؤخر)، والجملة من المبتدأ والخبر في محلِّ نصبٍ مقول القول.⁵⁶⁷

(أَيَّان): جاء ذكرها في قوله تعالى:

{ يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَسَاعِدِ أَيَّانَ مَرْسَلَهَا قُلْ إِنَّمَا عِلْمُهَا عِنْدَ رَبِّي لَا يُجِيبُهَا لَوْ قَتَيْتَهَا إِلَّا هُوَ نَقَلَتْ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ لَا تَأْتِيكُمُ إِلَّا بَعَثَةٌ...}.

⁵⁶⁴ ed-Dervîş, a.g.e, 2/589; Yakut, a.g.e, 4/1636.

⁵⁶⁵ Yakut, a.g.e, 4/1643.

⁵⁶⁶ Yakut, a.g.e, 4/1669.

⁵⁶⁷ ed-Dervîş, a.g.e, 2/547; Yakut, a.g.e, 4/1583.

"*Ne zaman gelip çatacak?*" diye sana kıyamet saatini sorarlar. De ki: "*Onun hakkındaki bilgi sadece Rabbimin katındadır. Vakti geldiğinde onu açığa çıkaracak olan ancak Allah'tır. O (kıyamet), göklere de yere de ağır gelecektir! Sizi ansızın yakalayacaktır!*" (A'râf, 7/187)

إِعرابها: اسم استفهامٍ مبنيٍّ على الفتح في محلِّ نصبٍ على الظرفية الزمانية متعلِّقٌ بمحذوفٍ (خبر مقدم)، مرساها: مبتدأ مؤخر، والجملة الاسمية بدل من الساعة، والتقدير: يسألونك عن زمن حلول الساعة.⁵⁶⁸ ولعلّه من المفيد الإشارة إليه أيضاً أنّ الاستفهام ورد في تلك السورة بدون أداة الاستفهام، ولكن من سياق الكلام باللهجة كما جاء في قول الله تعالى على لسان سحرة فرعون وهم في موضع المفاوضة معه على أجره لهم إن كانوا هم الغالبين:

﴿ وَجَاءَ السَّحَرَةُ فِرْعَوْنَ قَالُوا إِنَّ لَنَا لَأَجْرًا إِن كُنَّا نَحْنُ الْغَالِبِينَ، قَالَ نَعَمْ وَإِنِّكُمْ لَمِنَ الْمُقَرَّبِينَ ﴾.⁵⁶⁹

"*Sihirbazlar Firavun'a geldiler; "Eğer üstün gelen biz olursak bize muhakkak bir ödül olmalıdır" dediler.*" O da "*Tamam; ayrıca sizler mutlaka yakınlarımdan olacaksınız*" dedi." (A'râf, 7/113-114)

وفي قوله تعالى على لسان فرعون نفسه حينما آمن سحرته بعدما رأوا معجزة موسى -عليه السلام- وأيقنوا أنه نبيُّ حقاً:

﴿ قَالَ فِرْعَوْنُ ءَأَمِنْتُمْ بِهِ قَبْلَ أَنْ ءَأْدَنَ لَكُمْ إِنَّ هَذَا لَمَكْرٌ مَّكْرُتُمْؤُهُ فِي الْمَدِينَةِ لِيُخْرِجُوا مِنْهَا أَهْلَهَا فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ ﴾.⁵⁷⁰

"*Firavun dedi ki: "Ben size izin vermeden ona iman ettiniz öyle mi? Şüphe yok ki bu, halkını şehirden çıkarmak için orada kurduğunuz bir tuzaktır. Ama yakında göreceksiniz!"*" (A'râf, 7/123)

أي: أأمّنتم به قبل أن تأخذوا الإذن مني؟ متوعداً لهم العذاب الأليم على إيمانهم به. وهذا أسلوبٌ شائع في اللغة العربية بصفةٍ عامّةٍ وفي أبواب النحو بصفةٍ خاصّةٍ، مما استدعى طاهر سليمان حمودة أن يؤلف كتاباً حول هذه الظاهرة، وسمّاه "*ظاهرة الحذف في الدرس النحوي*" يعرض فيه مواضع الحذف مع ربطها بالدلالة كحذف المفعول به وحرف الجرّ وياء النداء، وحذف جواب الشرط، وحذف المبتدأ وكذلك الخبر وما لآخر ذلك من المحذوفات طالما أنّ هناك قرائن تدلُّ على المحذوف.

ونستخدم هذا الأسلوب في حياتنا اليومية كثيراً كقول أحدنا للآخر: *تأكل الطعام؟ فيجيبنا بنعم أو لا، وتقدير الكلام: أتأكل الطعام؟ وكقول الصديق لصديقه: تلعب معنا؟ فيجيب الصديق صديقه بنعم أو لا، والأمثلة على ذلك كثيرة جداً من خلال معاملاتنا وتفاعلاتنا اليومية.*

⁵⁶⁸ Mekkî, a.g.e, 1/336; ed-Derviş, a.g.e, 3/505; Yakut, a.g.e, 4/1741.

⁵⁶⁹ Arâf suresi, 7/113- 114.

⁵⁷⁰ Arâf suresi, 7/123.

VII. ENFÂL SURESİ

Bu sure Allah'ın kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim'de sekizinci sıradadır. Bedir savaşından sonra nazil oldu. Bu yüzden ana konusu Bedir savaşının olaylarıdır. Dolayısıyla soru edatları bu surede çok azdır. Sadece bir yerde geçmektedir.

سورة الأنفال:

هي السُّورَةُ الثَّامِنَةُ مِنْ كِتَابِ اللَّهِ تَعَالَى، أُطْلِقَ عَلَيْهَا جَمَاعَةٌ مِنَ الْمُفَسِّرِينَ سُورَةَ الْقِتَالِ؛ لِأَنَّهَا تَتَحَدَّثُ عَنْ أَوَّلِ قِتَالٍ فِي الْإِسْلَامِ، وَأُطْلِقَ عَلَيْهَا سُورَةُ الْفِرْقَانِ أَوْ سُورَةُ بَدْرٍ، وَلِأَنَّهَا نَزَلَتْ فِي أَعْقَابِ بَدْرِ لِتَصِفَ أَحْدَاثَهَا فِي الْعَامِ الثَّانِي الْهَجْرِيِّ، نَزَلَتْ تِلْكَ السُّورَةُ بَعْدَ سُورَةِ الْبَقَرَةِ الَّتِي هِيَ أَوَّلُ مَا نَزَلَ مِنَ الْوَحْيِ بِالْمَدِينَةِ، وَذَكَرَ ذَلِكَ السِّيَوطِيُّ حَيْثُ قَالَ: وَأَوَّلُ مَا نَزَلَ بِالْمَدِينَةِ سُورَةُ الْبَقَرَةِ، ثُمَّ سُورَةُ الْإِنْفَالِ، ثُمَّ آلُ عِمْرَانَ.⁵⁷¹ بَلْ وَيُسَمِّيَهَا ب"سورة بدر".⁵⁷²

والأنفال هي: الغنائم التي ينالها المسلمون من العدو بعد انتهاء الحرب بين الطرفين، وتطلق على ما ينقله الإمام لبعض الأشخاص من سلب أو نحوه بعد تقسيم أصل الغنائم، وهو المتبادل إلى فهم كثير من الفقهاء من لفظ النَّفْلِ والله أعلم.⁵⁷³

لم يرد الاستفهام في تلك السُّورَةِ إِلَّا مَرَّةً وَاحِدَةً فِي قَوْلِهِ تَعَالَى:

(وَمَا لَهُمْ أَلَّا يُعَذِّبَهُمُ اللَّهُ وَهُمْ يَصُدُّونَ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَمَا كَانُوا أَوْلِيَاءَهُ إِنْ أَوْلِيَاؤُهُ إِلَّا الِّمُتَّقُونَ وَلَكِنْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ) .

“Onlar, hizmet ve yönetimine ehil olmadıkları halde Mescid-i Harâm'a müminleri sokmazken Allah onlara niye azap etmesin? Mescidin hizmet ve yönetimine ehil olanlar gönüllerinde Allah korkusu taşıyanlardır, fakat onların çoğu bunu bilmezler.”
(Enfâl, 8/34)

إِعْرَابُ (مَا) فِي هَذَا الْمَوْضِعِ: اسْمُ اسْتِفْهَامٍ مَبْنِيٍّ عَلَى السُّكُونِ فِي مَحَلِّ رَفْعٍ مُبْتَدَأً، وَلَهُمْ: اللّامُ: حَرْفُ جَرٍّ، وَهُمْ: ضَمِيرٌ مُتَّصِلٌ عَلَى السُّكُونِ فِي مَحَلِّ جَرٍّ مُضَافٌ إِلَيْهِ وَشَبَّهِ الْجُمْلَةَ فِي مَحَلِّ رَفْعٍ خَيْرِ الْمَبْتَدَأِ (مَا).

Bu ayeti kerimde “mâ” soru edatı olarak mübteda konumundadır.⁵⁷⁴

⁵⁷¹ es-Süyûtî, *Esbâbü'n-nüzûl*, (Thk. Hamid Ahmed Tahir) s. 285.

⁵⁷² es-Süyûtî, *el-İtkân*, s. 172.

⁵⁷³ İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm*, 2/284.

⁵⁷⁴ Yakut, *İrâbü'l-Kur'ân*, 4/1791.

VIII. TEVBE SURESİ

Tevbe suresi Kur'an-ı Kerim'in en uzun surelerinden biridir. Bu surenin temel iki konusu vardır. Birisi müşrikler, diğeri ise münafıklardır.

سورة التَّوْبَةِ:

لسورة التَّوْبَةِ أسماءٌ كثيرة تقارب الخمسة عشر اسماً، ولها اسمان شهيران: (التَّوْبَةُ وبراءة) ونزلت السُّورَةُ لتضع حداً فاصلاً بين عهد النَّبُوَّةِ بِشَقِيهِ الْمَكِّيِّ والمدني، وما بعده لينبثق من خلال آياتها؛ كَيْفِيَّةً تَعَلَّم المسلمون في العهد المكي الصَّبرَ الجميل، وكيف ترسخ لديهم الثَّبات على العقيدة والإيمان، ومن ثمَّ كَيْفِيَّةً تحمُّل مشاق الدَّعوة في العهد المدني الحافل بعداوة ومؤامرات وخيانة وفساد اليهود وعداوتهم للدَّعوة، إضافةً إلى أعباء الجهاد، وتفضح أمر المنافقين الحاقدين على الإسلام والمسلمين، فكشفت السُّورَةُ دسائسهم وكيدهم وفضحت أمرهم لرسول الله، فكانت السُّورَةُ جامعةً للدُّروس التي تبيِّن كَيْفِيَّةَ التَّعامل مع أعداء الدَّعوة الجديدة.

والسُّورَةُ الكريمة لم تبدأ ببسم الله الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ؛ لأنَّ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ أمانٌ، وبراءة نزلت بالسَّيف. ⁵⁷⁵ ومن أسماؤها: التَّوْبَةُ، براءة، العذاب، الفاضحة، المخزية، المقشقة، المبعثرة، المنقورة، المنكَّلة، المتثيرة، المشردة، المُشَدِّدَة، المدممة، الجحوث، الحافرة.

وكلَّ هذه الأسماء تدلُّ على معانٍ ورد ذكرها في السُّورَةُ الكريمة ذكرها المفسِّرون في تفاسيرهم؛ وتلك الأسماء ذكرها ابن الجوزي في كتابه زاد المسير. ⁵⁷⁶

وتناولت السُّورَةُ مواضيع عدَّةً لكنَّها يمكن أن يُقال: إنَّ موضوعين رئيسيين تضمنتهما تلك السُّورَةُ المباركة وهما: **الموضوع الأوَّل:** علاقة المسلمين بالمشرِّكين وأهل الكتاب.

الموضوع الثَّاني: كشف أسرار وفضائح المنافقين وحال النَّاس مع النَّبِيِّ ﷺ في المدينة وفي جيش العسرة (معركة تبوك) على وجه التَّحديد والخصوص.

ما جاء من استفهام في تلك السُّورَةُ:

ذكرت أدوات الاستفهام فيها في ثماني عشرة موضعاً، فذكرت الهمزة وحدها في تسعة مواضع، ثلاثة مواضع منها مفردةً داخلَّةً على الفعل الماضي ولفظ الجلالة، وأربعة مواضع بعدها حرف النفي والجزم والقلب (لم) وممتَّصلةً بحرفي العطف (الفاء - الواو)، و(هل) ذكرت في موضعين منها.

(مَنْ): ذكرت في قوله تعالى: ﴿...وَمَنْ أَوْفَى بِعَهْدِهِ مِنْ اللَّهِ فَاسْتَبْشِرُوا بِبَيْعِكُمُ الَّذِي بَايَعْتُمْ بِهِ وَذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ﴾.

“Kim Allah'tan daha fazla sözüne bağlı olabilir! O halde yaptığınız bu alışverişten ötürü sevinin. İşte büyük bahtiyarlık da budur.” (Tevbe, 9/111)

⁵⁷⁵ İbn Menzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 1/64.

⁵⁷⁶ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 3/565.

إعرابها في هذا الموضع: الواو: استئنافية أو عاطفة، من: اسم استفهام مبني على السكون في محل رفع مبتدأ، وخبرها (أوفى).⁵⁷⁷

(ما): ورت في موضعين من السورة الكريمة:

في قوله تعالى: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا مَا لَكُمْ إِذَا قِيلَ لَكُمْ أَنفِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَنَاقَلْتُمْ إِلَى الْأَرْضِ...﴾.⁵⁷⁸

“Ey iman edenler! Size ne oldu ki, "Allah yolunda seferber olun" denilince yerinize çakılıp kaldınız.” (Tevbe, 9/38)

﴿عَفَا اللَّهُ عَنْكَ لِمَ أَذِنْتَ لَهُمْ حَتَّىٰ يَتَّبِعَنَ لَكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَتَعْلَمَ الْكٰذِبِينَ﴾.

“Allah seni affetti de, doğru söyleyenler sence belli olmadan ve kimlerin yalancı olduğunu bilmeden niçin onlara izin verdin?” (Tevbe, 9/43)

في الموضع الأول تعرب: اسم استفهام مبني على السكون في محل رفع مبتدأ، وشبه الجملة (لكم) متعلقٌ بمحذوفٍ خبرها.⁵⁷⁹

إعرابها في الموضع الثاني: اللام حرف جرّ، (ما) اسم استفهام مبني على السكون على الألف المحذوفة في محلّ جرّ باللام، والجار والمجرور متعلّقٌ بـ (أذنت).⁵⁸⁰

(أي): جاء ذكرها في قوله عزّ وجلّ:

﴿وَإِذَا مَا أَنزَلْنَا سُورَةً فَمِنْهُمْ مَّن يَقُولُ أَيُّكُمْ زَادَتْهُ هُدًىٰ إِيْمَانًا فَآمَّا الَّذِينَ ءَامَنُوا فَزَادَتْهُمْ إِيْمَانًا وَهُمْ يَسْتَبْشِرُونَ﴾.

“Ne zaman bir sûre indirilse, içlerinden "Bu hanginizin imanını arttırdı ki?" diye soranlar çıkar. Ama bu, iman etmiş olanların imanını pekiştirmiştir ve onlar sevinç içindedirler.” (Tevbe, 9/124)

إعرابها: اسم استفهام وهو مبتدأ مرفوع بالضمة، و(كم) ضمير متصل في محلّ جرّ مضافٌ إليه، وجملة (زادته) فعلية في محلّ رفع خبر (أيكم) والجملة من المبتدأ والخبر في محلّ نصب "مقول القول".⁵⁸¹

(كيف) وردت في موضعين في قوله تعالى:

﴿كَيْفَ يَكُونُ لِلْمُشْرِكِينَ عَهْدٌ عِنْدَ اللَّهِ وَعِنْدَ رَسُولِهِ...﴾.

“Müşriklerin Allah'ın yanında, peygamberinin yanında geçerli ahdi nasıl olabilir?” (Tevbe, 9/7)

⁵⁷⁷ ed-Dervîş, a.g.e, 3/280; Yakut, a.g.e, 4/1968.

⁵⁷⁸ Tevbe suresi, 11/38.

⁵⁷⁹ ed-Dervîş, a.g.e, 3/217; Yakut, a.g.e, 4/1883.

⁵⁸⁰ ed-Dervîş, a.g.e, 3/220; Yakut, a.g.e, 4/1890.

⁵⁸¹ ed-Dervîş, a.g.e, 3/295; Yakut, a.g.e, 4/1985.

{ كَيْفَ وَإِنْ يَظْهَرُوا عَلَيْكُمْ لَا يَرْقُبُوا فِيكُمْ إِلَّا وَلَا ذِمَّةً يُرْضُونَكُمْ بِأَفْوَاهِهِمْ وَتَأْبَىٰ قُلُوبُهُمْ وَأَكْثَرُهُمْ فَٰسِقُونَ. }

“Verdikleri söze nasıl güvenilebilir ki? Şayet size galip gelselerdi, yakınlık bağına da antlaşma hükümlerini de sizin için gözetmezlerdi. Onlar dilleriyle sizi memnun etmeye çalışıyorlar, fakat kalplerinden geçen çok farklı. Zaten onların çoğu yoldan çıkmış kimselerdir.” (Tevbe, 9/8)

إعرابها في الموضع الأول: اسم استفهام مبني على الفتح للدلالة على التّعجب والاستنكار والاستبعاد:

- في محلّ نصبٍ خبرٍ مقدّم لـ (يكون) و(عهد): اسم يكون مؤخّرٌ، وللمشركين جارٌّ ومجرور متعلّق بمحذوف حال.
- في محلّ نصبٍ حال، وللمشركين خبر(يكون).
- في محلّ نصبٍ حال أيضاً، و(عند) خبر يكون.
- وهذا الاستفهام يفيد النفي أي: لا يكون لهم عهدٌ، وهم لكم ضدٌّ.⁵⁸²

إعرابها في الموضع الثاني: اسم استفهام مبني على الفتح في محلّ نصبٍ حالٍ، أو خبر لكان المحذوفة، وهو تكرارٌ لاستبعاد ثبات المشركين على العهد، وحذف الفعل لكونه معلوماً من السياق؛ أي كيف يكون لهم عهدٌ.⁵⁸³ ويرى الفراء: أنه اكتفى بـ(كيف) ولا فعل معها؛ لأنّ الفعل فيها قد تقدّم في الآية السابقة، وإذا أُعيد الحرفُ وقد مضى معناه استجازوا حذف الفعل.⁵⁸⁴

(أنى): ذكرت مرّة واحدة في قوله تعالى:

{ وَقَالَتِ الْيَهُودُ عَزِيزٌ ابْنُ اللَّهِ وَقَالَتِ النَّصْرَى الْمَسِيحُ ابْنُ اللَّهِ ذَلِكَ قَوْلُهُمْ بِأَفْوَاهِهِمْ يُضَاهُونَ قَوْلَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَبْلُ قَتَلْتَهُمُ اللَّهُ أَنَّى يُؤْفَكُونَ. }

“Yahudiler "Üzeyir Allah'ın oğludur" dediler, hıristiyanlar da "Mesih (İsâ) Allah'ın oğludur" dediler. Bunlar, daha önceki inkârcıların söylediklerine benzer biçimde ağızlarından çıkan sözlerdir. Allah onları kahretsin! (Gerçeklerden) nasıl da yüz çeviriyorlar!” (Tevbe, 9/30)

إعرابها في هذا الموضع: اسم استفهام مبني على السكون بمعنى (كيف) في محلّ نصبٍ (حال).

Bu cümledeki “ennâ” soru edatı olarak hal'dir ve mahallen mansubdur.⁵⁸⁵

⁵⁸² ed-Dervîş, a.g.e, 3/184; Yakut, a.g.e, 4/1847.

⁵⁸³ ed-Dervîş, a.g.e, 3/185; Yakut, a.g.e, 4/1849.

⁵⁸⁴ el-Ferrâ, a.g.e, 1/427.

⁵⁸⁵ ed-Dervîş, İrâbü'l-Kur'âni'l-Kerîm ve beyânüh, 3/208; Yakut, İrâbü'l-Kur'ân, 4/1873.

IX. YUNUS SURESİ

Yunus suresi Kur'an-ı Kerim'in uzun surelerinden biridir. Temel konusu iman meselesidir. Mekki bir suredir. Yüz dokuz (109) ayetten oluşur. Bu yüzden istifham üslubunu birçok ayeti kerimede kullanmaktadır. Bu da konunun tartışmaya gitmesi demektir.

سورة يونس وما جاء فيها من استفهام:

ورد الاستفهام بأدواته كثيراً في تلك السورة، فجاءت الهمزة في أربع عشرة موضعاً متصلةً بالفعل الماضي والمضارع وحرف العطف (ثم)، والحرف (هل) ورد ثلاث مرّات، و(من) ورد ذكرها خمس مرّات، و(كيف) مرّتين، و(ماذا) ثلاث مرّات، و(متى) مرّةً واحدةً، و(أنتي) بمعنى كيف مرّةً واحدةً، و(ما) مرّةً واحدةً.

(من): ورد ذكرها خمس مرّات في قوله تعالى:

(فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَوْ كَذَّبَ بِآيَاتِهِ إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الْمَجْرُمُونَ).

“Allah hakkında yalan uyduran veya O'nun âyetlerini yalanlayandan daha zalim kimse var mıdır? Günah yoluna sapanların kurtuluşu yoktur.” (10/ Yûnus : 17)

إعرابها في هذا الموضع: اسم استفهام مبني على السكون في محل رفع مبتدأ يدل على النفي، والواو فيها استئنافية، وأظلم: خبر مرفوع بالضمة لـ (من) والجملة استئنافية.⁵⁸⁶
وقول الله تعالى:

(قُلْ مَنْ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ أَمْنَ يَمْلِكُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَرَ وَمَنْ يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَيُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ وَمَنْ يُدَبِّرُ الْأَمْرَ فَسَيَقُولُونَ اللَّهُ فَقُلْ أَفَلَا تَتَّقُونَ).

“De ki: Size gökten ve yerden kim rızık veriyor? Ya da işitme ve görme yeteneklerini hükümü altında kim tutuyor? Ölüden diriye çıkararan, diriden de ölüyü çıkararan kim? Her türlü işi kim yürütüyor? "Allah" diye cevap verecekler. "Öyleyse (O'na ortak koşmaktan) sakınmıyor musunuz?" de.” (Yûnus, 10/31)

إعرابها في هذا الموضع الذي وردت فيه أربع مرّات كما هو مبين في الآية الكريمة: اسم استفهام مبني على السكون في محل رفع (مبتدأ) وما بعدها خبر لها من جمل (يرزقكم - يملك - يخرج - يدبر).⁵⁸⁷
(ما): وردت في قوله تعالى:

(فَمَا لَكُمْ كَيْفَ تَحْكُمُونَ).

⁵⁸⁶ ed-Derviş, a.g.e, 3/315; Yakut, a.g.e, 5/2014.

⁵⁸⁷ ed-Derdîş, a.g.e, 3/333; Yakut, a.g.e, 5/2033.

“Size ne oluyor, nasıl yargıda bulunuyorsunuz?” (Yûnus, 10/35)

إعرابها في هذا الموضع: الفاء حرف استئناف، و(ما) اسم استفهام مبني على السكون في محل رفع مبتدأ. لكم: جازٌّ ومجرورٌ متعلِّقٌ بمحذوفٍ خبر، والجملة استئنافية، والمعنى: أيُّ شيءٍ لكم في الإشرِك في اتِّخاذ هؤلاء العاجزين عن هداية أنفسهم، فكيف تحكمون بالباطل، وتجعلون لله تعالى أنداداً وشركاء؟⁵⁸⁸

(كيف): وردت ثلاث مرَّاتٍ في السُّورة الكريمة في قوله تعالى:

(ثُمَّ جَعَلْنَاكُمْ خَلْفًا فِي الْأَرْضِ مِنْ بَعْدِهِمْ لِنَنْظُرَ كَيْفَ تَعْمَلُونَ.)

“Nasıl davranacağınızı görelim diye yeryüzünde sizi, onlardan sonra yerlerine getirdik.” (Yûnus, 10/14)

(... فَمَا لَكُمْ كَيْفَ تَحْكُمُونَ.)

“Size ne oluyor, nasıl yargıda bulunuyorsunuz böyle?” (Yûnus, 10/35)

(...كَذَلِكَ كَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَانظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الظَّالِمِينَ.)

“Onlardan öncekiler de işte böyle yalan saymışlardı; ama bak zalimlerin sonu nice oldu!” (Yûnus, 10/39)

إعرابها في الموضع الأوَّل: اسم استفهام مبني على السكون في محلِّ نصبٍ مفعول به لـ (تعملون)، أي لننظر أيَّ عملٍ تعملونه،⁵⁸⁹ لا لننظر؛ لأنَّ لها الصِّدْرة في الكلام فلا يعمل فيها ما قبلها. ويرى الدرويش أنَّه من الممكن أن تُعرب اسم استفهام في محلِّ نصبٍ حالٍ: أي على أيِّ حالةٍ تعملون الأعمال اللَّائقة بالاستخفاف، أُرِجِحُ أنَّ الوجه الأوَّل مفعول به أُرِجِحُ وأقربُ للمعنى، وجملة (تعملون) في محلِّ نصبٍ حالٍ.⁵⁹⁰

إعرابها في الموضع الثَّاني: اسم استفهام مبني على الفتح في محلِّ نصبٍ (حال).⁵⁹¹

إعرابها في الموضع الثَّالث: اسم استفهام مبني على الفتح في محلِّ نصبٍ خبر كان مقدَّم، ولا يصح أن يعمل فيه الفعل فانظر؛ لأنَّ ما قبل الاستفهام لا يعمل فيه، واسم كان عاقبة، والظالمين مضاف إليه مجرور بالياء لأنَّه جمع مذكرٍ سالمٍ.⁵⁹²

(أنتى): وردت مرَّتين في قوله تعالى:

(فَذَلِكُمْ اللَّهُ رَبُّكُمُ الْحَقُّ فَمَاذَا بَعْدَ الْحَقِّ إِلَّا الضَّلَالُ فَأَنَّى تُصْرَفُونَ.)

“İşte O Allah sizin gerçek Rabbinizdir. Gerçeğin dışında sapkınlıktan başka ne olabilir ki? Nasıl yoldan çıkarılabiliyorsunuz?” (Yûnus, 10/ 32)

⁵⁸⁸ ed-Derdîş, a.g.e, 3/335; Yakut, a.g.e, 5/2038.

⁵⁸⁹ ed-Derdîş, a.g.e, 3/314; Yakut, a.g.e, 5/2010.

⁵⁹⁰ Yakut, a.g.e, 5/2010.

⁵⁹¹ Yakut, a.g.e, 5/2038.

⁵⁹² ed-Derdîş, a.g.e, 3/338; Yakut, a.g.e, 5/2042.

﴿ قُلْ هَلْ مِنْ شُرَكَائِكُمْ مَنْ يَبْدُوا الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ قُلِ اللَّهُ يَبْدُوا الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ فَأَنْتُمْ تُؤْفَكُونَ.﴾

“O sizin tanrılaştırdığınız varlıklar arasında, bir şeyi ilk defa yaratan, sonra yaratmayı tekrar eden biri var mı?” diye sor. De ki: “İlkten yaratan da yaratmayı tekrar eden de Allah’tır. Şu halde nasıl gerçeğin dışına saptırılıyorsunuz!”” (Yûnus, 10/34)

إعرابها في الموضعين: اسم استفهام بمعنى "كيف" مبني على السكون في محل نصب حال، وصاحب الحال واو الجماعة في الفعلين (تصرفون – تؤفكون).⁵⁹³

(ماذا): وردت ثلاث مرّات في قوله تعالى:

﴿ قَدْ لَكُمْ اللَّهُ رَبُّكُمْ الْحَقُّ فَمَاذَا بَعْدَ الْحَقِّ إِلَّا الضَّلَالُ فَأَنْتُمْ تُصِرُّونَ.﴾

“İşte O Allah sizin gerçek rabbinizdir. Gerçeğin dışında sapkınlıktan başka ne olabilir ki? Nasıl yoldan çıkarılabiliyorsunuz?” (Yûnus, 10/32)

﴿ قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَتَاكُمْ عَذَابُهُ بَيِّنًا أَوْ نَهَارًا مَادَّا يَسْتَعْجِلُ مِنْهُ الْمُجْرِمُونَ.﴾

“Şunu da söyle: "Ne dersiniz, ya O'nun azabı bir gece veya gündüz vakti üstünüze inerse!" Günah içinde boğulmuş olanların böyle âcilen olmasını istedikleri bunların hangisidir?" (Yûnus, 10/50)

﴿ قُلْ أَنْظَرُوا مَادَّا فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا تُغْنِي الْآيَاتُ وَالنُّذُرُ عَنْ قَوْمٍ لَا يُؤْمِنُونَ.﴾

“De ki: "Bir bakın da görün, göklerde ve yerde neler var?" Fakat iman etmeyecek topluma ne o kanıtların ne de uyarıların yararı olabilir.” (Yûnus, 10/101)

إعرابها في الموضع الأول: الفاء عاطفة، و(ماذا) فيها وجهان من الإعراب:

- يمكن إعرابها على أنها كلمة واحدة فتكون حينئذ اسم استفهام مبني على السكون في محل رفع مبتدأ وخبرها (الضلال).

- يمكن إعرابها على أنها كلمتان: (ما) اسم استفهام مبني على السكون في محل رفع مبتدأ، و (ذا) اسم موصول مبني على السكون في محل رفع خبر، والضلال بدل.⁵⁹⁴

إعرابها في الموضع الثاني: اسم استفهام مبني على السكون في محل نصب مفعول به للفعل (يستعجلون)، وبذلك تكون (ماذا) كلمة واحدة أو (ما) اسم استفهام مبني على السكون في محل رفع مبتدأ، و(ذا) اسم موصول بمعنى الذي في محل رفع خبر، أي: ما الذي يستعجل منه المجرمون.⁵⁹⁵

إعرابها في الموضع الثالث:

⁵⁹³ ed-Derdîş, a.g.e, 3/334; Yakut, a.g.e, 5/2034- 2036.

⁵⁹⁴ ed-Derdîş, a.g.e, 3/334; Yakut, a.g.e, 5/2034.

⁵⁹⁵ ed-Derdîş, a.g.e, 3/345; Yakut, a.g.e, 5/2052.

- (ما) اسم استفهام مبني على السكون في محل رفع مبتدأ، و(ذا) اسم موصول مبني على السكون بمعنى الذي في محل رفع خبر، والجملة في محل نصب بـ (انظروا).
- (ماذا) اسم استفهام مبني على السكون في محل رفع مبتدأ، و(في السموات) جارٌ ومجرورٌ متعلقٌ بمحذوف خبر. 596

(متى): ذكرت مرة واحدة في قوله تعالى:

{ وَيَقُولُونَ مَتَى هَذَا الْوَعْدُ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ. }

“Şayet dedikleriniz doğruysa ne zaman gerçekleşecek şu tehdit?” diyorlar.”

(Yûnus, 10/48)

إعرابها في هذا الموضع: اسم استفهام مبني على السكون في محل نصب ظرف زمان متعلقٌ بمحذوف خبرٍ مقدّم، وهذا مبتدأ مؤخر، والجملة مقول القول في محل نصب. 597

X. HUD SURESİ

Hud suresi Kur'an-ı Kerim'in uzun surelerinden biridir. Yüz yirmi üç (123) ayetten oluşur. Yunus suresinden sonra nazil olmuştur. Hud suresinde iman ve ahiret günü konusu geniş bir şekilde geçmektedir. Bu da gerçeği görmek için tartışma demektir. Bu yüzden Kur'an-ı Kerim istifham edatları birçok ayette geçmektedir.

سورة هود وما جاء فيها من أدوات استفهام:

ذُكرت أدوات الاستفهام في السورة الكريمة في تسع عشرة موضعاً: الهمزة في أربعة عشر موضعاً، (هل) في موضعين، و(مَنْ) في ثلاثة مواضع، و(أَيُّ) مرة واحدة. والهمزة دخلت على الفعلين الماضي والمضارع، وبعدها ليس التي تفيد النفي، وكما دخلت على الاسمية في موضعين كما في قوله تعالى:

{ قَالُوا يُشْعِبُ أَصْلَوْتِكَ تَأْمُرُكَ أَنْ نَتْرَكَ مَا يَعْبُدُ آبَاؤُنَا أَوْ أَنْ نَفْعَلَ فِي أَمْوَالِنَا مَا نَشَاءُ إِنَّكَ لَأَنْتَ الْخَلِيمُ الرَّشِيدُ. }

“Kavmi ise, "Ey Şuayb! Atalarımızın taptığı şeylerden yahut mallarımız hususunda dilediğimizi yapmaktan vazgeçmemizi sana ibadetin (dinin) mi emrediyor? Oysa sen uyumlu ve akıllı birisin!" dediler.” (Hûd, 11/87)

{ قَالَ يَفْقَهُمْ أَرْهَطِي أَعَزُّ عَلَيْكُمْ مِنَ اللَّهِ وَاتَّخَذْتُمُوهُ وَرَاءَكُمْ ظَهْرِيَّ إِنَّ رَبِّي بِمَا تَعْمَلُونَ مُحِيطٌ. }

“Şuayb da, "Ey kavmim! Size göre benim kabilem Allah'tan daha mı hatırlı ki O'nu arkanıza atıp unuttunuz. Şüphesiz ki Rabbim yaptıklarınızı kuşatmıştır.” (Hûd, 11/92)

596 Bkz. ed-Derdîş, a.g.e, 3/381; Yakut, a.g.e, 5/2097.

597 Bkz. ed-Derdîş, a.g.e, 3/344; Yakut, a.g.e, 5/2049.

(هل): وردت في موضعين في قوله تعالى:

﴿ قَالِمٌ يَسْتَجِيبُوا لَكُمْ فَأَعْلَمُوا أَنَّمَا أُنزِلَ بِعِلْمِ اللَّهِ وَأَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَهَلْ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ ﴾.

“Eğer size cevap veremezlerse, bilin ki Kur’an ancak Allah’ın ilminin eseri olarak indirilmiştir ve O’ndan başka tanrı yoktur; hâlâ teslim olmayacak mısınız?” (Hûd, 11/14)

﴿ مَثَلُ الْفَرِيقَيْنِ كَالْأَعْمَى وَالْأَصْمَى وَالْبَصِيرِ وَالسَّمِيعِ هَلْ يَسْتَوِيَانِ مَثَلًا أَفَلَا تَذَكَّرُونَ ﴾.

“Bu iki grubun durumu, kör ve sağır olan kimse ile gören ve işiten kimsenin durumuna benzer. Bunlar eşit olur mu? Hâlâ ibret almıyor musunuz?” (Hûd, 11/ 24)

(من): ورد ذكرها ثلاث مرات في قوله تعالى:

﴿ وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أُولَئِكَ يُعْرَضُونَ عَلَى رَبِّهِمْ وَيَقُولُ الْأَشْهَادُ هَؤُلَاءِ الَّذِينَ كَذَبُوا عَلَى رَبِّهِمْ أَلَا لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ ﴾.

“Yalan sözlerle Allah’a iftira edenden kim daha zalimdir? Onlar (kıyamet gününde) Rablerinin huzuruna çıkarılacaklar, şahitler de "İşte bunlar rablerine iftira edenlerdir" diyecekler. Bilin ki, Allah’ın lâneti zalimlerin üzerine olacaktır!” (Hûd, 11/18)

﴿ وَيَقَوْمٍ مِّنْ يَبْصُرُنِي مِنَ اللَّهِ إِنْ طَرَدْتُهُمْ أَفَلَا تَذَكَّرُونَ ﴾.

“Ey kavmim! Onları kovarsam, beni Allah’a karşı kim koruyabilir? Düşünmüyor musunuz?” (Hûd, 11/30)

﴿ قَالَ يَقَوْمِ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كُنْتُ عَلَى بَيْتِهِ مِّنْ رَبِّي وَعَاطَنِي مِنْهُ رَحْمَةً فَمَنْ يَبْصُرُنِي مِنَ اللَّهِ إِنْ عَصَيْتُهُ فَمَا تَزِيدُونَنِي غَيْرَ تَخْسِيرٍ ﴾.

“(Sâlih) dedi ki: "Ey kavmim! Bir de şöyle düşünün: Ya ben Rabbinden verilmiş apaçık bir delile dayanıyorsam ve O bana kendinden bir lutufta bulunmuşsa! Bu durum karşısında O’na âsi olursam beni Allah’a karşı kim korur? (Bu teklifinizle) siz benim ancak zararımı arttırmış olursunuz.” (Hûd, 11/63)

إعرابها في المواضع الثلاثة: الواو حرف استئناف، (من) اسم استفهام مبني على السكون في محل رفع مبتدأ، والاستفهام هنا يفيد النفي، أي: لا أحد أظلم، وأظلم خبرها، وكذلك في الآيتين الكريمتين الثانية والثالثة تعرب نفس الإعراب إلا أن خبرها سيكون جملة (ينصرنني) في محل رفع خبرها.⁵⁹⁸

(أي): جاء ذكرها مرة واحدة في قوله تعالى:

⁵⁹⁸ Bkz. ed-Dervîş, a.g.e, 3/452, 414, 404; Yakut, a.g.e, 5/2166, 2133, 2122.

﴿...وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ لِيَبْلُوكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا وَلَئِن قُلْتُمْ إِنَّا مَبْعُوثُونَ مِنْ بَعْدِ الْمَوْتِ لَيَقُولَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُّبِينٌ﴾.

“Arşı, su üzerinde iken hanginizin daha güzel davranacağını denemek için (göklere ve yeri altı günde yaratan) O’dur. Eğer sen, “Öldükten sonra mutlaka diriltileceksiniz” desen kâfirler derhal, “Bu büyü gibi bir düzmedir” derler.” (Hûd, 11/7)

إعرابها في هذه الآية الكريمة: اسم استفهام مبتدأ مرفوع بالضمة، وكم: ضمير مننصل مبني على السكون في محل جر مضاف إليه، وأحسن خبر مرفوع بالضمة.

Ayette geçen “eyyü” kelimesi mübtedadır ve mahallen merfudur.⁵⁹⁹

⁵⁹⁹ Bkz. ed-Dervîş, a.g.e, 3/391; Yakut, a.g.e, 5/2111.

SONUÇ

İrabların, edatların, soru kalıplarının araştırıldığı bu çalışmanın sonuçlarına geçmeden önce neler yapıldığını göstermemiz gerekmektedir. Öncelikle irabın, edatların ve soru kalıplarının dil ve ıstılah bakımından anlamları incelenmiştir. Araştırmanın ilk bölümünü tek tek kelime ve kavramların haritasını çıkarmak oluşturmuştur. Derinlemesine yapılan kavram analizlerinin ardından Kur'ân-ı Kerîm'in irabının tarihsel tecrübesi gösterilmiştir.

Burada konu ile ilgili mütekaddim, müteahhir ve modern dönem farkı gözetmeksizin en meşhur müelliflerin çalışmaları tanıtılmış ve değerlendirilmiştir. Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm'in irab faaliyetinin zamanla ilimleşmesinden bahsedilmiş ve diğer disiplinlerle karşılıklı ilişkisine temas edilmiştir. İlâveten Kur'ân-ı Kerîm'in irab yapılmasını titizlikle tavsiye eden Hz. Peygamber'in (sav) önemli çağruları ve ashâbın irabın öğrenilmesi üzerinde şiddetle durdukları gözler önüne serilmiştir.

Bu bağlamda sözü edilen tavsiyeleri bir emir telakki eden, gelecek kuşaklara devasa bir bilgi birikimini miras bırakan ulemanın azim gayretleri de ele alınmıştır. Bundan başka bir ilim dalı olması bakımından Kur'ân-ı Kerîm'in irabının, bir müfessir, bir fakih, bir muhaddis açısından önemine ve değerine işaret edilmiştir. Tüm bunlar asıl konuya geçebilmek için hazırlık safhasına karşılık gelmekteydi. Ardından asıl araştırma konusu olan soru kalıpları (istifham), harfler ve isimler olarak edatları üzerinde durulmuştur. Bunların anlamları, hakikat ve mecaz açılarından irdelenmiştir. Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm'in ayetlerinde bulunan belağata delalet eden noktalar, sözü edilen irab kavramları ile irtibatlandırılmıştır.

Nitekim oldukça erken sayılan bir dönemden itibaren Arap nahivcileri soru kalıplarını araştırmış ve nasıl irab edilecekleri hususları üzerinde durmuşlardır. Zaten doğal olan da bu sıralamadır. Nahiv her yönden belağattan önce gelmektedir. Bilindiği üzere nahiv demek sözün doğruluk değerini tespit ve tayin eden bir ilim dalıdır. Bir sözün anlamını, doğru ve yanlışlığını tespit etmek için nahiv ilmine müracaat etmek gerekmektedir. Aksi halde anlam kargaşası yaşanması kaçınılmazdır. Belağat ilmine

gelirsek bu ölçüt onun sorumluluğu altında değildir. Onun için sözün güzel-çirkin söylenmesi önemlidir. Meseleye sanat yönünden bakan belâğat ile sözün doğruluk değerini derecelendiren nahiv ilmi arasındaki irtibat tarihten bu yana bu şekile düzenlenmiştir, doğru olan da budur. Öyleyse Meâni ilmi, nahiv ilimlerinden sonraya kalmaktadır.

Soru kalıplarına gelecek olursak Kur'ân-ı Kerîm'de bu cümle tarzına oldukça fazla yer verildiğini söyleyebiliriz. Denebilir ki Kur'ân-ı Kerîm'in kullandığı en sık ifade kalıbı soru sormak şeklindedir. Bilindiği üzere Kur'ân-ı Kerîm, Arap lisanı ile indirilmiştir. Arapların gündelik kullandıkları konuşma tarzlarına bakıldığında soru tarzına sıklıkla yer verildiği görülecektir. Dolayısıyla Arapların dil kullanım tarzına uygun bir biçimde Kur'ân-ı Kerîm tenzil olmuştur, denebilir.

İlk muhatap kitlenin anlamasını artırmak ve kolaylaştırmak adına böyle bir yolun izlendiği sonucu çıkarılabilir. Aynı şeyin mecâzi anlamlar için söylenmesi zordur. Zira Kur'ân-ı Kerîm'in mecâzi anlamları kullanım amacı bununla sınırlandırılmayacak derecede çeşitlidir. Hatta mecâzi anlamların pek çoğuna Arapların alışık olmadıkları veya bilmedikleri söylenebilir. Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan soru kalıplarının mecâzi anlamları pek çoktur. Bu çalışmamızda biz, soru kalıplarının, müfessir, belâğatçı, nahivci ve dilbilimciler açısından hangi anlamlarda kullanıldığına değindik. Mesela nahivciler, kendilerine özgün biçimde soru kalıpları mevzusunu onların taşıdıkları aslı anlamları bakımından ele almaktadırlar. Belâğatçılara göre ise soru kalıpları yer aldıkları bağlamlar bakımından değişkenlik gösteren mecâzi anlamlara gelmektedir. Onlar sözü edilen söylem şeklini tevil ederek, sözcüklerin bağlamlar açısından hangi mecâzi anlamlara gelebileceklerini araştırmışlardır.

Kur'ân-ı Kerîm'in soru sorma tarzında ifade edilebilecek kalıpları oldukça çeşitli amaçlar için kullandığı görülmektedir. Bazen muhatabın cevapsız kaldığını ona göstermek, bazen muhatabı teşvik etmek ve bir yöne doğru onları arzulandırmak bunlardan birkaçıdır. Öyleyse soru kalıpları belâğat açısından son derece önemli bir yer tutmaktadır. Dolayısıyla sadece basit bir ifade tarzı için değil, pek çok değişkenle birlikte soru kalıplarının kullanım amaçları olmuştur, denilebilir.

Kur'ân-ı Kerîm'de en çok kullanılan uslubun inşâi üslup olduğu söylenebilir. Bunlar arasında ağırlıklı olan soru kalıplarıdır. Zira soru kalıpları verilmek istenen ana

fikri muhatabın zihnine etkileyici ve kalıcı bir tarzda kazımaktadır. Ayrıca soru kalıplarına tebliğ açısından çok aktif bir rol verilmektedir.

Araştırmanın sonuçlarını aşağıdaki gibi sıralandırmak mümkündür;

Soru kalıpları Kur'ân-ı Kerîm'de en çok kullanılan inşâî uslûptur. Elbette burada onu önemli kılan husus asıl anlamı muhataba etkili bir biçimde sunmaktır. Gerçekten her biri birbirinden ayrı ve çeşitli edatlar, soru kalıpları için kullanılmıştır. Her biri soru tarzında kullanılan edatın vermek istediği amacı vardır.

Müfessirlerin soru kalıplarına bakış açısı farklı olmuştur. Onlar soru kalıplarında kullanılan edatların anlamlarını ve aralarındaki farkları işaret hususunda titizlik göstermişlerdir. Hakikaten onlara göre belâğat açısından ifade eden anlamın ötesinde başka anlamlara ulaşmak açısından da zengin bir materyal sunmaktadır. Onlar Kur'ân-ı Kerîm'de kullanılan soru kalıplarının sanat değeri açısından ifade ettiği anlamlara dikkat çekmişlerdir. Kur'ân-ı Kerîm'in yazılı metin olarak bir sanat değeri taşıdığına parmak basanlar müfessirler olmuştur. Onlar soru kalıplarının makam, mevki, makale göre değişik bağlantılarını ortaya koymuşlardır. Hatta sözü edilen sanatsal zenginliği görünür kılmak için soru kalıplarının sonuçlarını değerlendirmişlerdir. Ayrıca muhatabın düşün ve duygu dünyasını etkilemek, hareketlendirmek ve merak uyandırmak için soru kalıplarının kullanım çeşitliliğine değinmişlerdir.

Soru kalıplarındaki edatlar anlamlarına göre iki kısma ayrılmaktadır: Harfler ve isimler. Bunların mecâzi anlamları büyük oranda birbirine benzemektedir ve birbirine girgin biçimde kullanılmaktadırlar. Belâğat uzmanları ise sözü edilen edatları kendi bakış açılarına göre çeşitli biçimde açıklamışlardır. Onlar asıl anlamlar ile tali anlamlar arasında irtibat sürecine dikkat çekmişler, bu süreçte yapılabilecek yorum zenginliğine işaret etmişlerdir. Elbette bu bakış açısını farklı ifade kalıpları içinde takdim etmişlerdir. Onlar kimi zaman edatları birbirinden ayırmışlar, kimi zamanda onları birleştirme yoluna gitmişlerdir. Kimi zaman da onlar delalet ve yorum bilim kuramına öncülük edecek bilgiler vermişlerdir.

Kur'ân-ı Kerîm'in soru kalıpları içerisinde en çok kullanıldığı edat; hemze edatıdır. Kullanıldığı yerin sayısal rakam ile verilecek olursa bu bin yüz altmış (1160) kez olarak ifade edilmelidir. Zeccâc'ın aralarında bulunduğu müfessirlerden birkaçına göre hemze soru sorma tarzının omurgasını oluşturmaktadır. Ancak her müfessire göre bu kalıbın anlamı hakiki veya mecâzi olsun çeşitlilik arz etmektedir. Bu çeşitlilikte

etkili olan her müfessirin kendi bakış açısının değişkenlik göstermesidir. Bununla birlikte Ebû Hayyân'a göre hemzeli soru kalıbı, asıl anlamı bakımından sadece sırf soru sormak için kullanılmaktadır. Dolayısıyla ona göre soru kalıbından hareketle farklı mecâzi anlamlara kaymak yanlış sonuçlar doğurabilmektedir. Hemze içerikli soru kalıplarına bakıldığında onun atıf harflerinin, cerlerin, cezmlerin, nasbların ve çekimsiz fiillerin önüne getirildiği görülmektedir. Olumsuzluk eki önüne getirildiğinde çoğunlukla onun takrir ve onaylamak anlamında kullanıldığı söylenebilir. Sözelimi “Ben sizin Rabbiniz değil miyim?”⁶⁰⁰ âyetindeki hemzeli soru kalıbının onay anlamı vardır.

Tefsir ve belağat uzmanları takrir anlamını içeren hemzeli soru kalıbını gördüklerinde bunun sorudan haber anlamına geçtiğini söylemişlerdir. Sorudan habere taşınan kalıba göre artık yeni anlam; kelamı olumsuzlamak/tahrir ve onaylamak/tahkiktir. Bunun sayesinde onlar bu kalıpların pek çok yan anlamı ve amacı taşıdığını bulmuşlardır. Sözelimi artık sorudan haber manasına geçen cümlenin yan maksatlarından birkaçı uyarmak, ikaz etmek, şaşırtmak, uzak görmek, hor görmek, zaafiyet içerisinde olduklarını muhata hatırlatmak olabilmıştır. Bilindiği üzere bu yan anlamlar çıkarılırken, yazılı metnin ve imarelerin izin verdiği ölçülere riayet etmek unutulmamalıdır. Zemahşerî inkâr içerikli hemzeye dikkat çekmiştir. Mesela örnek ayet verilecek olursa “Sen ölür ve öldürülürsen peki siz dönüp arkanızı gidecek misiniz?”⁶⁰¹ Zemahşerî bu ayetteki hemzenin inkâr bildirdiğini söylemiştir. Bu anlama göre ölüm ve suikast ile peygamberin önceden ortadan kalkması muhatapların dönüp arkasını gitmesine sebep olmuştur.

Hemze ve “hel” her ikisi de soru harflerindedir. Hemze ise mecâzi anlamlara çekilme konusunda “hel”den daha geniştir. Hel’in anlamı ise Zemahşerî’ye göre olumsuzluk, tekid, emir, tevbih, inkâr, taaccüp ve teşvik ile sınırlandırılmıştır.

Muhatabın sorusuna yanıt vermek amacı ile kullanılan hemzenin anlamı olumsuzlukta evet, ispatta ise “bela”dır.

Soru kalıplarının oldukça mesaj yüklü ve etkili oldukları gerçek olmasaydı, Allah, Kur’ân-ı Kerîm’in bazı surelerine soru ile başlamazdı. Bu sureler: İnsan, Gâşiye, İnşirah, Fîl, Mâun sureleridir.

⁶⁰⁰ Araf, 7/172.

⁶⁰¹ Âl-i İmrân, 3/144.

İsim olan soru kalıpları da kendi içinde basit/yalın ve mürekkep diye ikiye ayrılmaktadır. Basitleri sıralayacak olursak; kim/men, ne/ma, ne zaman/meta, nasıl/keyf. Mürekkepler ise üzerinde durulmaya değerdir. Zira kimilerine göre bu tek kelime iken, diğerlerine göre iki kelimedenden oluşmaktadır.

Tefsir ve belağat uzmanları “ennâ” soru kalıbının anlamını ortaya koyarken tartışma içerisine girmişlerdir. Sözü edilen soru kalıbını içeren yazılı metinleri yorumlarken ve birbirleri ile karşılaştırırken değişik sonuçlara ulaşmışlardır.

Tefsir ve belağat uzmanları soru kalıplarının tarzları hakkında yaptıkları araştırmaların neticesine göre olumlu sonuçlara ulaşmışlardır. Bu sonuçlara göre edatların anlamlarını açıklamışlardır. Buna göre on üç soru kalıbı vardır. Bunlar arasındaki yakın ve uzaklık ilişkisini de yine sözü edilen uzmanların çalışmalarında görmek mümkündür. Elbette belağat uzmanlarının düşünce ve duyu yapısı ile nahivcilerin yapısı aynı olmadığı için farklılıklar mevcuttur. Ama ortak noktalarına bakacak olursak; hemze soru kalıplarının efendisidir, en çok kullanılanıdır. Hel ise ona en yakın duranıdır. Bu ikisine “em” edatı da eklenmektedir. “Ne” edatı ise “nedir” edatının kardeşidir, yakın akrabasıdır. “Eyyân” ise “ne zaman”ın bacanağıdır. Bu cinse giren bir de “nerede” edatı vardır. “Ennâ” ise nasıl ile çok yakın ilişki içindedir. Bu ikisine yakın olan ise genellikle “hangi şeyden/ min eyyi”dir. Bu sözü edilen soru kalıplarının anlamları hakikidir. Genellikle konuldukları anlam için kullanılmaktadır. Çok az bir noktada birbirleri yerine kullanılırlar.

Soru kalıplarının ayrıntılı araştırmasını yapmış olanlar genellikle nahivciler, özelde ise müfessirler olmuştur. Nitekim bu gerçek onların kitaplarına bakıldığında rahatlıkla görülmektedir. Buradan hareketle denilebilir ki tefsir faaliyeti asla Arapça dil bilgisi olmadan olmaz. Araştırmanın sonucunda tefsir ile Arapça dilinin ayrılmaz irtibatına dikkat çekilmiştir.

Soru kalıpları içinde kullanılan edatların mecâzi anlamlara delalet eden pek çok yönü bulunmaktadır. Bu yön nedeniyle soru kalıplarının kullanımına sıklıkla rastlanmaktadır. Burada belağat uzmanlarının üzerinde durdukları önemli noktayı belirtmek gerekmektedir, soru sormak asıl anlamların yanında yan anlamların da muhataba iletilmesinde oldukça etkilidir. İşte bu yan anlamlar metin içi ve dışı bağlamlardan ve tonlamalardan çıkarılabilmektedir.

Sonuç olarak denilebilirki soru kalıplarının iki temel anlamı vardır: onaylamak anlamı ve karşı çıkmak anlamı. Onaylamak anlamına istifham-ı takrîrî, onaylamamak veya karşı çıkmak anlamına ise istifham-ı inkârî, denmektedir.

Arapça cümlelerinde soru kalıplarının kullanım şekli sadece irabı ilgilendiren biçimsel bir önem arz etmez, bunun ötesinde belağata ve sanatsal söyleme katkısı bakımından ve mecâzi anlamlara olanak vermesi bakımından, daha açıkçası anlam ambarı olması bakımından önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

Abbâs Hasen, *en-Nahv el-vâfi*, Mısır (4. Baskı) Mısır 1976.

Abdulgani ed-Dakr. *Mu'cem en-nahv*, İstanbul 1975.

Abdüllatîf, Muhammed Hamâse, *en-Nahv ve 'd-delâle*, Kahire 2000.

Afgânî, Saîd, *Fî usûli 'n-nahv*, Şam 1951.

Ahfeş, *Me'âni 'l-Kur'ân*, (Thk. Abülemîr el-Vard) Beyrut 1985.

Ahmed el-Merâgî, *Târihu 'ulûmi 'l-belâğa*, Kahire 1369/1950.

Ahmed Süleyman Yakut, *Zâhîretü 'l-irâb fi 'n-nahvi 'l-Arabî*, İskenderiyye 1994.

Akalın, Şükrü Halûk ve başkaları, *Yazım Kılavuzu* (Dizgi TDK) Ankara 2005.

Ali el-Cârim- Mustafâ Emîn, *en-Nahvu 'l-vâzih*, Mısır 1385/1965.

Atîk, Abdülazîz, *İlmü 'l-Maânî*, Berut 1970.

Bağdâdî, İsmâil Paşa, *Hediyyetü 'l- 'ârifîn: Esmâü 'l-müellifîn ve âsâru 'l-musannifîn*, İstanbul 1951.

Brockelmann, Carl, *Târihu 'l-edebi 'l- 'Arabiyy (GAL)* (çev: Abdulhalîm en-Neccar),

Cevherî, İsmâil b. Hammâd, *es-Sihâh: Tâcü 'l-luğa ve sihâhu 'l- 'Arabiyye* (Thk. Ahmed Abdülğafûr Attar), Beyrut 1399/1979.

Cumahî, Muhammed b. Sellâm, *Tabakâtü fuhûli 'ş-şu'arâ'*, (Şerh: Mahmûd Muhammed Şâkir), Cidde, trs.

Cürcânî, es-Seyyid eş-Şerif Ali b. Muhammed, *et-Ta'rîfât*, Beyrut 1978.

Dervîş, Muhyiddîn, *Îrâbü 'l-Kur'âni 'l-Kerîm ve beyânüh* (Thk. Yûsuf Ali Bedeyvî) Şam 1435/2014.

Dürrâ, Muhammed Ali, *Tefsîrû 'l-Kur'âni 'l-Kerîm ve irâbüühü ve beyânüh*, Şam 2009.

- Ebû Hayyân, *el-Bahru 'l-muhît*, (Thk. Sıdkı Cemîl) Beyrut trz.
- Enbârî, Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed, *Nüzhetü 'l-elibbâ' fî tabakâti 'l-üdebâ'* (Thk. İbrâhîm es-Sâmerrâî) Ürdün 1405/1985.
- Ferrâ, *Me'âni 'l-Kur'ân* (Thk. Abdülazîz Fâhir vbş.) Beyrut.
- Feyyûmî, Ahmed b. Muhammed, *el-Mısbâhu 'l-münîr fî ğaribi 'ş-şerhi 'l-Kebîr*, Beyrut, trs.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya'küb, *el-Kâmûsü 'l-Muhît* (Thk. Muhammed Naîm el-'Araksûsî) Beyrut 1426/2005.
- Girbâl, Muhammed Şefîk, *el-Mevsû 'atü 'l- 'Arabiyyetü 'l-müyessera*, Kahire 1953.
- Güneş, Kadir, *Arapça- Türkçe Sözlük*, İstanbul 2011.
- Habenneke el-Meydânî, *el-Belâğatü 'l-Arabiyye*, Şam 1428/2007.
- Hacı Halife (Kâtip Çelebi) Mustafa b. Abdullah, *Keşfü 'z-zunûn 'an esâmi 'l-kütüb ve 'l-fünûn*, İstanbul 1971.
- Halil b. Ahmed el-Ferâhidî, *Kitâbü 'l- 'Ayn* (Thk. Mehdî el-Mahzûmî- İbrâhîm es-Sâmurrâî), Beyrut 1408/1988.
- Hamelâvî, Ahmed b. Muhammed, *Şeze 'l- 'arf fî fenni 's-sarf* (Thk. Alâüddîn Atıyye) Şam 1427/2007.
- Hâşimî, Ahmed, *Cevâhiru 'l-belağâ*, Beyrut, trz.
- İsfahânî, er-Râğıb, *Müfredâtü elfâzi 'l-Kur'ân* (Thk. Safvân Adnân Davûdî) Şam 1412/1992.
- İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osmân, *el-Hasâ'is* (Thk. eş-Şirbînî Şerîde) Kahire 1427/ 2007.
- İbn Fâris, Ebü'l-Huseyn Ahmed b. Fâris, *Mu'cemü makâyisi 'l-luğâ* (Thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Beyrut 1399/ 1979.
- İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürarü 'l-Kâmine fî 'ayâni 'l-mi'e's-sâmine* (Thk. Muhammed Abdülmü'îd Dân) Hindistan 1393/1972.

- İbn Haldûn, Abdurrahmân b. Muhammed, *Mukaddime*, Beyrut 1428/2007.
- İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l- 'ayân ve enbâ'ü ebnâ'î'z-zamân* (Thk. İhsân Abbâs) Beyrut 1990- 1994.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdullâh, *Şerhu Katrü'n-nedâ ve bellü's-sadâ* (Thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamid) Kahire 1389/1969.
- İbn Mâlik, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh, *el-Elfiyye* (Thk. Abdülfettâh es-Sa'idî- Huseyn Yûsuf Musa) Kahire 1351/ 1932.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed, *Lisânü'l- 'Arab*, Beyrut 1374/1955.
- İbn Şâkir el-Kütübî, Muhammed b. Şâkir, *Fevâtü'l-vefeyât* (Thk. İhsân Abbâs), Beyrut 1973- 1974.
- İbn Yahyâ el-Alevî, *et-Tırâz li esrâri'l-belağa* (Thk. Abdülhamîd Hindâvî) Mısır.
- İbnü'l-Esîr, Mecdüddîn, *en-Nihâye fi ğaribi'l-hadîs ve'l-eser*, Beyrut 1383/1966.
- İbnü'l-Hâcib, Osmân b. Ömer, *eş-Şâfiye* (Thk. Hasen Ahmed el-Usmân), Mekke 1415/ 1994.
- İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâr-i men zeheb*, Beyrut, trs.
- İbnü'n- Nedîm, *el-Fihrist*, Beyrut, trs.
- İbrâhîm Abdullâh Rûfeyde, *en-Nahv ve kütübü't-tefsîr*, Libya 2001.
- İbrâhîm Enîs, *Min esrari'l-lüğa*, Mısır. 1973.
- İbrâhîm Mustafâ ve başkaları, *el-Mu'cemü'l-vesît*, Kahire trs.
- İbrâhîm Mustafâ, *İhyâhü'n-nahv*, Mısır. 1970.
- Kâsimî, Cemâlüddîn b. Muhammed, *Mehasinü't-tevîl* (Thk. Muhammed Basil) Beyrut 1418/1998.
- Kazvinî Hatîb, Celâlüddîn Muhammed, *Telhîsu'l-Miftâh* (Tercüme ve açıklama: Muhammed Fahreddin Dinçkol) İstanbul 1990.

- Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifin*, Dımaşk 1380/1960.
- Kıftî, Cemâlüddîn Ebü'l-Hasen Ali b. Yûsuf, *İnbâhü'r-ruvât* (Thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim) Kahire 1369/ 1950.
- Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, Beyrut 1324.
- Mahmud Ahmed es-Sağîr, *el-Edevâü'n-nahviyye fî kütübi't-tefsîr*, Şam 2001.
- Mâzin el-Mübarek, *el-Mûcez fî târihi'l-belâğa*, Beyrut trs.
- Merâğî, Ahmed Mustafâ, *Hidâyetü't-tâlib: Kısmu's-sarf*, Mısır 1370/1951.
- Muhammed Abdülhâlik Udayme, *el-Muğni fî tasrîfi'l-ef'âl*, Kahire 1420/1999.
- Muhammed Muhyiddîn Abdülhamid, *et-Tühfetü's-seniyye bi'şerhi'l-mukaddimeti'l-âcürrûmiyye* (Thk. Mustafa Dîb el-Buğâ) Şam 1431/2010.
- Muhammed Rizk Şuayr, *Tenğîmu'l-istişhâm fî'l-Kur'âni'l-Kerîm binâühu'l-lüğavî ve edevâtühü'l-fenniyye*, Birleşik Arap Emirlikleri, Nûr li'n-neşr, 2019 (36-36).
- Müberrid, Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd, *el-Muktedab* (Thk. Muhammed Abdülhâlik Udayme) Kahire trs.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât, *Medârikü't-tenzîl ve hakâikü't-te'vîl*, Beyrut trs.
- Râcihî, Abduh, *et-Tatbîku'n-nahvî*, Mısır 1992.
- Râzî, Muhammed b. Ebî Bekr, *Muhtârü's-Sihâh* (Thk. Muhmûd Hâtır) Kahire 1976.
- Sa'dî, Adbulkâdir, *Eserü'delâleti'n-nahviyye ve'l-luğaviyye*, Şam 2020.
- Safedî, Salâhüddîn Halîl b. Eybek, *el-Vâfi bi'l-vefeyât* (Thk. Ahmed el-Erneût- Türkî Mustafa) Beyrut 1420/ 2000.
- Sarı, Mevlüt, *el-Mevârid: Arapça- Türkçe lügat*, İstanbul 1403/1982.
- Sekkâkî, Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Ebî Bekr, *Miftâhu'l-'ulûm* (Thk. Abdülhamid Hindâvî) Beyrut 2011.

- Sem'ânî, Abdülkerîm b. Muhammed, *el-Ensâb* (Thk. Abdurrahmân Yahya el-Yemânî ve başkaları) 1382/1962.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân, *Buğyetü'l-vuât fî tabakâti'l-uğaviyyî ve'n-nuhât*, (Thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim) Mısır 1384/ 1964.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân, *el-İktirâh fî 'ilmi usûli'n-nahv* (Thk. Ahmet Subhi Furat) doktora tezi, İstanbul 1395/1975.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân, *el-Müzhir fî 'ulûmi'l-luğati ve envâ'ihâ* (Thk. Fuad Ali Mensûr) Beyrut 1418/ 1998.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân, *Lübbü'l-Lübâb fî tahriri'l-ensâb*, Beyrut trs.
- Şevkî Dayf, *el-Belâğa: Tetavvurun ve Târih*, Dârü'l-Maârif, Mısır, trs.
- Tam Kayıtlı Sarf Cümlesi (nşr. Salâh Bilici Kitapevi) İstanbul trs.(h.1317, 1. Baskı).
- Taşköprizâde, Ahmet b. Mustafa, *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde fî mevzu'ati'l- 'ulûm* (Thk. Kâmil Bekrî- Abdüllvehhâb Ebü'n-Nûr) Kahire 1968.
- Tehânevî, Muhammed b. Ali, *Keşşâfü'istilâhâti'l-fünûn* (Thk. Ahmed Hasen Besic) Beyrut 1418/1998.
- Toptaş, Mahmut, *Arapça- Türkçe lügat*, İstanbul 2006.
- Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, Beyrut 1995.
- Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ* (Thk. İhsân Abbâs) Beyrut 1414/1993.
- Yakut, Muhmûd Süleyman, *en-Nahvu't-ta'limî fî'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Kuveyt.
- Yasdıman, Necla, *Kur'an Ufku*, İzmir 2013, I-X.
- Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve irâbüh* (Thk. Abdülcelîl Şelebî) Beyrut 1973.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed, *Siyeru alâmi'n-nübelâ* (Thk. Şuayb Arna'ût) Beyrut 1405/1985.

Zemahşerî, Muhmûd b. Ömer, *Esâsü 'l-belâğa* (Thk. Muhammed Bâsil Uyûnü's-sûd)
Beyrut 1419/1998.

Zemahşerî, Muhmûd b. Ömer, *el-Mufassal fî san'ati'l-i'râb* (Thk. Ali bu Mulhim)
Beyrut 1993.

Ziriklî, Hayrüddîn b. Mahmûd, *el-A'lâm: Kâmûsü terâcim li'eşheri'l-ricâl ve'n-nisâ
mine'l-'Arab ve'l-müste'ribîn ve'l-müteşrikîn*, Beyrut 2002.

Zübeydî, Ebû Bekr Muhammed, *Tabakâtü'n-nahviyyin ve'l-Lüğaviyyin* (Thk.
Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim) Mısır, trs.

Zübeydî, Muhammed Câsim, *el-Kıyâs fi'n-nahv*, Ürdün 1997.

ÖZGEÇMİŞ

Adı: Mahmoud

Soyadı: GHONIM

Baba adı: Ahmed

İlmi hayatı: İlkokulu ve lise tahsilini Tanta şehrin'de tamamladı. 1996'da Tanta Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nden 2009'da da Ayn Şems Üniversitesi Eğitim Fakültesi'nden mezun oldu. Bunun yanında hafızlık belgesini Türkiye'de 2019'da aldı.

Mesleği: Arapça öğretmeni başta Kahire olmak üzere, Dokuz Eylül Üniversitesi (2014-2018). Halen Manisa Celal Bayar Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Arapça Öğretim Görevlisi olarak çalışmaktadır.

Dilbilgisi: Türkçe- İngilizce.

Ailesi: Evli ve üç çocuğu vardır.